

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

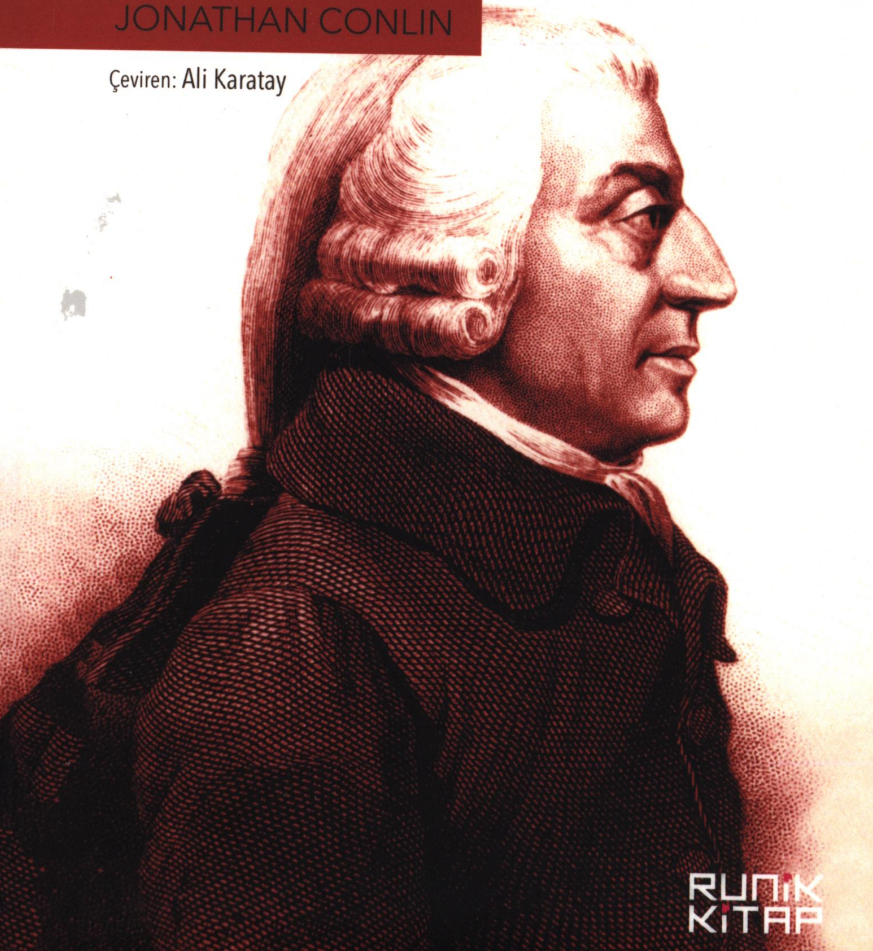
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ADAM SMITH

JONATHAN CONLIN

Çeviren: Ali Karatay

RUNİK KİTAP

No: 103 | Runik Hayatlar Serisi: 22 |

ADAM SMİTH

Jonathan Conlin

ÖZGÜN ADI

Adam Smith

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Kadir Yılmaz

DİZİ EDITÖRÜ

Erkal Ünal

ÇEVİREN

Ali Karatay

KİTAP EDITÖRÜ

Göksu Göçhan

KAPAK TASARIM

Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ

Oğuz Yılmaz

BASIM VE CİLT

Repar Dijital Matbaası

BASKI

Temmuz 2021 - 1. Basım

ISBN

978-625-7757-82-9

SERTİFİKA NO

40675

Reaktion Books © 2016

Bu kitabın Türkçe yayım hakları, AnatoliaLit Ajansı ile yapılan anlaşmayla alınmıştır.

*Runik Kitap, Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.*

*Mimar Sinan Mali.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45*

*© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayıncının izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.*

ADAM SMITH

Jonathan Conlin

Çeviren: Ali Karatay

**RUNİK
KİTAP**

Jonathan Conlin

Southampton Üniversitesi'nde Tarih profesörü. Çalışmalarındaki odak noktası Britanya'nın 1750'den bugüne kadarki kültürel tarihidir. Yayımlanmış bazı kitapları şunlardır: *The Nation's Mantelpiece: A History of the National Gallery* (2007), *Tales of Two Cities: Paris, London and the Making of the Modern City* (2013), *Evolution and the Victorians* (2014). Ayrıca *GQ*, *Sight and Sound* ve *History Today* dergilerine makaleleriyle katkıda bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ADAM SMITH ATIFLARI HAKKINDA NOT	9
GİRİŞ	11
BİRİNCİ BÖLÜM DOĞA TİYATROSU, 1721-1750	43
İKİNCİ BÖLÜM GÖZLEMCİLİK VE SEMPATİ, 1751-1763	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM PAZARYERLERİ, 1764-1766	99
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM TATLI HAYALLER, 1767-1775	127
BEŞİNCİ BÖLÜM HÜKÜMET MAKİNESİ, 1776-1789.....	153
SONUÇ KAFA, YÜREK VE EL, 1790.....	177
OKUMA ÖNERİLERİ.....	201
TEŞEKKÜR	205
FOTOĞRAFLAR İÇİN TEŞEKKÜR.....	207

Pat'e...

ADAM SMITH ATIFLARI HAKKINDA NOT

Bu kitapta Adam Smith'in eserlerinden ve yazışmalarından yapılan tüm alıntılar, editörlüğünü R. H. Campbell ve A. S. Skinner'in gerçekleştirdiği, 1975 ile 1987 yılları arasında Oxford University tarafından basılmış *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith* [Adam Smith'in Eserleri ve Yazışmaları-Glasgow Baskısı] isimli eserden, orijinal yazım değiştirilmeden yapılmıştır. Bu metinler ayrıca Liberty Fund Press tarafından uygun fiyatlı kâğıt baskı şeklinde de basılmıştır.

GİRİŞ

On sekizinci yüzyıl İskoç düşünürü Adam Smith (1723-1790) serbest piyasa iktisadının kurucu babası olarak kabul edilir. Smith çoğu yirminci ve yirmi birinci yüzyıl iktisatçısının aksine, denklemler yazmak yerine hikâyeler anlatmayı tercih etmiştir; gündelik etkileşimlere ve sıradan nesnelere dair, "doğası itibarıyla son derece havadan sudan" olmasına rağmen insanın doğası hakkında önemli şeyler söyleyen hikâyelerdi bunlar.¹ Smith'in günümüze ulaşmış eserlerinin çıkış noktası, Glasgow Üniversitesi öğrencilerine verdiği dersler için yazdığı notlardı. İskoç eğitim sistemi on sekizinci yüzyılda dünyanın en iyilerinden biri olmakla birlikte, şayet zamanda yolculuk yapıp Profesör Smith'in ders verdiği sınıflardan birinde oturabilseydik şaşkınlıkla ilk fark edeceğimiz şey sıralarda oturanların gençliği olurdu: Smith yaşları on dört ile on altı arası ergenlere (tam olarak sabah 07.30 ile 08.30 arasında) ders veriyordu; hikâyeler anlatmaya bu kadar düşkün olmasının tek sebebi olmasa da bir sebebi bu olsa gerek.

1 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, A. L. Macfie ve D. D. Raphael (ed.), s. 17 [Ahlaki Duygular Kuramı, çev. Derman Kızılay, İstanbul: Pinhan, 2018].

William Hogarth, *Scholars at a Lecture* (Bilginler Derste), 1736, oyma ve gravür. Adam Smith'in öğrencileri muhtemelen derslerini burada resmedilen öğrencilerden daha dikkatle dinliyorlardı.

Smith'in on sekizinci yüzyıla özgü yazı dili, eserlerinin okunmasını zorlu bir işe dönüştürür. Ergenlere ders veriyor olsa da sanki ölü bir dilde konuşuyor gibidir. Elinizdeki kitapta bu sorunun, sözcük dağarcığındaki değişiklikler ve Smith'in fikriyatındaki zayıflıklar kadar, bizim onu düzgün bir şekilde dinlemememizden de kaynaklandığı öne sürülüyor. Çok yakın zamanlara kadar Smith'i iktisatçılardan ve bir kısım felsefeciden başka kimse

okumazdı. Onlar bile Smith'in "anlayacakları dilde" konuşmasını bekliyor, Smith öyle yapmadığında ise dikkatleri dağılıyor, hayal kırıklığına uğruyor ya da sıkılıyorlardı. Mezarından çıkıp aramıza karışacak olsa, gelmiş geçmiş pek çok büyük düşünür gibi Smith de kendisinin takipçisi olduğunu iddia edenlerin onun adını kullanarak yapıp ettiklerinden şaşkına uğrardı. Bir ülkedeki "zenginliği" artırmanın en iyi aracı olarak "siyasal iktisat" üzerine yaptığı çalışmalar ile "ahlak felsefesi"nin, yani insan doğasından kökenlenen birtakım ahlaki ilkeler geliştirme çabasının genellikle birbirinden ayrıldığını görmek onu çok üzdi. 1766 yılında Profesör Smith'in sınıfında oturan bir ergenin defterine geçirdiği şu kısa ama esaslı özet bu iki alandaki çalışmaların gerekli olduğu kadar birbirini tamamladığını da gösteriyor:

Zenginlik üretmekte kullanılacak münasip araçları bilmek için, zenginliğin ve bolluğun esasen nelerden müteşekkil olduğunu ya da bir ülkede nelerin bolca olması gerektiğini bilmek münasip olur. Bunu bilmek için ise önsel olarak bilmemiz gereken şey, insan türünün doğal ihtiyaçlarının ve beklentilerinin neler olduğudur. Doğanın, bütün diğer hayvanlara bahsettiğinden çok daha ileri düzeyde akıl ve yaratıcılık, beceri, icat yeteneği ve gelişme kapasitesi bahsettiği insan, yaşamını idame ettirme ve rahata kavuşma noktasında ise bütün diğer hayvanlardan çok daha yardıma muhtaç ve [bağımlı] durumdadır.²

İktisatçılar on dokuzuncu yüzyılda Smith'in eserlerini ağır bir yayına hazırlık sürecinden geçirirken münhasıran onun *Milletlerin Zenginliğinin Mahiyeti ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*'sına (1776) odaklandılar. Glasgow baskısında (bu kitapta yapılan tüm alıntılarda da kullandığımız eksiksiz basım) *Milletlerin Zenginliği* 947 sayfadır. İhracat vergi iadeleri hakkındaki bir bölüm ile kamu borçlarının kaynakları üzerine uzunca bir arasözü saymazsak, okuyucuya emeğinin karşılığını veren, kolay anlaşılır bir metindir bu. John Maynard Keynes'in *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi* (1936) gibi, iktisadi düşünce tarihinde çığır açan diğer kitaplardan kesinlikle çok daha keyifli bir okuma deneyimi sunar. İktisatçılar *Milletlerin Zenginliği*'ni üç sayfaya, üç hikâyeye indirger. "Adam Smith"i bu üç hikâye tanımlar olmuştur ve şayet günümüzde iktisat eğitimi gören lisans ya da lisansüstü

2 Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, R. L. Meek, D. D. Raphael ve P. G. Stein (ed.), s. 333 [*Hukuk Üzerine-Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler*, çev. Ahmet Cellioğlu, İstanbul: Pinhan, 2019]

öğrencilerine Smith'e dair bir şeyler öğretiliyorsa o da bu üç hikâyeden ibarettir.

Birinci hikâyede emekte uzmanlaşmanın verimliliği nasıl artırdığı anlatılır. Smith burada iğne üretimine odaklanır:

Bu cihetle çok küçük ve önemsiz olmakla birlikte genellikle işbölümünün yaygınlığıyla göze çarpan iğne imalatı zanaatı örnek verilebilir. Gerektirdiği işbölümü sayesinde ayrı bir zanaat niteliği kazanan bu işte bilgi ve tecrübe sahibi olmayan ya da bu işte kullanılan ve muhtemelen icadına yine işbölümünün vesile olduğu makineleri kullanmayı bilmeyen bir işçi (o da ancak çok gayretli ve yetenekli bir işçiyse) yapsa yapsa günde ancak tek bir iğne imal edebilir, ama mesela yirmi iğne kesinlikle yapamaz. Gelgelelim bu iş bugünkü hâliyle bir bütün olarak hususi [yani ayrı(k)] bir zanaat hâline gelmekle kalmamış, büyük bölümü aynı şekilde hususi bir zanaat hâline gelmiş bir dizi alt kola da ayrılmıştır. İşçilerden biri teli açarken diğeri düzeltir, üçüncüsü keser, dördüncüsü ucunu sivriltilir, beşincisi başlık takılabilmesi için bir ucunu döver. Yapımı için iki ya da üç ayrı işlem gereken başlığı yerine takmak ayrı bir iştir, iğnelerin rengini açmak ayrı bir iş; hattâ onları kâğıda dizmek bile ayrı bir ustalık gerektirir. Böylece çok önemli iğne yapım işi yaklaşık on sekiz ayrı işlem hâlinde gerçekleştirilmiş olur. (...) [On işçinin çalıştığı bir işyerinde] işyerinin pek yoksul ve bu yüzden de gerekli makineler bakımından vasat bir durumda olmasına rağmen, işçiler kendilerini zorladıklarında günde yaklaşık 5,4 kilogram iğne yapabiliyorlardı. Bir kilo iğne en az 8.830 adet orta boylu iğne içerir. Demek ki bu on kişi kendi başlarına günde en az 48 bin adet iğne yapabilmekteydi.³

Smith'in iğne imalathanesi çok önemli birkaç hususa birden mim kuyan -ki bunlardan bazılarını ilerleyen bölümlerde irdeleyeceğiz- önemli bir hikâyedir. İlk olarak bu hikâye, imalat faaliyetlerini çok sayıda küçük aşamaya ayırmanın getirdiği faydaların, montaj hatlarının ortaya çıkmasından çok önce fark edildiğini bize hatırlatır. Smith bunları Henry Ford'un Detroit'teki fabrikasında T modelini seri üretime bağlamasından yüz elli yıl önce yazdığı gibi, işbölümünü yazdığı tarih itibarıyla da yeni bir şey olarak görmez. Bilakis ona göre, işbölümüne "sık sık dikkat çekilmiştir"; nitekim İngiliz filozof Sör William Petty daha on yedinci yüzyılda işbölümüne işaret etmişti. Smith ayrıca işbölümünün makineleşmeyi nasıl mümkün kıldığını da anlatır. Kitabının

3 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, William B. Todd (ed.), s. 14-15 [Milletlerin Zenginliği, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016]

bu ve başka kısımlarında bizzat işçilerin üretim sürecinde nasıl yenilikler yaptığını, verimliliği artıran kestirme yollar ya da yeni araçlar geliştirdiklerini açıklar.

Smith insanlık tarihini dört safhaya ayırır. İlk safha “Avcılık Çağı”dır. Bu safhada her bir birey pek çok görev üstlenmek zorundadır: çocuk bakıcısı, avcı, toplayıcı, mızrak yapıcısı, çömlekçi, aşçı, terzi vb. Elinden her iş gelen kişi aslında hiçbir işin ustası değildir ve hiçbir işte verimli çalışamaz. Dolayısıyla kalite de sorunludur: Elbiseler sıcak tutmaz, kap kakak dayanıksızdır ve (mızrakların işe yaradığını varsayarsak) yemekler de pek mat tah değildir. Hiç kimse pratik yaparak yeteneklerini geliştirme fırsatını pek bulamaz çünkü o işi yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar yapmaktadır. Çanak çömlek yapımına yoğunlaşmak için yeterli zaman ve malzemeyi bulsalar bile, tek bir kişi ancak belli sayıda kap kacağa ihtiyaç duyacağından, böyle bir yoğunlaşmanın anlamı yoktur.

Gelgelelim her bir mağara adamı kendisinde fazla olanı mübadele etmeyi becerebilirse işler tamamen değişir. Mızrak yapıcısı daha fazla mızrak yapıp bunları çömlekçi mağara adamıyla ve avcı mağara adamıyla mübadele ettiğinde, kap kakak, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını, kendi çömleklerini yapmaya çalışıp bizzat avlandığında karşılayabildiğinden daha hızlı bir şekilde ve daha kaliteli ürünlerle karşılar. Bu mübadelelerden herkes kazançlı çıkar. Daha iyi silahlar, deneyimli avcılar ve gelişmiş depolar gıda arzını daha güvenli ve garantili kılar. Topluluk üyelerinin karşılıklı bağımlılığı artar ve böylece topluluk daha da güçlenir. Smith’in mağara adamlarına sataşmak diğer kabileler için akıllıca bir hareket olmaz: Daha iyi beslendikleri ve daha iyi silahlarla donandıkları gibi, işbirliği içinde hareket etmeye alışmışlardır da. Aralarındaki iletişim de daha gelişmiştir. Ortada para bile olmadığı hâlde, mağara adamları ürünlerinin mübadelesi için kıran kırana pazarlık yaparak dili geliştirirler.⁴ “Bir köpeğin bir başka köpekle adil ve bilinçli bir mübadele ilişkisi kurup bir kemiği bir diğer kemikle değiştiği görülmüş şey değildir,” der Smith.⁵ Köpeklerin dil üzerinden iletişim kurduğu da görülmüştür. Smith’e göre bu iki gözlem birbiriyle ilişkilidir.

4 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 336.

5 Smith, *Wealth of Nations*, s. 26.

İnsanlar çok uzun bir süredir iğne yapıyor. Milattan Önce ikinci bin yıldan kalma bu bronz iğne batı İran'da bulunmuş.

Bu söylenenler bizi bahsettiğimiz üç bilindik hikâyeden ikincisine götürür. İğne imalathanesi hikâyesi gibi bu hikâye de *Milletlerin Zenginliği*'nin daha başlarında yer alır:

Akşam yemeğimizi sağlamasını beklediğimiz şey kasabın, bira imalatçısının ya da fırıncının iyilikseverliği değil, bu kişilerin kendi çıkarlarına uygun hareket etmesidir. Bu insanların insaniyetlerine değil, ösevgilerine seslenir, onlara kendi ihtiyaçlarımızdan değil, elde edecekleri faydalardan bahsederiz.⁶

Bu pasajda söylenenler ekseriyetle, piyasadaki bireyleri motive eden şeyin salt –dar anlamıyla– bireysel çıkar olduğu savını destekleyen argümanlar olarak anlaşılmıştır. Bu görüşe göre piyasalar ancak piyasalardaki herkes yalnızca ve doymak bilmez bir açgözlülükle kendi menfaatlerinin peşinde koşarsa düzgün şekilde işleyebilir. İnsaniyetin (Smith bundan genellikle “iyilikseverlik” şeklinde bahseder) ve diğer asil duyarlılıkların piyasalarda yeri yoktur ve bunlardan haklı olarak uzak durulur. Piyasa bambaşka bir âlemdir. Orada normalden farklı davranırız. Bu âlemdeyken diğer eylem alanlarında sergilediğimiz nispeten necip duyarlılıkları geçici olarak bir kenara bırakmamız gerekebilir. Ama öyleyse n’olmuş yani, iş yapmanın bedelidir bu, şahsi bir mesele olarak görülmemesi gerekir.

“Orada” olup bitenlerden hepimiz nasipleniyoruzdur, dolaşısıyla riyakâr olmamak için fazla irdelemekten ya da ahlakçılık yapmaktan kaçınmalıyızdır. Ahlak-dışı kapitalizmin hevesli savunucuları daha da ileri giderek piyasayı, fazilet ve adalet üzerine güzel lafları bir kenara bırakıp bütün çirkinliğiyle gerçek benliklerimizle yüzleştirdiğimiz bir normatif davranış kaynağı, “gerçek hayatın” bulunabileceği çok özel bir alan olarak görür. Oliver Stone’un *Wall Street* (1987) filminde Gordon Gekko karakterinin ünlü konuşması bu yaklaşıma örnek gösterilebilir. Gekko burada hayali bir kâğıt şirketinin hissedarlarını şirket yönetimini çiğneyerek şirketi devralma girişimini desteklemeye çağırırken şöyle der:

Mesele şu ki, bayanlar baylar, açgözlülük, tabiri caizse, iyi bir şeydir. Açgözlülük doğru bir şeydir. Açgözlülük işe yarar bir şeydir. Açgözlülük tekâmül hâlindeki ruhun özünü açığa çıkarır, gösterir ve yansıtır. Hayata, paraya, sevgiye ve bilgiye yönelik olanlar da

6 A.g.y., s. 26-27.

dâhil her türlü açgözlülük insanın yükselişine işaret edegelmiştir ve, bu sözüme mim koyun lütfen, açgözlülük yalnızca Teldar Paper'ı değil, adına ABD denilen düzgün işlemeyen bir diğer şirketi de kuracaktır.”

“Açgözlülük iyi bir şeydir”: Oliver Stone’un *Wall Street*’inde Gordon Gekko rolündeki Michael Douglas.

Smith kapitalizmin bu açgözlü, “kurtlar sofrası” türünü onaylamaz (ve gördüğümüz gibi, kurtların piyasalar hakkında herhangi bir bilgisi olduğunu da kabul etmez). Bunun sebebi onun piyasadan kurtulmak istemesi ya da Gekko’nun “tekâmül hâlindeki ruh” dediği şeyi anlamaması değildir. Bilakis *Milletlerin Zenginliği*’ni okumak, Charles Darwin’in 1830’larda doğal seçim yoluyla evrim teorisini geliştirmesine yardımcı olmuştur.⁷ Smith’e göre, “insan doğasında bulunan, bir şeyi bir başka şeyle takas, değiş tokuş ve mübadele etme şeklindeki bir eğilim”, ticaret yapma içgüdüsü olarak nitelendirilebilecek eğilim bizi insan yapan şeyin tam merkezinde yer alır.⁸ Bugün hayatta olsaydı

7 Donald Winch, “Darwin Fallen among the Political Economists”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, cxlv (2001), s. 415-437.

8 Smith, *Wealth of Nations*, s. 25.

Smith ayrı bir dünya olarak “piyasa” fikrini çok tuhaf bulurdu. Piyasadaki herkesin, “faydasını maksimize eden rasyonel birey” olduğu varsayımını *Economic Approaches to Human Behaviour* (1976) [İnsan Davranışlarına Ekonomik Yaklaşımlar] isimli eserinde Gary Becker öne sürdü. İlerleyen kısımlarda göreceğimiz gibi, Smith’in neyin çıkarımıza olduğunu anlama yeteneğimize dair ciddi kuşkuları vardı. “Akıl” ve “fayda” ise felsefecilerin oyalanmayı sevdiği hoş araçlardır ama senin benim eylemlerimizi güdülemekten çok uzaktırlar.

Diğer hikâye ise aslında bir hikâye değil bir karakter, daha doğrusu bir uzuv, hattâ gerçekte olmayan bir uzuvdur: görünmez el. *Milletlerin Zenginliği* neredeyse bin sayfa uzunluğunda olmasına karşın, bu görünmez el (ona da görünmez el denilebilirse) yalnızca bir kez, 456. sayfada geçer. Smith yatırım yapmak için parası olan herkesin “illaki” onu en büyük kâr getirecek yere yatırmaya çalışacağını, ayrıca göz kulak olması daha kolay olacağı için de yurt dışı yerine yurt içine yatırım yapmayı tercih edeceğini anlatır:

Dolayısıyla sermayesini elinden geldiğince iç sanayiye desteklemek için kullanıp kendi işini o sanayinin ürünlerinin değerini mümkün olan en yüksek noktaya çıkaracak şekilde yönetmeye çabalayan herkes ister istemez yıllık toplumsal geliri elinden gelen en yüksek seviyeye çıkarmak için didinmiş olur. Dahası, kişi genellikle ne kamusal yararı destekleme niyetiyle hareket eder ne de kamu yararını desteklediğinin farkındadır. Yabancı sanayi yerine iç sanayiye desteklemeyi tercih ederken kendini güvenceye almaktan başka bir amaç gütmmez; kendi işlerini iç sanayinin ürünlerinin değerini en yüksek seviyeye çıkartacak şekilde yönetirken kafasında kendi kazancından başka hiçbir şey yoktur. Burada ve pek çok başka durumda görünmez bir el onu şahsen güttüğü amaçlar arasında olmayan bir amacı desteklemeye yöneltir. Bunu amaçlamamış olması, toplum açısından, amaçlamış olmasından daha kötü de değildir. Kendi çıkarının peşinde koştuğunda çoğu zaman toplum çıkarını, gerçekten toplum çıkarını desteklemeyi amaçladığında yapabildiğinden daha etkili bir şekilde destekler. Kamu yararına ticaret yapıyormuş pozlarına girenlerin topluma bir hayrının dokunduğuna hiç şahit olmadım. Zaten çok az tüccar bu tür pozlara girer ve girenleri bundan vazgeçirmek için de öyle çok bir lafa gerek yoktur.⁹

9 A.g.y., s. 456.

Smith bu tür bir amaçlanmamış sonuçlar yasasının işlediği "pek çok başka durum"un olduğunu yazmış yukarıda. Bundan dolayı görünmez elden *Milletlerin Zenginliği*'nde, bundan önceki çalışması *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda (1759) ve astronomi tarihi üzerine yazdığı enteresan bir denemesinde yalnızca birer kez bahsetmiş olması çok şaşırtıcıdır.

Smith Aydınlanma dediğimiz daha geniş hareketin parçasıydı. Alman filozof Immanuel Kant 1784 tarihli "Aydınlanma Nedir?" isimli denemesinde aydınlanmayı "kişinin kendi kendisini mahkûm ettiği hamlıktan çıkışı" şeklinde tanımlar. "Hamılığı" ise kişinin başka birinin yönlendirmesi olmadan idrakini kullanmakta gösterdiği acz olarak tanımlar. On sekizinci yüzyıl Avrupa Aydınlanması tarihinin genellikle kiliselerin, devletlerin, yükselen burjuvazinin, özgür basın ve soyut kamuoyu nosyonlarının dâhil olduğu kurumsal ve siyasi bir proje olarak anlatıldığı düşünülürse, hamılığın insanların kendi kendilerini mahkûm ettiği bir şey olması çarpıcıdır. Hamılığın kişisel bir tercih meselesinden ziyade başkaları tarafından dayatılan bir şeymiş gibi algılanması o gün de mümkündü, bugün de mümkündür. Kant hamılığın bir seçim olabildiği ve anlaşılır sebeplerle kolay tercih olarak belirebildiği belirli durumları kısaca irdeler. İnsanlara dışarıdan fikir aşlamak zamandan ve emekten tasarruf sağlar, endişe ve huzursuzluk duygularını azaltır. Kant, insan doğası üzerine bu epey iç karartıcı analizine karşın uzun vadede insan türünün geleceği hakkında iyimserdir: Vardığı sonuca göre, özgürlük beraberinde "kaçınılmaz olarak (...) halkın genel aydınlanmasını getirir."¹⁰ Smith ise iyimser değildir. En izan sahibi okurlarından birinin 1999'da "Liberal Aydınlanmanın yürüyüşü durdurulamaz gibi görünüyor" diye yazdığını görse bizim gibi çok şaşırdı.¹¹

10 Immanuel Kant, "An Answer to the Question: What is Enlightenment?", *Practical Philosophy*, editör ve çevirmen: Mary J. Gregor, Cambridge, 1996, s. 11-22; erişim: www.marxists.org, erişim tarihi: 27 Mayıs 2015 ["'Aydınlanma Nedir?' Sorusuna Yanıt", *Seçilmiş Yazılar* içinde, çev. Nejat Bozkurt, Bursa: Sentez, 2015].

11 Charles L. Griswold Jr, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge, 1999, s. 2.

Görünmez bir eli sevebilir miyiz? Marco Benefial'ın eseri olduğu düşünülen *Youth Kissing an Outstretched Hand* [Uzatılmış Eli Öpen Genç] (tahmini 1720) isimli kırmızı tebeşir çizim.

Kant, yöneticiler ya da din adamları gibi bireylerden akıl alarak riske girdiğimizi düşündüğü gibi, dışarıdan alınan aklın “kurallar ve kaideler” üzerinde yarattığı riskler hakkında da aynı ölçüde endişelidir. Bu kurallar ve kaideler her ne kadar maddi varlıktan ve kişilikten yoksun olsalar da tıpkı dışarıdan alınan akıl gibi zihinlerimiz üzerindeki baskıyı azaltma kapasitesine sahiptirler. “Kurallar ve kaideler, kişinin doğal yeteneklerinin rasyonel kullanımına ya da daha doğrusu kötüye kullanımına yardım eden bu mekanik destekler, sürekli hamlığın yarattığı prangalardır,” diye yazar Kant. Adam Smith taraftarı olduğunu iddia edenler, görünmez eli işte böyle bir prangaya dönüştürmüşlerdir. Hükümet nezdinde lobi çalışmaları yapan ticari çıkar grupları, görünmez eli akamete uğratacağı gerekçesiyle kâh bir

düzenlemeye kâh bir diğerine karşı devleti uyarıp durmuşlardır. Bu fetişleştirme devlet düzenlemelerine dair sorunlarla da sınırlı kalmamıştır. Smith'in, ihtiyatlı bir yaklaşımla bahsettiği görünmez elin ancak "iyi yönetilen bir devlet" içinde sihirli gücünü gösterdiği kaydını düşmesine karşın, görünmez el sürekli olarak devlet yönetiminin bir ikamesi olarak öne sürülüp durmuştur.

Smith görünmez ele yönelik asıl tehdidin devletten değil, bu aynı "iş erbabları"ndan ("men of business") geldiğini savunur. Bunda şaşırtıcı bir şey de yoktur, zira işadamları devletlerin ve devlet adamlarının zuhurundan yüzyıllar önce ticareti sınırlamaya çalışmakla meşguldüler. Ortaçağ Avrupa'sında belirli bir mal/hizmetin ticaretini düzenlemek üzere kurulmuş loncalar, Smith'in zamanında gerilemekte olsalar da, güçlü düzenleyici kuruluşlardı. Her bir loncanın kendi binası, kendine has sembolleri, ritüelleri ve iç hiyerarşisi vardı. Çoğu örnekte kentin yönetimi de loncaların kontrolü altındaydı. Loncaların ana amacı yaptıkları işin ya da mesleklerinin "sırrını" lonca dışındaki rakiplerinden korumaktı. Ortaçağ Londra'sının iğne imalatçıları, her ne kadar tam bir lonca statüsü kazanmak için gayret göstermiş olsalar da, Smith'in fikriyatına çok uygun başka türlü bir örnek teşkil eder. İğnecilerin kendi sektörleri için çıkardıkları ilk nizamnamelerin tarihi 1356 yılına kadar gider. Bu nizamnamelere göre üye olmayanlar, "iğnecilik zanaatının ustaları" tarafından incelemeden geçirilip belirli bir harç ödemedikçe Londra'da ve banliyölerinde "ev ya da dükkân tutamaz" ve "iğnecilik zanaatıyla ilgili hiçbir mal alamaz ya da satamaz." Yalnızca bir "usta" yanına çıracı alabilir; hiç kimse hafta içi günlerde özel olarak belirlenmiş saatlerde ve hafta sonlarında çalışamaz. Kadınlar, resmî üye bir "usta"nın eşi ya da kızı değilse, asla iğne imal edemez. Loncanın "en üst otoritesi" bütün işlikleri ve üretilmiş bütün malları teftiş edecek, standartlara uymayan üretim yapan ya da ürünlerini "seyyar tezgâhlarda" (sözelimi panayırılarda) satan ustalara ceza kesecek, bahse konu iğnelere el konulup eritilecektir. Hattâ "üst otorite" kendi işliğinde "açıkta" çalışanlara bile ceza kesebilecektir; bununla amaçlanan, "birliğin üyesi olmayan birinin bahse konu meslekleri ve o mesleklerin incelikle-

rini öğrenmesini" engellemektir.¹² İğne imalatının "sırları", diğer loncaların üyeleriyle çalışan ustalara karşı konulmuş kuralların da koruması altındaydı.

İğnecilerin tam bir lonca statüsü elde etme gayretleri hem kendi içlerinden hem de dışlarından sürekli sabote edildi. 1511 yılına ait kayıtlarda Londra İğnecileri yoktur. Gelgelelim bir ya da iki yüzyıl içinde kendi "özel meslek grupları"nda ("mystery"),¹³ bir loncanın sahip olabileceği türden, toplumsal ve dinsel özel göstergelerin bazılarını sahip olabildiler: Kandiller yakılıyor, İğnecilerin koruyucu azizi için ilahiler söyleniyor, ziyafetler veriliyor ve karada ya da Thames nehrinde (kiralanan mavnalar üzerinde) düzenlenen tören alaylarında zanaatı temsil edeceklerin giymesi için özel üniformalar satın alınıyordu. Birliğe dâhil olanlar için bu tür lonca ritüelleri hiç kuşkusuz iğne imalatını soylu ve seçkin bir meslek hâline getiriyordu. Smith'in 250 yıl sonra işbaşında izlediği İskoç iğne imalatçıları muhtemelen bir loncaya üye değillerdi. İğne imal ederken bu tür hislere kapılmakta zorlanmış olsa gerektirler. Smith "ustalık" hissini kaybiyla ilgilenmese de, hiç yavaşlamayan, son derece sıkıcı ve zorlu uğraşlarının işçilerde yarattığı hasardan çok endişeliydi. Smith "yabancılaşma" kavramını kullanmaz ama emeğin uzmanlaşmasının emekçiye maliyetine dair anlatımları on dokuzuncu yüzyıl filozofu Karl Marx'ın anlatımlarını önceler.

Smith'e göre loncalar, iş erbabının rekabeti sınırlama ve serbest sermaye ve emek piyasalarına sınırlamalar getirerek kendilerini koruması için devlet nezdinde lobi çalışmaları yapma eğilimleri bakımından tipik örneklerdir. Lonca sınırlamaları gibi, sermaye ve emek piyasalarına sınırlamalar getiren bu düzenlemeler de fiyatları yükseltip kaliteyi düşürüyor, yeni icatlar için şevk kırıyor, (beşerî sermaye, yani bireylerin yetenekleri ve becerileri de dâhil) sermayeyi zincirliyordu. Yine uluslararası ticaret alanında kendine yontan sınırlamalar da merkantilizm ismiyle bilinen bir ekonomik görüşün ürünüydü. Merkantilizm, kralla-

12 Burada aktardığımız 1356 ve 1497 nizamnameleri için bkz. Barbara Megson, *The Pinners' and Wiresellers' Book, 1462-1511*, Londra, 2009.

13 İğneciler resmî olarak bir lonca değil, daha aşağı bir statü olarak, özel bir meslek grubu anlamına gelen "mystery" sayılıyordu (ç.n.).

rı ve prensleri ülkelerinin ihracatını ve ithalatını ölçüp biçtikten sonra ihracat lehinde bir "ticaret dengesi" oluşturmak üzere piyasaya müdahale etmeye teşvik ediyordu. Bu sonuca ulaşmak üzere ithal mallara yüksek gümrük vergileri uygulanırken, iç üretimi artırmak ve dolayısıyla ithal malları ikame edip yeni ihraç malları sağlamak amacıyla belirli ticari girişimlere ya da belirli imalat biçimlerine "primler" (doğrudan sübvansiyonlar, vergi indirimleri) ve hattâ tekel hakkı veriliyordu.

Smith'e hayran olduğunu iddia eden pek çok kapitalizm yandaş, Smith'in merkantilizm eleştirisini bir devlet eleştirisi şeklinde yorumlamayı tercih ettiklerinde çok önemli bir şeyi ıskalamış, ayrıca Smith'in kendileri gibi insanlar hakkında söylediği daha da kötü nitelermeleri gözden kaçırmış olurlar: "Tekeller yaratmak için elbirliğiyle entrikalar çevirip sonra da hükümetin bu tekelleri desteklemesini sağlayan ve hattâ askerî fetihler ve emperyalizm yoluyla tekel alanlarını büyüten iş erbabı," der onlara Smith. "Aynı iş kolundan insanlar bir araya geldiklerinde, eğlenip birlikte vakit geçirmek için toplanmış bile olsalar, laf döner dolaşır halka karşı iş çevirmeye ya da fiyatları yükseltecek dalaverelere dayanır," diye de belirtir.¹⁴ "İnsan türünü yönetenlerin şedit ve hak tanımaz tavırları eski bir kötülüktür," diyen Smith bu kötülüğü insanların doğası gereği zulmetmeyi sevmesiyle yakından bağlantılı görür ama neyse ki işadamlarının "tekelci zihniyeti"nin zararlı etkilerine katlanmamızı gerektiren hiçbir sebep görmez. "İnsan türünü yönetmeyen, yönetmemesinde de hayır olan tüccarların bayağı açgözlülüğünü ve tekelci zihniyetini düzeltmek mümkün olmayabilir ama kendileri dışındaki insanların huzurunu kaçırmaması kolayca engellenebilir."¹⁵ Halkın huzurunun ve ekonomik özgürlüğün bedeli, "iş erbabı"na yönelik daimi bir teyakkuz hâli ve sağlıklı bir güvensizlikti.

¹⁴ Smith, *Wealth of Nations*, s. 145.

¹⁵ A.g.y., s. 493.

Jost Amman, "İğne İmalatçısı", *Panoplia omnium illiberalium mechanicarum*' dan [Zanaatlar Kitabı] bir gravür. Daha 1569 yılında bile iğne üretiminde belirli düzeyde işbölümü söz konusuydu: Erkek iğneleri yaparken eşi onları kâğıda diziıyor.

Smith'in fikriyatına dair detaylı bir irdeleme, "kapitalist" in kim ya da ne olduğuna dair önyargılarımızı genellikle şaşırtıcı derecede sarsar. Tekrar tekrar gördüğümüz şey, Smith'in bizi hep yürüdüğümüz yoldan çıkarmaya çalışması değil, ama bütün bir düşünsel koordinat sistemimizi değiştirmeye çağırmasıdır. "İktisat" adını verdiğimiz disiplin bağlamında bu özellikle böyle-

dir. Smith asla "iktisat" kavramını ağızına almaz ve kendisine de "iktisatçı" demez. Bir iktisatçıya en çok yaklaştığı an, François Quesnay'nin başında olduğu bir grup Fransız düşünürüyle ilişki kurduğu Fransa gezisi (1764-1766) olsa gerektir. Bu gruba günümüzde Fizyokratlar adı verilmekle birlikte, o günlerde *les économes* [iktisatçılar] olarak adlandırıldıkları da olurdu. İlk Smith biyografisini yazan Dugald Stewart'ın (1753-1828) iddiasına göre Smith'in "ticaret özgürlüğü ve endüstriyel özgürlük hakkındaki doktrini", "Fransız iktisatçıların" ¹⁶ bu hususlardaki doktrinleriyle "kayda değer ölçüde örtüşür". Bu iktisatçılardan saygıyla bahsetmesine ve *Milletlerin Zenginliği*'ni ilk başta Quesnay'ye adamaya niyetlenmesine karşın, Smith fizyokratların tarım odaklı ekonomi anlayışını paylaşmaz. O yıllarda bir *économe* (hattâ ekonomist) şeklinde nitelendirilmekten çok mutlu olmazdı muhtemelen.

Smith Glasgow Üniversitesi'nde çeşitli akademik makamlarda bulundu ama bunlar on dokuzuncu yüzyıla kadar bir akademik disiplin niteliği kazanamayan iktisat alanında değil, mantık ve ahlak felsefesi alanlarındaydı. Ahlak felsefesinin yıldızı on dokuzuncu yüzyılda sönmeye başladı ve bir daha da Smith'in zamanındaki parlak günlerine dönemedi. "Bilim"i disiplinlere bölme yöntemlerimizde ve yükseköğretim alanında baş gösteren eğilimler, bilim insanlarını belirli bir disipline özgü, ancak on sekizinci yüzyıldan sonra zuhur edebilmiş özel bir jargonu (günümüzde her akademisyenin dinleyici bulmak ve mesleğinde yükselmek istiyorsa çok iyi bilmesi gereken bir jargonu) kullanarak Smith'i anlama/yorumlama çabasına sevk etti. Bu bağlamda iktisatçıların ve felsefecilerin "kendi kafalarına göre Smith'ler" yarattığı şeklinde yaygın bir hissiyat söz konusu. Şahsen Smith emeğin uzmanlaşmasının, el emeğini kafa emeğinden ayırma doğrultusunda işlemeye devam ettiğinin tamamen farkındaydı. Yine felsefe ve "spekülasyon" da "toplumun gelişmesi" ile birlikte ayrı birer meslek hâline gelmişti.¹⁷

Buraya kadar, meramını anlatmak için hikâyelere (yıllardır işin angarya kısmını yapmaları yüzünden neredeyse birer klişe

16 Adam Smith, *Essays on Philosophical Subjects* [Felsefi Konular Üzerine Denemeler], W.P.D. Wightman, J. C. Bryce ve I. S. Ross (ed.), s. 319.

17 Smith, *Wealth of Nations*, s. 21.

hâline gelmiş hikâyelere) başvuran Smith'in daha bütüncül bir şekilde anlaşılması gerektiğini anlattık. Eminiz ki okur bu noktada daha az bilinen bir hikâyeye, "yoksul adamın oğlu" hikâyesine başvurmamıza cevaz verecektir: Bu delikanlı zengin olmak istiyor ve babasının, içinde büyüdüğü mütevazı küçük evinden tiksindir hâle geliyor. Büyük bir eve ve büyük bir arabaya sahip olursa daha mutlu olacağına inanıyor. Yıllar geçiyor. Gerek normal bir bedenini kaldıramayacağı kadar çok çalışması, gerekse de doğru insanlara yaltaklanması sayesinde Yoksul Adamın Oğlu zirveye çıkıyor. Oğlan düşünüyordu kurduğu bir dünyada yaşamaktadır artık. Buraya kadar, bıktırarak kadar sık işittiğimiz bayat bir "sefaletten servete" mavalıdır bu. Ama Smith bize bu mavalı okumaz:

Yoksul adamın gökleri tarafından hırsıyla lanetlenmiş oğlu, etrafına baktığında şahit olduğu zenginlerin hayatlarına gıpta eder. Babasının kulübesi ona dar gelmektedir ve daha rahat edebileceği bir sarayda yaşamının hayallerini kurmaktadır. At sırtında bitip tükenmek ya da yaya yürümek zorunda kalmaktan hiç memnun değildir. Kendisinden üstün mevkilerde olanların arabaya bindiklerini görmektedir ve arabayla daha rahat yolculuk yapabileceğini düşünmektedir. Kendisini doğuştan tembel bir insan olarak görmekte, kendi işini kendi elleriyle görmekten mümkün olduğunca kaçınmak istemektedir; ona göre çok sayıda uşağı olsa büyük bir dertten kurtulmuş olacaktır. Bütün bunlara sahip olduğunda sakın, mutlu mesut ve dingin bir şekilde oturacak, ne kadar mutlu ve huzurlu olduğunu düşünüp keyiflenecektir. Gerçekleşmesi çok uzak ihtimal bu müreffeh günlerin hayaliyle mest olmaktadır. Kendisinden yüksek mevkidekilerin hayatı ona hayalini kurduğu hayat gibi görünmektedir; o hayata erişmek için kendini tamamen zenginlik ve azamet peşinde koşmaya verir. Ancak peşinde koştuğu zenginlik ve azamet satın alabileceği bu konforlu hayata erişebilmek için çabalamaya başladığı ilk yıl, hattâ ilk ay, o konforlu hayattan yoksun geçireceği bütün hayatı boyunca katlanmak zorunda kalacağından daha büyük zihinsel ve bedensel yorgunluğa katlanmak zorunda kalır.

Yoksul Adamın Oğlu ömrünün sonunda şöyle bir dönüp de geçmişe baktığında bütün gayretlerinin boşa gittiğini anlar:

Bütün hayatını asla erişemeyeceği zahiri ve zarif bir rahatlık fikrinin peşinde koşarak geçirmiş, bu uğurda her zaman elinin altında olan gerçek huzuru feda etmiştir; yaşlılığının son yıllarında peşinde koştuğu hayata en sonunda kavuşsa, o hayatın bu uğurda feda ettiği o

mütevazı selametten ve ferahlıktan daha iyi olmadığını anlayacaktır. Ömrünün bu son demlerinde bedeni aşırı çalışmaktan ve hastalıklardan dolayı harap olmuş, zihni, kendi fikrine göre düşmanlarının yaptığı haksızlıkların ya da dostlarının vefasızlıklarının ve nankörlüklerinin açtığı binlerce yara ve hüsranın hatırasıyla kin ve öfke dolmuştur. Öyle ki en sonunda zenginlik ve azametın ehemmiyetsiz bir fayda sağlayan ıvır zıvır şeyler olduğunu, ıvır zıvır düşkünü insanların sahip olduğu cımbız kutularından daha fazla bedensel rahatlık ve zihinsel dinginlik üretemediğini, aynı o ıvır zıvırlar gibi zenginlik ve azametın de sahibine rahatlıktan ziyade dert getirdiğini anlamaya başlar.¹⁸

The Apprentice (Çırak) popüler bir televizyon programıdır. Burada bir grup iş bitirici genç, altı rakamlı bir maaş ve karizmatik bir iş insanının (İngiltere versiyonunda Armstad elektronik şirketinin kurucusu Sör Alan Sugar, Amerikan versiyonunda ise gayrimenkul yatırımcısı Donald Trump) akıl hocalığı ödülleri için birbiriyle yarışır. Birkaç hafta boyunca yarışmacıların bir dizi iş görevini yerine getirmek üzere birbirleriyle yarışmalarını izleriz. Ateş çemberlerinden yıldırım hızıyla geçerken yalnızca kameralara şirin gözükmek üzere saçlarını taramak ve iş insanı olarak amansız ferasetleriyle ve kendine güvenleriyle övünmek için duraklarlar. Düzenli aralıklarla şovun asıl yıldızının kendilerinininkinin çok ötesindeki iş insanı feraseti önünde saygıyla eğilirler. Star yalnızca bölüm sonlarında övgülerini ve yergilerini lütfetmek üzere, bazen helikopterle, bazen de Rolls-Royce'la arzı endam eder; eski Yunan oyun yazarlarının kullandığı, daha sonraları Latince *deus ex machina*¹⁹ olarak ifade edilen bir kurgusal anlatım tekniğidir bu. Bu yıldızların "sarayları" ve "makinele-ri" tatlı sözlerle tasvir edilir; bunun bir sebebinin de dikkatleri gerçekte yaptıkları işlerden, karanlıkta kalan bu işlerin gerçek kapsamından ve kârlılığın- dan uzaklaştırmak olduğundan kuş- kulanıyor insan ister istemez.

18 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 181.

19 Lat. Motamot karşılığı "makineyle gelen tanrı"dır. Bu kurgusal anlatım tekniğinde, hikâyede çözülmesi olanaksız gibi görünen bir sorun beklenmedik ve olası olmayan bir olay ya da zuhuratla bir anda çözüme bağlanır. Buradaki makine, aktörleri yukarıdan aşağı indiren bir vinç (*mechane*) olabileceği gibi onları aşağıdan yukarı kaldıran yükseltici bir araç da olabilir (ç.n.).

Smith, Fransızcada *nécessaire*²⁰ olarak nitelendirilseler de, (tahminen) 1765 yılından kalma bu Fransız cımbız kutusu gibi eşyaların moda hâline gelmesinin lüksün teşhiriyle ilişkili olduğunu anlamıştı.

Haftanın kazanan takımı sefih hayat tarzından tadımlık bir lokmayla ödüllendirilir; gerçekten de "üstün ırk"a yaraşır bir ödül gibi görünür bunlar. *Apprentice*'in Amerikan versiyonunda haftanın kazanan takımına verilen ödüllerden biri de Trump'ın Midtown Manhattan'daki Trump Tower'da bulunan dairesine düzenlenen bir tur olmuştu. Bu turda her zamanki cilveleşmeler önceden yazılmamış bir diyalogla kesildi. Trump'ın mermer ve altın dolu yemek odasının ortasında dikilip nefes kesici manzarayı izleyen bir genç Trump'a orada en son ne zaman yemek yediğini sordu. Trump durakladı: "İyi bir soru." Hatırlamıyordu. O kadar da yoksul olmayan bir adamın oğlu olan bu adam artık dileyebileceği her "oyuncağa" sahipti ama rahat bir yaşamın ("sakin, mutlu mesut ve dingin bir şekilde oturduğun" bir

²⁰ Gerekli, gereksinim (ç.n.).

hayatın) yakınından bile geçememiş, kendisini en basit ve en ucuz zevklerden birinden bile mahrum buluvermişti: dostlarıyla yemek yemek.

Smith'in amacı keyfimizi bozmak mıdır? Antik Yunan felsefesinin ve Stoacı okulun benimsediği özveri ve otokontrol değerlerini cazip bulduğu kesin: Bunları "en iyi kahramanlık ve yurtseverlik okulları" olarak tanımlar.²¹ Stoacılar kendilerini her türlü duygudan arındırıp tam bir *apatheia* (İngilizcedeki *apathy* [hissizlik, kayıtsızlık] bu sözcükten köklenir) durumuna, hayatın getirdiği acılara olduğu kadar getirdiği zevklere de ilgisiz ve kayıtsızlık hâline erişmenin peşindeydiler. Zenginlik, itibar ve hattâ en basit rahatlıkları elde etme yönlü -kendilerine göre değersiz- çabaların köleleştirdiğini düşündükleri insanları küçük görme eğilimindeydiler. Sinope'li [Sinoplu] Diyojen (M.Ö. 412-324) bir küpte ya da fıçıda yaşamasıyla ünlüydü ve akli fikri yoksulluk içinde yaşamının ve yüksek mevkilerdeki güçlü insanların küçümsemenin yeni ve genellikle de epey gösterişli yollarını bulmaktaydı. Rivayete göre Platon'un evine akşam yemeğine davet edilen Diyojen çıplak ve pis ayaklarını kendisi gibi filozof arkadaşının şahane halılarına göstere göstere silerken, "Ayaklarımın altında çiğnediğim şey Platon'un kibridir," der. "Kibirli değilmiş gibi yaparak," diye yanıt verir evsahibi, "ne kadar kibirli bir insan olduğunu göstermiş oldun, Diyojen."²²

21 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 60.

22 Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, editör ve çeviren: R. D. Hicks, s. ii, Londra, 1925, s. 26 [*Ünlü Filozofların Yaşanları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019].

Johann Friedrich Bolt, *Diogenes*, 1799, gravür.

Smith'in kibrimizi ve gösteriş düşkünlüğümüzü dizginlememiz gerektiğine inandığı kesin bir gerçektir ama aşkın ve dostluğun getirdiği gerçek mutluluktan ya da namımızı, ailelerimizi ve maddi refahımızı gözetme sorumluluğundan uzak durma şeklindeki Stoacı felsefeyi hayata geçirmenin gerekli, hattâ doğru bir şey olduğuna inanmaz. İnsan doğasına ilişkin -gençlik döneminde epey popüler olan- karamsar yaklaşımlara, bilhassa da Alman felsefeci Samuel von Pufendorf'un bu yönlü görüşleri-

ne de karşıydı. Pufendorf insan doğasının ilkelerine dayanarak devlet yönetiminin ilkelerini belirleme (yani bir siyaset bilimi yaratma) girişiminde bulunan ilk insanlardan biriydi. Stoacılar gibi Pufendorf da lüks ve kibri teşvik eden malların ticaretine kuşkuyla yaklaşıyordu. İyi eğitilmiş bir elitin kendi iyiliği için ahlak kurallarına uymayı öğrenebileceğine dair bir umudu vardıysa da geri kalanların Tanrı ya da onun adına yöneten mutlak monarkların korkusuyla zapt ve terbiye edilmesi gerektiğini savunuyordu.

Smith bu şekilde toplumsal çoğunluğun üstünü çizme ya da insani duyguları insanın güvenliğinin ve toplumun düşmanı olarak kabul etme niyetinde değildir. Bu duyguların peşinden gitmenin bir maliyeti olabileceğini kabul eder. Yoksul Adamın Oğlu hikâyesinde açıkça ifade edilen olası sonuçlar olarak endişe ve yabancılaşmayı bu maliyetlere örnek verebiliriz. Yoksul Adamın Oğlu kendini kandırmaktadır ama Smith “zenginliğin gelişmesi”ne dair tarihsel anlatısında Batı Avrupa tarihindeki en büyük özgürleşme hareketinin, yani feodalizmden ticaret toplumumuza geçişin gerisinde de benzer yanılgıların yattığını ifade eder. İnsan türünü mağaralardan çıkarıp bugünkü durumumuza doğru iten, bize feodal lordların ve kabile şeflerinin zorbaca yönetiminden kurtuluşun yanı sıra son derece gelişmiş bir yaşam kalitesi de sunan şeylerden biri de bu yanılgılardır. Smith duygularımızdan arınmaya çalışmamızı değil, onları kabul etmemizi, anlamamızı ve aşmamızı ister.

Smith sakin ve huzurlu bir hayat yaşamıştır. İskoçya’nın Fife bölgesindeki Firth of Forth halicinde küçük bir kasaba olan Kirkcaldy’de (“kirkadi” diye telaffuz edilir) dünyaya gelip Glasgow ve Oxford’da eğitim gördü. On üç yıl boyunca Glasgow Üniversitesi’nde ders verdi. Fransa’ya gitmek için 1764’de buradaki görevinden çekildi. Fransa’da iki yıl, Londra’da da birkaç ay geçirdikten sonra İskoçya’ya geri döndü ve ömrünün geri kalan on iki yılı boyunca Edinburgh’ta gümrük idare heyeti üyesi olarak çalıştı. Annesiyle birlikte yaşayıp hiç evlenmedi. İlk Smith biyografisini kaleme alan Dugald Stewart, Smith’in bazı kadınlara âşık olduğuna ama karşılık bulamadığına dair spekülatif şeyler yazar. Gelgelelim bebekken “çingeneler” tarafından kaçırılmaktan kıl payı kurtulduğu hikâyesi gibi bu iddia da muhtemelen

Smith'in hayat hikâyesine biraz heyecan katma çabasının ürününden başka bir şey değildir.²³ Onda büyük adamlara has pek bir şey yoktur. Yayımlanmamış bütün notlarının ve taslaklarının ölümünden sonra yakılmasını emretmiştir. Dostlarının kendisine sık sık, "yanıt vermen asırlar sürüyor" şeklinde takıldığı kötü bir mektup arkadaşıdır; ondan geriye kalan mektupların sayısı, onun çapında ve öylesine bağlantılara sahip biri için çok çok azdır: yalnızca 193. Zamanın önde gelen diğer düşünürlerinin arkasında bıraktığı mektupların sayısı düşünüldüğünde devede kulaktır bu rakam.

Smith İskoç Presbiteryen Kilisesi'nin ("The Kirk")²⁴ bir üyesi olarak büyüdü ve öğretmenlik yapmasına izin verilmeden önce Kilise'nin doktrinlerine bağlılığını beyan etmek zorunda kaldı. Presbiteryenlik 1560 İskoç Reformu'ndan doğmuş bir Protestanlık koludur. Presbiteryenlerin İskoçya'yı Roma Katolik Kilisesi'nin dışında görmesi gibi, İskoçya parlamentosu da Papa'nın dinî meselelerdeki yetkisine son veren bir karar almıştır. Ne var ki İskoç ve İngiliz tahtlarının resmen ayrı olmakla birlikte aynı monark tarafından işgal edildiği 1603-1707 yılları arasında İskoç kralların dinsel usulleri ve Kilise'nin idari yapısını İngiltere Kilisesi'nin usulleri ve idari yapısıyla uyumlulaştırma girişimleri direnişle karşılaştı. İskoçlar kiliselerinin episkopal olmasını (yani piskoposlar ve başpiskoposlar tarafından yönetilmesini) değil, presbiteryen olmasını (yani din adamı olmayan Kilise yaşlılarından müteşekkil komiteler olan presbiterler tarafından yönetilmesini) istiyorlardı. 1639'da direniş tam bir iç savaşa dönüştü ve bu savaşın kaybedeni kral oldu. 1647'de İskoçya Kilisesi Westminster İnanç Açıklaması (Westminster Confession of Faith) adı verilen, Tanrı'ya, günaha ve inayete dair (on altıncı yüzyıl Fransız teoloğu Calvin'in fikirlerinden ciddi ölçüde etkilenmiş) bir tebliğler dizisi açıkladı. Calvin'e göre her bir insan evladı hem tanrısal inayete kurtarılmış hem de ebedi bir cezaya mahkûm edilmişti. İnsanların kaderi, hangi yönde ilerlerse ilerlesin, daha dünya yaratılmadan önce Tanrı tarafından belirlenmiş durumdaydı. "Yeniden doğmuş" (yani kurtarılmış ya da "seçilmiş") olanlar tanrısal inayeti geri çeviremez, "yeniden doğmamış gü-

23 Dugald Stewart, *Biographical Memoirs of Adam Smith*, Edinburgh, 1877.

24 İngilizcede kilise anlamına gelen "church" kelimesinin İskoç Galcesindeki hâli (ç.n.).

nahkâr" (yani lanetlenmiş") olanlar ise ne yaparlarsa yapsınlar lanetten kurtulamazlardı. İnsan doğası dünyanın her yerinde bozuktı; Tanrı'nın yönlendirmesi, mucizevi müdahalesi olmadıkça ondan hiçbir iyi şey beklenemezdi. Katı bir teolojidi bu.

Gelgelelim Smith Glasgow Üniversitesi'nde öğrenciyken ders aldığı, Ulster²⁵ Presbiteryenlerinden, Francis Hutcheson adlı bir ahlak felsefesi profesörünün etkisi altındaydı. Hutcheson Presbiteryen mezhebi içinde "Yeni Işık" ("New Light") adı verilen yeni bir hareketin kurucuları arasındaydı; bu hareket yukarıda aktardığımız, insanı fıtratı itibarıyla düzeltilemez derecede kötü olarak gören sert yaklaşımı yumuşatma arayışındaydı. İnsanlar rezil ve cahil haşaratlar değil, Tanrı tarafından belirli arzularla yaratılmış varlıklardı ve bu arzular onları güzel davranışı ayırt etmeye ve -onu ebedi cezadan kurtulmanın basit aracı olarak görmek yerine- başlı başına arzu edilir bir şey olarak görmeye sevk ediyordu. Hutcheson, kendisini sapkınlıkla suçlayan "Eski Işık" ("Old Light") Presbiteryenlerinin ağır eleştirileriyle cebelleşiyordu. Tenkitçileri endişelendiren şey, Hutcheson'ın doğru ve yanlış davranışa dair tartışmayı inayet ve günaha dair teolojik bir tartışma olmaktan çıkarıp erdem ve kötülüğe dair felsefi, seküler bir tartışmaya dönüştürmesiydi. Günah ve inayet, ölümlülerin ne etkileyebileceği ne de anlayabileceği gizemli güçlerdi. Doğru olmak, Tanrı'nın iradesine boyun eğmek demekti ve Kalvenistlerin anlayışına göre hiçbir hâlde insanların karar verebileceği bir şey değildi. Erdem ve kötülük üzerine tartışma yürütmek demek, İsa'nın dünyaya zuhurundan önce gerçekleşmiş, Aristoteles, Platon ve Sokrates gibi antik Yunanlıların yazılarının da dâhil olduğu ve tam da bu nedenle kuşku verici bir tartışmaya dâhil olmak demekti. İsa'dan önce yaşamış hiç kimsenin Tanrı'nın inayetine mazhar olmadığı ve dolayısıyla cehennemde olduğu aşikârdı; insanlar hangi akla hizmet onlara kulak versindi ki? Bu düşünürler ahlak için ilahi muhakeme yerine insani muhakemeye dayalı bir temel yaratmaya girişmişlerdi. Hem aptallık hem de Tanrı'ya karşı suç niteliğinde bir küstahlıktı bu.

Hutcheson'a göre insan doğası irdelendiğinde karşımıza çıkan şey bir günah keşmekeşi değil, ilahi bir kudretin yarattığı,

25 Kuzey İrlanda'da Protestan hareketinin önemli merkezleri arasında olan bir bölge (ç.n.).

insanları cana yakın ve güzel davranmaya sevk etmek üzere tasarlanmış “tetikleyicilerle” (arzular, içgüdüler) dolu bir mekanizmaydı. Bu mekanizma estetik olarak da güzeldi ve Tanrı bizi doğru davranmaya sevk eden bir başka özendirici olarak, bu mekanizma hakkında güzel şeyler düşünmemizi istiyordu. Bu “tetikleyicileri” doğası itibarıyla ilahi, evreni ise belirli bir amaç için dizayn edilmiş mefhumlar olarak görmeye devam ettiğimiz sürece, günah ve inayet tartışması ile erdem ve kötülük tartışması birbirine paralel olarak sürdürülebilirdi. Kabul etmek gerekir ki Presbiteryen ya da değil pek çok Hıristiyan için bu görüşler endişe vericiydi, zira kutsal metinlerden ziyade dünyaya odaklanmayı, yani vahiyleri bir kenara bırakmayı gerektiriyordu. Hutcheson, iyi davranışa dair fikirlerimizi Tanrı’yla doğrudan iletişim (belirli peygamberlere iletdikten sonra onların da kutsal metinler aracılığıyla insanlara aktardığı mesajlar olarak vahiyler) yoluyla edinmek yerine, bu konuda ipuçları yakalamak için kendisini çevreleyen dünyaya bakıyor, Tanrı’nın verdiği dersleri bu ipuçları üzerinden anlamaya çalışıyordu.

Yaratıcı’nın doğasını yaratılanın doğasını irdeleyerek çözmeye çalışan bu bilgi dalına “doğal teoloji” deniliyordu ve Smith daha sonra bu alanda da ders verecekti. Smith mütemadiyen kâh şu duyguyu kâh bu duyguyu “Doğa”nın, yani Yaratıcı’nın bize aşıladığı mefhumlar olarak tanımlar. Bu duyguların iyi bir amaçla zihinlerimize nakşedildiğine, evrenin belirli nitelikler, hattâ belirli bir toplum türü geliştirecek şekilde tasarlandığına inancı kesindi. Gelgelelim Smith’in “Tanrı” sözcüğünü kullanmaktaki isteksizliği ve Hıristiyan olmayanların bile bir ahlak hocası olarak yücelttiği İsa’ya hiçbir yerde hiçbir şekilde atıfta bulunmaması, bu “zihnin” ait olduğu kişi hakkında her şeyi bilmediğimizi gösterir. Smith bir profesör ve tanınmış bir insan olarak statükoya saygı gösteriyor, pek çok çağdaşının ateistten hallice olarak görüp kin kustuğu dostu David Hume’un ruhban sınıfı karşıtı fikirlerinin kendisine de mal edilmesinden endişe duyuyordu. Günümüz insanların çeşitli ilahlara iman etmenin evrensel bir olgu olduğu Smith’in zamanında bu damganın insanları ne kadar ürküttüğünü idrak edebilmesi kolay değil. O dönemde ateistler iğrenç ve gerçekten korkutucu şahsiyetler,

kendileriyle temas kuran herkesi tehlikeye atan bir hastalık kaynağı sayılıyordu.

Velhasıl Smith'in yaşadığı dönemde Presbiteryenlerin tutumları ve kurumları değişim hâlindeydi. İskoçların tutum ve kurumları da bu değişimden nasibini alıyordu ve Smith'in Oxford'da eğitim verdiği 1740'lardaki altı yılda bu değişim bilhassa çarpıcıydı. 1707 tarihli Birlik Yasası İskoçya ile İngiltere'yi (ve Galler'i) Londra'da konuşlu tek bir parlamentoya sahip tek bir krallık hâlinde birleştirmişti. Birleşerek Büyük Britanya'yı teşkil eden parçalar olarak İngiltere ile İskoçya'nın hiç olmadıkları kadar sıkı birliği, İskoçya'nın bağımsızlığının oylandığı 2014 referandumuna kadar doğal, iki tarafın da yararına bir şey olarak görülüyor, bu nedenle de nadiren bahse konu oluyordu. Yaşadığı dönemde bu uzlaşma hâlâ oluşum sürecinde olsa da Smith birliğin "bu ülkeye sonsuza kadar iyilik getirecek bir düzenleme" olduğuna kani olmuştu.²⁶ Smith hâlâ Oxford'da ders verirken Britanya tacına talip olan Roma yanlısı Katolik Charles Edward Stuart (genç talipli Yakışıklı Prens Charlie ismiyle de bilinir) 1745 yılında Fransa'daki sürgününden dönüp, Parlamento'nun 1714'te Britanya tahtına oturttuğu Hannover'lı Protestan monark I. George'un oğlu Kral II. George'u tahtından indirmek üzere bir mücadele başlattı.

Charles gemiyle İskoçya'ya gelip Stuart Hanedanı'na sadakatlerini sürdüren Highland (Kuzey İskoçya) klanları arasından bir ordu topladıktan sonra güneye, İngiltere'ye yürüdü. Londra'da ve bütün İngiltere'de panik yaratmasına karşın cesaretini kaybederek geri çekilmesini takiben, ordusu 1746 Nisan'ında Culloden Savaşı'nda İngiliz ordusu karşısında feci bir hezimete uğradı. Smith bir Jacobite, yani Hannover'lı kralların yerine Stuart hanedanından birini geçirmeye çalışanlardan değildi. Ona göre İngiltere'yle birliğin ekonomik ve kültürel faydaları aşikârdı; hattâ o kadar aşikârdı ki bunları dillendirmeye bile nadiren gerek görmüştü. "Kırk beş"ten²⁷ önce bile Smith'in Kirkcaldy aksanı sınırın güneyinde dikkat çekiyor ve nahoş karşılanıyordu;

26 Adam Smith, *Correspondence of Adam Smith* [Adam Smith'in Yazışmaları], E. C. Mossner ve I. S. Ross (ed.), s. 68.

27 Bahsedilen 1745 Jacobite isyanı (ç.n.).

bu sebeple Oxford'dayken mümkün olduğunca aksansız konuşmayı öğrenmiş olsa gerekti. 1760'da Kral III. George'un Britanya tahtına çıkışından sonra yeni ve daha başarılı bir istila girişiminin hazırlık aşamasında olduğu söylentileri dolaşmaya başladı. Güya Kral George'un hiç seilmeyen başbakanı Lord Bute (bir İskoç) tarafından teşvik edilen yoksul İskoç yığınları, İngilizlere ait ve İngilizlerin hakkı olan işleri çalmak üzere Londra'ya akın etmekteydiler.

Ne kadar eğitilmiş ve yetenekli olursa olsunlar Smith gibi İskoçlar İngiltere'de arkalarını kollamak zorundaydılar ve Londra gibi yerlerde genellikle bir arada yaşarlardı (Londra'da Charing Cross yakınlarındaki bir İngiliz kafesinde toplanırlardı). Bu durum muhtemelen İngilizler arasında İskoçların hızla genişleyen Britanya imparatorluğu içinde iktidar mevkilerini sinsice taktiklerle ele geçiren kurnaz bir topluluk olduğu hissini yaratıyordu. İskoç Aydınlanması'nın parçası olan Smith ve diğer aydınlar İngiltere'nin İskoçlarca fethine yönelik girişimlerin beyni olmak bir yana, İskoçya'da "Kalkınma"yı desteklemek amaçlı, iki tarafı da ileri götüren bir diyalogun istekli katılımcılarıydılar. Glasgow Üniversitesi'ni Presbiteryen din adamlarının ilahiyat fakültesi olmaktan çıkarıp daha aristokratik ve "görgülü" bir elit yuvası hâline getirme amaçlı reformlardan genç bir adamken Smith de bizzat faydalanmıştı. İnsanların mülklerini atalarının yaptığı gibi idare etmekten büyük ölçüde memnun olduğu topraklarda, bu "Kalkınma" ruhu sayesinde, Smith'in hamisi Buccleuch Dükü gibi büyük toprak sahipleri yeni tarım yöntemleri, yeni ulaşım altyapıları (kanallar), yeni üretim araçları (küçük işlikler yerine fabrikalar) ve yeni finans yöntemleri (bankalar) tecrübe ediyordu.

Üzerinde Charles Edward Stuart'ın resmi bulunan seramik bir punç kâsesi, 1749. Buna benzer punç kâselerini kullanarak "Yakışıklı Prens Charlie"ye kadeh kaldıranlar arasında Smith olmasa gerektir.

Kuzey Denizi ticaretinin (yani Hollanda Cumhuriyeti ve Baltık ülkeleriyle ticaretin) yerini Atlantik ticaretinin (Karayipler ve Kuzey Amerika kolonileriyle ticaretin) alması, Smith'in memleketi (Kirkcaldy doğu kıyısındadır) için karışık sonuçlar yaratmakla birlikte, on sekizinci yüzyılda Glasgow'u olağanüstü ölçüde zenginleştirdi. Bu çarpıcı değişimler, "Kırk beş"te Highland'ın "vahşi" klanlarının askeri yenilgisiyle birlikte, Glasgow ve İskoçya'yı adına "kalkınma" diyeceğimiz şeyin uygulamalı dersi hâline getirmişti ki Smith bu dersi dikkatle takip ediyordu. 1707 Birlik Yasası olmasaydı bu değişimler yaşanamazdı.

1764-1766 yılları arasında Buccleuch Dükü'nün oğlunun özel hocası olarak gerçekleştirdiği Fransa gezisi, İngiltere yolculuklarını saymazsak, Smith'in yegâne yurtdışı gezisiydi. Önce Hume'un aracılığı ve tanıtmasıyla, sonra da İngiliz elçisinin sekreteri kimliğiyle büyük Aydınlanma *philosophe*'lerinin²⁸ katıldığı özel toplantıların müdavimi oldu. Britanya ve Fransa'nın tarihle, tekrar tekrar yaşanan savaşlarla ve birbirinin edebiyatına ve modalarına duydukları karşılıklı hayranlıkla kenetlenen büyük zihinleri arasında bu dönemde sıkı bir iletişim söz konusuydu; böylece Smith'in eserleri çok geçmeden Fransızcaya çevrildi ki bu çeviriler Smith'in Fransızcayı akıcı konuşamamasının yarattığı sorunları bir ölçüde telafi etti. Quesnay ve Jean-Jacques Rousseau gibi Fransız ve İsviçreli filozofların fikirlerini ilgiyle takip etse de, Smith'in fikirleri üzerinde en derin etkiyi yaratan, kendisinden on iki yaş büyük bir diğer İskoç David Hume'la dostluğu oldu. İlk kez ne zaman tanıştıkları bilinmiyor ama 1750 yılı iyi bir tahmin olabilir. Hume 1750'li yıllarda Smith'in daha sonra geliştireceği bazı argümanları önceleyen bir dizi deneme yayınladı; bu argümanlar arasında Hume'un isimlendirilmesiyle "ticari kıskançlık" ve kendini zenginleştirirken komşuları yoksullaştırmayı öngören merkantilist yaklaşımlar üzerine geliştirdiği argümanlar da vardı ki bu argümanlar bütün ticareti sıfır toplamı bir oyun olarak görüyordu. Hume'un ateistliği dostluklarını sınayan bir şey oldu ve Smith'i bazı çetrefilli –şahsi ve mesleki- ikilemlerle karşı karşıya bıraktı.

Smith Hume kadar açık sözlü biri olmasa da ilgi alanlarının genişliği, zekâsı ve keskin mizahıyla öğrencilerinin gönlünü kazanıyordu. Günümüze ulaşan eserleri onun konuşma ve ders anlatma tarzını canlı bir şekilde yansıtır. Her ne kadar bu kitapta asıl olarak fikirlerine odaklanacak olsak da bu durumu, yani Smith'in argümanlarını desteklemek için kullandığı retorik de aklımızdan çıkarmamalıyız. Sözgelimi *Ahlaki Duygular Kuramı*, felsefi eserlerde bulunması beklenen niteliklerin çoğundan yoksundur: Çalışmanın genel planını açıklayan bir giriş bölümüne sahip değildir; çok az dipnotu vardır ve Yedinci Bölüm'e kadar (yani 342 sayfalık kitabın 266 sayfalık kısmında) diğer filozoflara pek atıfta bulunulmaz. Smith fikirlerini diğer filozoflara yasla-

28 Fr. Filozof (ç.n.).

rak savunmak yerine okurlarının deneyimlerine başvurmayı tercih ediyordu. Daha önce belirttiğimiz gibi, örneklerini gündelik hayattan devşirmeyi de severdi. Smith'in hem çağdaşı hem dostu olan siyasetçi ve düşünür Edmund Burke yılda bir yayınlanan referans kitabı *Annual Register* için yazdığı bir değerlendirmede şöyle diyordu: "Örnekler çok sayıda ve yerinde, bu da yazarın nadir görülen cinsten bir gözlemci olduğunu kanıtlıyor. Canlı ve kolay anlaşılır dili anlatılmak istenen şeyi bütün açıklığıyla gözlerinizin önüne seriyor; eser bir yazılı eserden ziyade resme benziyor."²⁹

Üzerinde Adam Smith'in resmi bulunan cam baskı madalyon,
James Tassie, 1787.

Altı bölüme ayrılmış bu kitap Smith'in temel kavramları etrafında şekillenmekle birlikte Smith'in hayatına ve dönemine dair de bir şeyler söyler. Kitabımızın konusu olan şahsiyetin vaktinden önce olgunlaşmış bir kişi olması bu yöntemin kullanılmasını

29 Aktaran D. D. Raphael ve A. L. Macfie, "Introduction", *The Theory of Moral Sentiments*, s. 28.

mümkün kılıyor: Smith ahlak felsefesinin genel hatlarını hayatının erken dönemlerinde şekillendirmiş, geri kalan dönemini ise büyük ölçüde bu felsefeyi geliştirmek ve farklı ikna araçlarını tecrübe etmekle geçirmiştir. Kitabın birinci bölümü Smith'in çocukluğuna, öğrenim hayatına ve 1751'de Glasgow Üniversitesi'ndeki görevine atanıncaya kadarki kariyerine eğiliyor. İkinci bölüm Smith'in 1750'li yıllarına odaklanıyor ve Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda geliştirdiği ahlak anlayışının temel bileşenleri olan sempati ve tutku (passion)³⁰ kavramlarını ele alıyor. Sonraki bölümde özel hoca olarak gerçekleştirdiği Paris seyahati irdelenip, Smith'in toplumun gelişmesine dair tarih anlatısı ile Rousseau'nun tarih anlatısı karşılaştırılıyor. Smith Fransa'dan geldikten sonra *Milletlerin Zenginliği* üzerinde çalışmak üzere Kirkcaldy'ye döndü. Dördüncü bölüm bu eserde geliştirilen argümanlar ile o yıllarda özelde İskoçya'da, genelde ise Britanya imparatorluğunda yaşanan ekonomik ve emperyal krizler arasındaki etkileşimlere odaklanıyor.

Milletlerin Zenginliği'nin kazandığı başarı Smith'in 1778'de Gümrük İdare Heyeti Üyesi olarak atanıp Edinburgh'a taşınmasını beraberinde getirdi. Yazma faaliyetinin gerekleri ile gümrüklerdeki görevinin gerekleri arasında sıkışan, ayrıca çok sevdiği annesi Margaret'in de yasını tutan Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın kapsamlı bir revizyonuna odaklanmak üzere yazmaya ayırdığı zamanı iyice kısalttı. Sonuç bölümü bu revizyonlara yakından bakıp bizi başladığımız noktaya geri götürüyor. Bu bölümde Smith'in adalet modelinin bugün nasıl değerlendirildiği irdelendikten sonra, okur, Smith'in tam teşekküllü bir insan davranış modeli, yani sınırlılıklarımız ile potansiyelimizi dengelemenin, "en iyi kalp" ile "en iyi kafa"yı birleştirmenin yolunu sunmak suretiyle ahlak felsefesinin ve siyasal iktisadın ötesine geçme başarısı üzerinde düşünmeye davet ediliyor.³¹

30 Smith "passion" kavramını daha çok "güçlü duygu" anlamında kullanmıştır; bu kitapta passion'ı karşılamak üzere kullandığınız "tutku" kavramı bu sebeple aynı zamanda daha çok "güçlü duygu" şeklinde anlaşılmalıdır (ç.n.).

31 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 216.

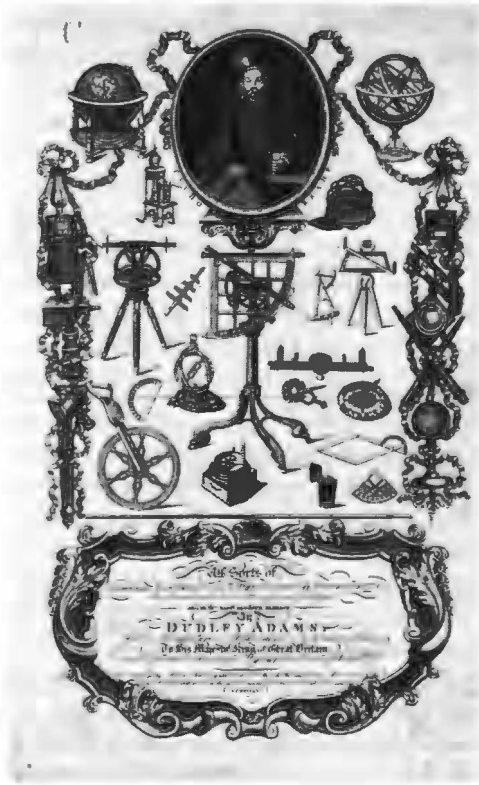
BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞA TİYATROSU, 1721-1750

Filozof doğulmaz, filozof olunur; en azından Smith'in fikri bu. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda, bir filozof ile "sıradan bir hamalın" "birbiriyle en alakasız karakterler" olarak görünebileceğini, ama aralarındaki aşikâr kişilik, gelir ve hüner farklılıklarının "doğadan ziyade alışkanlıklardan, geleneklerden ve eğitimden" kaynaklandığını yazar. Ona göre, her ikisi de çocukken, ebeveynlerinin ya da oyun arkadaşlarının bu ikisi arasında herhangi bir fark bulması muhtemelen hiç de kolay olmazdı. Akranlarından hiç farkı olmayan iki erkek çocuğuydular yalnızca. Çocuklardan biri sıradışı bir beyne sahip olduğu için filozof olmadığı gibi, öbürü de nesneleri oradan oraya taşımaya elverişli çok güçlü kaslarla doğduğu için hamal olmamıştır. Filozof olan muhtemelen daha sonraları hamalla aralarındaki bu doğal benzerliği reddedecek, hamaldan daha zeki olduğu için filozof olduğunda ısrar edecektir. Gelgelelim bu iddia kibirden başka bir şey değildir.

Bu ısrar ayrıca toplumumuzun, kadınları ve erkekleri farklı mevkilere ve mesleklerle dağıtma biçiminde estetik olarak hoşagiden bir liyakat ya da uygunluk (Smith bunları "yerindelik" şeklinde ifade eder) bulma arzumuzu da yansıtır. Zira kariyer seçimlerimizin bir dizi tesadüfün, esas olarak da kimin çocuğu olarak doğduğumuzun (zamanımızda olduğu gibi Smith'in zamanında da bir çocuğun gelecekteki gelirini asıl belirleyen şey ebeveynlerinin geliriydi, çocuğun "deha"sı ya da zekâsı değil) sonucu olduğunun söylenmesi hem gururumuzu incitir hem de toplumumuzun görünmesini istediğimiz kadar muntazam olmadığını ima ederek bizi endişeye sevk eder. Filozofun ve hamalın toplumdaki konumlarının gerçekten hak ettikleri konumlar olduklarını düşünmek hoşumuza gider. Bu sistem arzusu ve kibir, sebeplerle sonuçları birbirine karıştırmamıza yol açar. Smith şöyle yazar: "Farklı insanlar arasındaki doğal yetenek farklılıkla-

rı aslında düşündüğümüzden daha azdır ve farklı mesleklerden insanları yetişkin olduklarında birbirinden ayırır görünen çok farklı istidatlar, pek çok durumda, işbölümünün sebebi olmaktan ziyade sonucudur.”¹ Hamal güçlü kaslara sahiptir çünkü çocukluk döneminden sonra eşya taşıma işine başlamıştır. Şayet ona farklı bir eğitim verilmiş olsa ve böylece nesneleri kaldırmak yerine kitap okumaya başlasaydı, kendisini doğuştan bir hamal gibi gösteren kasları geliştiremezdi. Nitekim Adam Smith’in çocukluk ve ilk gençlik yılları göz önüne alındığında da görünen odur ki bu meselede “alışkanlıklar, gelenekler ve eğitim” “doğa”ya kıyasla daha büyük bir rol oynar.

Bilimsel alet imalatçısı Dudley Adams'ı tanıtan bir on sekizinci yüzyıl ticari tanıtım kartı.

1 Smith, *Wealth of Nations*, s. 28.

Adam Smith 1723 yazında, Forth nehrinin İskoçya başkenti Edinburgh'un konuşlandığı kıyısının karşısındaki doğu kıyısında bulunan İskoç liman şehri Kirkcaldy'de doğdu. Günümüzde 46.000 kişinin yaşadığı ve büyük ölçüde muşamba üretimiyle geçimini sağlayan Kirkcaldy, Smith'in gençlik yıllarında çok daha az nüfuslu bir şehirdi ve büyük ihtimalle şehrin parlak günleri çok gerilerde kalmış görünüyordu. Kasaba pazar kurma hakkını 1334'te almıştı. 1644'te ise Kral I. Charles tarafından resmen kasaba statüsü verilerek bağımsız bir idari birim hâline geldi. Kasaba, bu statü sayesinde, yerel feodal derebeylerinin ve Dunfermline manastırının sebep olduğu mali yükten kurtulup bunların yargısal yetki alanının dışına çıktı. İskoçya'nın diğer yerlerinde, özellikle de Highland klanlarında bu ortaçağ feodal toprak sistemi Smith'in zamanına, hattâ ondan da sonrasına kadar devam etti. Kirkcaldy bu feodal bağlardan kurtulur kurtulmaz bir liman ve ticaret merkezi olarak büyümeye başlayıp, Kuzey Denizi ticaretinden, özellikle de Hollanda ticaretinden yararlanarak gittikçe zenginleşti. Ne var ki on sekizinci yüzyılda ticaret güzergâhı doğudan batıya, Kuzey Denizi'nden Atlantik'e kaydı, tuz ve kömür ticaretinin yerini ise Britanya'nın Kuzey Amerika'da hızla büyüyen kolonilerinden (İskoçya'nın batı tarafındaki) Glasgow'a ihraç edilen tütün, şeker ve diğer ürünlerin ticareti aldı.

İskoç ve İngiliz monarşilerinin 1707'deki birleşmesinin bir etkisi de vergilerde artış oldu. Bundan sekiz yıl sonra Londra'daki Britanya parlamentosu kendi hâlinde bir Alman prensini ([Kutsal Roma İmparatorluğu imparatorluk kurulunun] Hannover seçici üyesi George) Britanya tahtına oturttu. Kral I. George'un Britanya'yla pek bir bağı yoktu, hattâ İngilizce bile konuşmıyordu ama en azından yeni tebaasının büyük çoğunluğu gibi Protestan'dı. Parlamento George'u tahta çıkararak, taht üzerinde çok daha güçlü hak iddiaları olmakla birlikte Roma Katolik kilisesine bağlı olmaları nedeniyle elenen pek çok başka adayı atlamış oluyordu. Böyle olunca, tahtın önde gelen taliplisi (ya da isteklisi) James Edward Stuart İskoç destekçilerini 1715'te isyana sevk etti. Ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte Kirkcaldy'ye yönelik yeni engellemeler ve vergiler konulmasına sebep oldu. 1655 ile 1755 yılları arasında kasabanın nüfusu yarı yarıya azalıp 2.296'ya düştü.

Ne var ki Kirkcaldy'nin yüzünü ticaretten imalata çevirmesiyle, Smith yaşarken bu sürecin tersine dönmeye başladığına tanıklık etti. Yerel kereste arzı ve limanı kasabada gemi yapımını kârlı bir iş hâline getirdiği gibi, bölgede oturmuş bir çivi imalatı sanayii de vardı. Ayrıca Hollanda ve Baltık ülkelerinden ithal edilen keten bitkisi büyük fabrikalarda değil ama hane içi bir üretim süreciyle işlenerek keten kumaşa dönüştürülüyordu: "Eve iş verme" sistemi kapsamında kiracı çiftçiler keten "sim-sarları" (imalatçıları) ile parça başı iş temelinde sözleşme yapıp, bunlardan aldıkları keten bitkisini evdeki dokuma tezgâhında işleyerek keten imal ediyordu. 1746 ile 1771 yılları arasında İskoçya'nın yıllık keten üretimi 5 milyon metreden yaklaşık 12,5 milyon metreye yükselmışti.² Sonraki yıllarda bölgede çorap imalatı da gelişmeye başladı. Bir sonraki yüzyılda keten yer örtülerinin ortaya çıkması, kentte muşamba üretiminde yaşanan patlamaya zemin oluşturdu. Kirkcaldy'nin yakın çevresi karma bir ekonomiye sahipti: koyun yetiştiriciliği, ormancılık ve tarımın yanı sıra ön-sanayi (eve iş verme sistemi), sanayi (çivi imalathaneleri, tersaneler) ve hem yerel hem de uluslararası ticaret. Kirkcaldy güzel mimarideki eksikliğini, ekonomik faaliyetlerinin kapsamıyla ziyadesiyle telafi ediyordu. Smith'in babası ise bütün bu faaliyetleri gözlemleyebileceği bir konumdaydı, daha doğrusu bu faaliyetleri gözlemlemek onun göreviydi, zira Kirkcaldy gümrük memuruydu.

Ne yazık ki Adam Smith babasını hiç tanımadı. Baba Adam Smith, oğlunun doğumundan beş ay önce, 44 yaşındayken öldü. Babasının ilk eşinden olan Hugh haricinde kardeşi yoktu. Hugh kendisinden on dört yaş büyüktü ve muhtemelen o da gümrükte çalışıyordu; gümrük işi aile mesleği gibi bir şeydi, zira diğer Smith'ler de Alloa, Montrose ve Aberdeen'deki gümrüklerde çalışıyordu.³ Hugh ile Adam'ın pek bir ilişkisi yoktu. Baba ve oğul Adam Smith'ler hiçbir zaman karşılaşmamış olsa bile bu ikisinin mesleki hayatları şaşırtıcı derecede benzerdi: İkisi de gümrük görevlisi olarak çalışmış, ikisi de aristokratik bir himaye ağından yararlanmıştı. Baba Smith üçüncü Loudoun Kontu'nun kâtibiydi ve hiç kuşkusuz 1714'de Kirkcaldy Gümrüğü Denetçisi olarak

2 Alex J. Warden, *The Linen Trade*, Londra, 1864, s. 480.

3 E. G. West, *Adam Smith: The Man and his Works*, Indianapolis, IN, 1976, s. 35.

atanmasında Kont'un desteğinin de payı vardı; Loudoun Kontu'ndan daha da güçlü bir İskoç derebeyi olan Argyll Dükü için benzer mevkilerde çalışan başka Smith ailesi üyeleri de vardı. 1720'de başka bir derebeyi ve parlamento üyesinin kızıyla evlenmesi baba Adam Smith'in kısmetini ve ilişkiler ağını daha da bollaştırdı. Genç Adam Smith'e bu ilişkilerin yanı sıra tatminkâr mülkler de miras kaldı ve Smith reşit olup yasal olarak bu mülkleri idare edebilir hâle gelinceye kadar onların idaresini üstlenen de bu kişiler oldu.

Dolayısıyla himaye "örf ve âdetleri" baba ve oğlunu geleneksel İskoç derebeyleri aristokrasisinin belirli bir parçasına hizmette birleştiriyordu. Bu kontlar ve dükler Jacobite'leri değil, 1707 birleşmesini destekliyordu. 1746 tarihli (İskoçya) Miras Yoluyla Geçen Yetki Alanları Yasası diğer soylularla birlikte bu soyluların kalan hukuksal yetkilerini de ellerinden aldı. Fakat İngiltere'yle kurulan birlik yalnızca almıyor, veriyordu da. Monarşinin yürüttüğü yandaş kazanma süreci içinde bu soyluların Birlik'e olan desteği ödüllendirildi. Britanya monarşisi telafi olarak bu soylulara yeni himaye formları ile birlikte maiyetlerindeki kişileri gümrükler, mahkemeler ve diğer yerlerdeki yeni devlet dairelerine atama yetkisi verdi. Bahse konu soyluların giyim kuşamları, aksanları ve tavır davranışları gittikçe daha İngilizleşiyor, kimileri de neredeyse kalıcı olarak sınırın güney tarafına yerleşiyordu. Pek çoğu, İskoçya'nın ekonomik kalkınması için gerekli olduğunu hissettikleri sermaye ve teknik bilgi için yüzlerini İngiltere'ye dönmüş durumdaydı. 1770'li yıllar itibarıyla Highlands'ın anlaşılması güç lehçesi, giyim kuşam biçimi ve özellikle de şiir geleneği tuhaf ve antika, arzu uyandıracak şekilde otantik şeyler olarak görünmeye başladı ve günümüzde turizm sektörünü destekleyen romantik İskoçya imgesinin temellerini oluşturdu. Hâlbuki 1720'lerde bunlar (Jacobitist niteliklerinden dolayı) barbarca ve tehditkâr unsurlar olarak görülüyorlardı. Böylece, yerel kurum ve geleneklere duyulan yurtsever saygı ile yenilikler arasında denge kurmayı amaçlayan yeni bir "Gelişim" ajandası doğdu. Baba ve oğul Smith'ler, İskoç kimlikleriyle çelişmediğinden emin oldukları bu projede rol oynadılar.

Fakat genç Smith'in gelişiminde, himaye ve yurtseverlik gibi "örf ve âdetler" kadar "eğitim" de önemli bir rol oynadı. Eğitim

sürecindeki ilk adımlarına rehberlik etmeyi, daha sonraları istisnai derecede güçlü olduğu anlaşılabacak bir anne-oğul ilişkisi tesis eden annesi Margaret üstlendi. Kirkcaldy kasaba meclisi 1723'te (1843'e kadar hizmet vermeye devam edecek) iki sınıflı bir okul açtı. Bu dönemde İskoçya'nın her tarafına uzanan bir kilise okulları sisteminin ve üniversitelerin kurulması, eğitime büyük önem verildiğinin bir işaretiydi; öyle ki hemen tüm İskoç ebeveynleri çocuklarını birkaç yıllığına okula göndermek için maddi fedakârlık da dâhil hiçbir fedakârlıktan (bu fedakârlıklar arasında çocuklarının -başlı başına çok önemli bir meta olan- emeğinden vazgeçmek de vardı) kaçınmıyordu. Smith okulda okuma yazma ve aritmetiğin yanı sıra Latince ve biraz da Yunanca öğrendi. *Milletlerin Zenginliği*'nde, "avam tabakasından çocuklar"a "yüzeysel bir Latince öğretiyor" dediği bu ilkökul müfredatının yerine, "temel geometri ile mekanik bilgisi"ne yer veren bir müfredatın konulması gerektiğini savunur. Ona göre çok az meslek Latince bilgisi gerektirirken, "geometri ve mekanik bilgisini kullanma fırsatı vermeyen bir zanaat nadir bulunur."⁴

Latince ve Yunanca öğrenmek genç Smith'e klasik felsefe ve tarih metinlerini orijinal dillerinde okuma fırsatını verdi. Zaten bu ölü dilleri öğretmenin tek amacı da buydu: geliştirdiği sanat ve retorik insan kültürünün zirvesini oluşturduğuna inanılan, modern dünyanın sunduğu her şeyi gölgede bırakan filozoflara, devlet adamlarına ve askerî komutanlara sahip klasik dünyaya girmek. Batı Avrupa halkları, on beşinci yüzyılda Rönesans'la birlikte işte bu kültüre geri dönüp onu hatmettikten sonra, ancak on sekizinci yüzyılda modern toplumların antik toplumları fiilen aşabileceğini düşünmeye başlayabildi. Smith daha Kirkcaldy'de yaşarken Stoacı filozofların fikrî etkisi altında kalmış olabilir: *Enkheiridion*'ın (Epiktetos'un öğrencisi Arrian'ın derlediği bir rehber kitap), üzerinde Smith'in adının yazdığı, oradaki gençlik yıllarından kalmış olması mümkün bir on sekizinci yüzyıl baskısı günümüze ulaşmış durumda.

Enkheiridion bize bedenimiz, dünya malları ya da diğer harici şeyler üzerinde kontrolümüz olduğu fantezisinden kendimizi kurtarmamız gerektiğini, yalnızca iç dünyamız üzerinde kont-

4 Smith, *Wealth of Nations*, s. 785-786.

rol sahibi olduğumuzu vazeder. Hakiki özgürlüğe ya da huzura (yani Yunancada *ataraksiya* kavramıyla karşılanan duruma) ancak kendimizi bilerek, bizi köleleştirme tehdidi yaratan arzuları bastırarak ve duygularımızı kontrolümüz altına alarak (*apatheia*) erişebiliriz. Ancak işte o zaman “muazzam doğal dünyanın bir parçası” olarak hareket etme özgürlüğüne sahip oluruz.⁵ Stoacılar genellikle, M.Ö. üçüncü yüzyılda Yunanistan’da ortaya çıkmış bir diğer okul olan Epikürcü okulla kıyaslanırdı; fakat Smith bu okulu muhtemelen esas olarak M.Ö. birinci yüzyılın Romalı şairi Lucretius’un yazdıklarından biliyordu. Epikürcülere göre insanlar *ataraksiya*’ya haz peşinde koşmak suretiyle erişirler. “Epikürcü” kelimesi günümüzde olduğu gibi geçmişte de genellikle, hazzı en güzel şey olarak görüp çeşitli türlerden sefahat âlemlerine düşkün olduğu düşünülen kişileri (hedonist) işaret etmek için kullanılsa da gerçek Epikürcüler hazda aşırıya kaçmanın çeşitli acılara (akşamdan kalmalık, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, kendinden tikslenme) sebep olduğunu kabul eder, dolayısıyla da kararında hazzı önerirler. Toplum üyelerini kötülüklerden koruyup haz peşinde koşmalarına imkân veren bir “ilk sözleşme” üzerine inşa edilmiş bir yönetim formu arayışındadırlar.

Epiktetos, Lucretius ve diğer büyük antikçağ filozofları Smith’e hayatı boyunca yoldaş oldular; üniversite de ona bu filozofların öğretileri üzerinde daha ileri düzeyde çalışma fırsatını verdi. Smith 1737’de, on dört yaşındayken memleketinden ayrılp Glasgow Üniversitesi’ne kaydoldu. Onun yaşındaki bir gencin üniversiteye gitmesi o dönem için sıradışı bir şey değildi. Atlantik ötesindeki kolonilerle gerçekleştirilen –daha önce bahsettiğimiz– tütün ticareti sayesinde Glasgow gittikçe büyüyen bir şehir olsa da 1755 yılı itibarıyla 23.500’den ibaret nüfusuyla Edinburgh’un yarısı kadardı. Günümüzde Victoria çağının mimari özelliklerini taşıyan bir banliyöde, Gotik tarzı büyük bir komplekste konuşlanmış olan Glasgow Üniversitesi, Smith’in zamanında hoş bir bahçeyle Georgian dönemi⁶ tarzı iki avlunun etrafında inşa edilmiş bir yapı olarak şehrin tam kalbinde yer alıyordu. Smith üç yılını burada geçirip mantık, Latince, Yunan-

5 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 140.

6 İngiltere’nin Almanya-Hannover kökenli ve George isimli dört kralına (George I, II, III ve IV) atfen bu isimle anılıp, 1714-1837 yılları arasını kapsayan dönemi (ç.n.).

ca, ahlak felsefesi, doğa felsefesi ve matematik dersleri aldı. Bu derslerin çoğu Latince olarak veriliyordu ve muhtemelen tümü de duayla başlıyordu. Üniversite 1726'ya kadar bir ruhban okulunu andırıyor, öncelikle İskoçya Kilisesi'nde görev yapacak papazlar yetiştirme amacı güdüyordu. 1726 yılında yeni mantık, ahlak felsefesi ve doğa felsefesi kürsülerinin açılması ise, üniversiteyi daha güçlü bir çekim merkezi hâline getirip tüccar ve aristokrat elitin oğullarını kendisine çekme amaçlı bir çabanın parçasıydı; ders ücretleri bu çocuklar için atla deve değildi ama bütün hayatlarını kilise kürsülerinde ya da mahkeme salonlarında geçirmeye de niyetleri yoktu. İskoç üniversiteleri, rahipler ya da hukukçular loncası için çıraklık eğitimi veren yerler olmak yerine, gerçek bir eğitim veren, doğru düşünme ve tartışma için çeşitli araç ve yöntemler sağlayan kurumlar olmaya çalışıyordu. Bu eğitim dar anlamda "kullanışlı" olmaktan ziyade "medeni" olarak tanımlanıyordu.

Smith'in Glasgow'daki bu ilk dönemi hakkında çok az şey biliyoruz ama kesin olarak bildiğimiz şey, ahlak felsefesi hocası Francis Hutcheson'dan çok şey öğrendiği. Kuzey İrlanda'daki County Down'da doğan Hutcheson 1710 yılında, on altı yaşındayken Glasgow Üniversitesi'ne gelmişti. Dublin'de bir akademi kurup *Güzellik ve Erdem İdelerimizin Kökeni Üzerine Bir Soruşturma* (1725) isimli eserini yayınladıktan sonra 1730'da Glasgow'a dönüp, "insanın toplumsal doğası" konulu açılış dersiyle kendi kürsüsünde göreve başladı. Bu ders Latince olarak verilip yine aynı dilde basıldıysa da Hutcheson bahsi geçen üniversite müfredatını modernleştirme projesine tam destek veriyordu. Glasgow'da derslerini İngilizce vermeye başlayan ilk profesördü ve bunun karşılığını da büyük dinleyici kalabalıklarıyla alıyordu. Gelgelelim insanın fıtratı itibarıyla iyi olduğunu savunan "Yeni Işık"çı görüşleri, tutucu Presbiteryenleri kızdırıyordu. Fikirleri, insanların Tanrı'nın yegâne oğlu, insanların günahları için mükemmel bir kurban olarak kendini ortaya koyarak insanları kurtuluşa götüren İsa Mesih'e yüzlerini dönmeden de kendi kurtuluşlarını sağlayabileceği şeklinde anlaşılıyordu. Smith'in Glasgow'a geldiği ilk yıl içinde Hutcheson bir kilise ihtiyar heyetinin önüne çıkarılarak, İskoçya Kilisesi'nin benimsediği dinsel öğretinin temeli olan 1647 tarihli Westminster Açıklaması'nın

çizgisinden sapmakla suçlandı. Hutcheson ceza almadı ama öğrencisi Smith hiç kuşkusuz bu olaydan, kamu okullarında çalışan öğretmenlerin mesleklerini icra ederken ihtiyatlı davranmaları gerektiği dersini almıştı. 1743 yılında ise Hutcheson'ın dostu, ilahiyat profesörü William Leechman dinsel sapkınlık suçlamasıyla soruşturmaya uğradı; soruşturma muhbir öğrencilerin verdiği bilgilere dayanıyordu.

Glasgow Üniversitesi'nin Smith'in zamanındaki hâli. "Colledge of Glasgown" ["Glasgow Koleji"], *Theatrum Scotiae* den (1697) bir gravür.

Hutcheson *Soruşturma*'sında ve verdiği açılış dersinde, insanın ihtiraslı doğasının, "doğa durumu"nu sefil bir aşırı şiddet ortamına dönüştürdüğünü savunan filozofları ve ahlakçıları irdeliyordu. Bu düşünürler "doğa durumu" ile toplum öncesi bir durumu, (bir "ilk sözleşme" ile) belirli kurallar belirlenmeden ve insanlar doğru dürüst bir düzene kavuşturulmuş bir toplum içinde yaşamaya başlamadan önceki insan davranışlarını kastediyordu. Thomas Hobbes *Leviathan*'da (1651) bu doğa durumundaki insan hayatının "yalnız, sefil, iğrenç, hayvani ve kısa" olduğunu yazar. Hobbes, günümüzde pek okunmamakla birlikte

on sekizinci yüzyıl Avrupa'sının en etkili felsefecilerinden biri olan Samuel von Pufendorf'u etkilemiştir. Pufendorf'un *De officio hominis et civis* [*İnsanın ve Yurttaşın Görevleri Üzerine*] (1673) isimli kitabı 1691 yılında Andrew Tooke tarafından *The Whole Duty of Man According to the Law of Nature* [*Doğa Yasasının İnsana Yüklediği Bütün Görevler*] ismiyle İngilizceye çevrildi. Bu kitap 1789 yılına kadar en az 145 kez daha basıldı ve çevrildi. Pufendorf'a göre insanlar ancak ilahi ceza korkusuyla ya da ilahi ödül beklentisiyle erdemli davranış sergileyebilirdi. Bu Tanrı odaklı umut ve korku ortadan kalkacak olsa, "Şan ya da Kazanç Beklentisiyle yapanlar hariç Hayır işleri yapacak ya da Dostça davranışlar sergileyecek hiçbir İnsan kalmazdı."⁷

Tanrı yoksa, harekete geçmeden önce, yaptığımız işin çıkarımıza olup olmadığına karar vermemiz gerekir. Bu argümanı mantıksal sonuçlarına götüren kişi ise *The Fable of the Bees*'i [*Arıların Hikâyesi*] (1714) ile Bernard Mandeville oldu. Mandeville kitabında ikili beyitler hâlinde, bütün insanların yalnızca kişisel çıkar dürtüsüyle hareket ettiği bir bolluk ve refah "Cennet"ini anlatır. "Ahlaksızlık" ortadan kaldırılıp yerine "erdem" geçirildiğinde bolluk ve refah biter. Herkes elindekiyle yetinir, durmaksızın lüksün peşinde koşmazsa gelişme durur; hattâ hayırseverlik faaliyetleri bile biter, zira Mandeville'e göre hayırseverlik edimlerinin arkasındaki yegâne güdü övülme arzusudur. Mandeville'in tezlerini en güzel özetleyen düstur, "Kişisel açıdan kötü olan, kamusal açıdan iyidir," şeklindedir; Mandeville'in bu tezleri, felsefi düşüncenin şirazesinden çıkmasına izin verilmesinin kaçınılmaz sonucu olan ahlak bozukluğu örneği olarak çağdaşlarını şok etmişti.

Hutcheson başlangıç dersinde, bu düşünürleri "doğa durumu" ifadesini kullanma şekillerinden dolayı şiddetle eleştirir. Bu farazi durumun "sivil toplum"un karşısına konulması ve "insani güçlerin" "doğal arzuların" bir sonucu olarak "ürettiği her şey" in bu doğa durumunun dışından tutulması "son derece münasebetsiz bir istismar"dı. Bu yaklaşım "insan doğasına atılmış bir iftira" olmanın yanı sıra, "göklerdeki Baba'mıza küfür"dü,

7 Samuel von Pufendorf, *The Whole Duty of Man According to the Law of Nature*, Ian Hunter ve David Saunders (der.), İng. çev. Andrew Tooke, Indianapolis, Indiana, 2003, Birinci Kitap, Dördüncü Kısım, 9. Bölüm.

bu hakikati tamamen göz ardı etmişlerdi. Hutcheson'a göre ortaçağın skolastik filozofları "*Summum Bonum*"u (en büyük iyilik) anlamaya çalışmış, ama kendilerini sıradan insandan fazlasıyla kopuk soyutlamalara kaptırmışlardı. "İnsancılığın, iyi mizacın, nezaketin, karşılıklı sevginin, dostluğun güzelliklerinden nadiren bahsederler," der Hutcheson ve devam eder: "Dürüst bir işte meşakkatle çalışmak gibi dünyevi mevzulara dair tek kelime ettikleri ise görülmemiştir." Yaptıkları soyutlamalar ise "kendilerinden sonraki ahlakçıları" (herhalde Mandeville de bunlar arasındadır) "mutluluğa dair her türlü araştırmayı" kendi düşünce sistemlerinin dışında bırakmaya teşvik etmişti. İnsanların nasıl hissettiği yerine, "barış ve refahın dışsal faydaları"ndan bahsederler yalnızca. Ciddi bir ihmaldi bu, "zira barış ve refah ortamında somurtkanlık, hoşnutsuzluk huysuzluk ve yoksulluğun getirdiği bütün o ızdıraplar da var olabilir" di.¹⁰

Hutcheson'ın dersleri Smith'i insan doğasını değerli bir inceleme konusu olarak, "düşmüş" ve bundan dolayı da günah dolu bir keşmekeşe mahkûm olmuş bir şey olarak değil de kendine has "yapısı" olan bir şey olarak görmeye teşvik etti. Bu "yapı" çok çeşitli "tetikleyicilerden", "arzulardan" ve "parçalardan" oluşuyordu: Hutcheson'a göre, "çıkar" (mali esenlik de dâhil kendi esenliğini düşünme) ve "tutkular"ın (duygular) yanı sıra "akıl" ve "ahlak duygusu" da bunlar arasındaydı. Bu "parçalar" arasında bir hiyerarşi söz konusuydu. Söz konusu parçalardan biri de "şahane bir doğal bulaşıcılık"tı ve bu "bulaşıcılık" bizi sevinçlerimizi kendiliğinden diğer insanlarla paylaşmaya sevk ediyordu.¹¹ Hutcheson'ın "barış ve refah"ın bedelinin huzur olabileceği şeklindeki -daha önce bahsettiğimiz- gözlemi gibi, bu sempati ilişkisi de Smith'in düşüncesinde merkezî bir yer tutacaktı. Hutcheson ayrıca herhangi bir "ilk sözleşme"nin varlığını reddetme noktasında da Smith'i önceliyordu. Belki Hutcheson'ın insan doğasında teşhis ettiği ilahi zekâyâ bir saygı duruşu, belki de (Pufendorf'a göre ilahi ödül ve cezaya çok daha az yer verdiğini kesinlikle fark eden) dindar öğrencilerine yönelik bir sus payıydı bu reddiye. Hutcheson Smith'e her şeyden önce gerçeklikten kopmamayı, sen ben gibi "dünyevi öznelere" için geçerli

10 Hutcheson, *On Human Nature*, s. 105.

11 A.g.y., s. 136.

açıklamalar bulmayı ve insani mutluluğun müşterek ve alelade kaynaklarını (huzur, dostluk) ekonomik gelişmeye feda etmek şöyle dursun, bunları her zaman göz önünde bulundurmaya öğretti. İyi hissetmek ve mutlu olmak için iyi olmak ve mutluluk araçlarına sahip olmak yetmezdi, insani doğamızı terbiye edip beslememiz de gerekiyordu.

Smith bu yıllarda akademik olarak iyi bir iş çıkarmış olmalı ki 1740'da bir bursla ödüllendirildi. Smith'e de verilen Snell Bursu, rahip olmak üzere Oxford'daki Balliol Koleji'nde eğitim görmek isteyenlere veriliyordu. Bu bursu alıp da sonrasında kilisede göreve başla(ya)mayanlar için 500 pound (günümüz parasıyla yaklaşık 43 bin pound) tutarında ağır bir tazminat cezası söz konusuydu. Fakat Smith'in zamanında bu ceza artık uygulanmadığı gibi, Smith'in rahip olmak istediğine dair bir kanıtta da yok. Bilakis yazılarında Tanrı hakkında fikir yürütmekte, hattâ adını bile anmakta isteksiz görünüyor, Tanrı yerine "doğanın Yaratıcısı"¹² gibi ifadeler kullanmayı tercih ediyordu. İsa'nın ismini ise asla anmıyordu. Smith'in Oxford'da geçirdiği altı yılına dair maalesef hemen hiçbir şey bilmiyoruz. 1759'da *Ahlaki Duygular Kuramı* basıldığında bir arkadaşı ona mektup yazıp, eserinin İskoç sınırının iki tarafında da iyi karşılandığını bildirdi: "İngilizler Oxford'da yetiştiğini duyunca çok mutlu oluyor, buna dayanarak üzerinde bir parça hak iddia ediyorlar."¹³

Gelgelelim Smith bu düşünsel soy bağıni kabul etmiyor, üniversiteleri fonlamanın en iyi yollarını tartıştığı *Milletlerin Zenginliği*'nde Oxford'a ağır eleştiriler yöneltiyordu. Profesörlere (gelirlerini İskoçya'daki gibi kısmen öğrenci ücretlerinden elde etmek yerine) üniversite tarafından sabit bir maaş bağlanır, bir de kendi kendilerini yönetme izni verilirse ortaya çıkacak sonuç açıktı: Hepsi görevlerini ihmal ederdi. Smith'in gözlemlerine göre, "Oxford Üniversitesi'ndeki çoğu profesör, yıllardır, öğretiyormuş gibi yapmayı bile tamamen bırakmış"tı.¹⁴ Smith'in bu fikirlerini destekleyen, Oxford'un on sekizinci yüzyıl ortası itibarıyla entelektüel bir dip noktasında bulunduğuna işaret eden başka kaynaklar da vardır. Kolejin Jacobite yanlısı siyasi tutumu,

12 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 77.

13 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 40.

14 Smith, *Wealth of Nations*, s. 761.

1745 ikinci Jacobite isyanının tamamını Oxford'da geçiren Smith için Balliol'ı bilhassa nahoş kılmış olmalıdır. Kolej sınırları dışında ise, İskoç göçmenleri dağdan gelip bağdakinin varlıklarına göz koyan görgüsüz barbarlar olarak gören İngilizlerin düşmanca tavırlarından muzdarip olsa gerekti. İskoç aksanını hafifletme fırsatını saymazsak, Oxford'un Smith'e yegâne katkısı kütüphaneleri oldu. Smith'in Antik ve modern tarihe, doğa bilimlerine, tiyatroya, keza şiire, hattâ Samuel Richardson ve Pierre de Marivaux'nun romantik hikâye ve romanlarına dairengin bilgisinin kaynağı hiç kuşkusuz Oxford'da okumakla geçirdiği altı uzun yıldır.

Richardson'ın romanları Smith'in öğrencilik yıllarında İngiltere'nin çok satanlarıydı. Richardson'dan önce romanlar ya da "romanslar", çok uzak ülkelerin kurgusal krallarının ve kraliçelerinin anlatıldığı uzun hikâyelerle aynı kategoriye sokulup, etkiye açık genç okurlar, bilhassa da genç kızlar üzerinde yozlaştırıcı bir etki yaratmakla suçlanıyordu. Buna karşın *Pamela* (1740) ve *Clarissa* (1748) ise yalnızca İngiliz okurların değil, bütün Avrupa'dan okurların da aşına olduğu bir dünyada, yani zamanın İngiltere'sinde geçiyordu. Fransız filozof Denis Diderot'nun 1762'de yazdığı Richardson methiyesi, okurların bilfiil deneyimledikleri şeyleri anlamalarına yardımcı olma noktasında kurgu edebiyatın sahip olduğu gücün insanları nasıl hayretler içinde bıraktığının hoş bir örneğidir:

Bu yazar duvarlardan aşağı kanlar akıtmaz, sizi uzak ülkelere götürmez, vahşilere yedirmez, kendisini gizli hovardalık mekânlarının içine hapsedmez, hiçbir zaman hayaller dünyasına sapmaz. Onun aksiyon alanı yaşadığımız dünyadır, dramatik olaylar dizisi hakikate sıkı sıkıya bağlıdır, kurguladığı insanlar olabildiğince gerçektir, karakterleri toplumsal yaşamdan gelir, kurguladığı olaylar uygar ülkelerin aşına olduğu şeylerdir; tasvir ettiği tutkular bizzat hissettiğim tutkulardır; bu tutkuları uyandıran şeyler benim tutkularımı uyandıran şeylerle aynıdır ve bu tutkuların gücünü kendimden biliyorum; kurguladığı insanların sorunları ve ızdırapları mütemadiyen bana musallat olanlarla aynı türdendir; bana anlattığı hayatın genel gidişatı ile şahsen deneyimlediğim gidişat arasında bir fark yok.

Clément-Pierre Marillier'ye ait resmin Rémi Delvaux tarafından Samuel Richardson'ın *Clarissa* romanının 1783 yılı Fransızca baskısı için yapılan bir illüstrasyonu.

Richardson'ın roman türünde yarattığı dönüşüm, Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'yla felsefi eserler türünde yarattığı dönüşümü önceliyordu. Richardson'ın kurgusu gibi Smith'in duygulara dayalı ahlak felsefesi de "yaşadığımız dünyayı" irdeleyip, "içim-de hissettiğim tutkulara" odaklanma amacındadır.

Smith, "History of Astronomy" ["Astronomi Tarihi"] ismiyle bildiğimiz, öldüğünde yakılmasını emrettiği eserler arasına sokmayarak ne kadar önem verdiğini gösterdiği metnin ilk taslaklarını Oxford'dayken yazmış olabilir. "Astronomi Tarihi", "dünyanın batı kısmında" benimsenmiş "birbirinden farklı bütün doğa sistemlerine"¹⁵ yakından bakar. Astronominin tarihini karanlıktan, hurafeden ve cehaletten Aydınlanma ve hakikate doğru bir ilerleyiş anlatısı olarak kurgulamak yerine, hakikati ve hakikat iddialarını tümüyle bir kenara bırakıp yalnızca şuna bakar: "Her bir [sistem] insanların zihin dünyasını rahatlatmaya, doğa tiyatrosunu o modelden önce görüldüğünden daha insicamlı ve dolayısıyla daha da muhteşem bir temaşa hâline getirmeye ne kadar uygun"dur?¹⁶ Smith hangi modelin gerçeği yansıttığına dair değerlendirmelerle ilgilenmez; nitekim "şu örümcek ağını andıran bilim" dediği -var olmanın ve gerçekliğin doğasını araştıran- ontolojiye hiçbir zaman çok ilgi göstermemiştir.¹⁷ Smith bu çalışmasında bilimi pozitivist bir bağlama oturtup, gerçekliğe dair doğruluğu giderek artan tahminler serisi olarak görmek yerine, duyularımız aracılığıyla edindiğimiz izlenimlere ve bu izlenimlerden türettiğimiz fikirlere bir düzen verme arzumuzun ürünü olarak görür.

Bu arzu tarihteki belirli bir uğrağın (diyelim ki "Aydınlanma Çağı'nın) ve belirli bir kültürün ("uygarlaşmış" Batı Avrupa'nın kültürünün) ürünü kesinlikle değildi; bütün çağlarda ve dünyanın her bir köşesinde mevcuttu. Smith bu çalışmasında kapsayıcı bir örüntüye işaret eder; bu örüntü sayesinde evren modelleri olarak inşa ettiğimiz zihinsel "mekanizmalar" zaman içinde giderek basitleştiği gibi, farklı farklı tanrılara sahip çoktanrılı dünya görüşleri ya da çeşitli güçlere dayalı fizik sistemleri de yalınlaşır. Hiç kuşkusuz bu mekanizmalar o muazzam

15 Doğanın doğasını açıklamaya çalışan düşünce sistemleri olarak anlaşılmalıdır (ç.n.).

16 Smith, *Essays on Philosophical Subjects*, s. 46.

17 Smith, *Wealth of Nations*, s. 771.

genişliğiyle insan düşüncesinin tamamını kucaklayacak kadar kapsamlıdır. Gerçekten de bu mekanizmalar günümüzde çoğu kişinin birbirini dışladığını düşündüğü düşünce alanlarını, mesela doğa bilimlerini olduğu gibi teolojiyi de kapsar. Gelgelelim Smith, ahlak felsefesi ya da iktisat akademik disiplinlerinde bile “sistem düşkünlüğü”nün bizi evreni muteber bir nosyon ya da kavram etrafında yeniden inşa etme gayreti içinde hakikati aşırı basitleştirmeye ya da saptırmaya sevk ettiğini kabul ediyordu.

İnsicam doğada keşfedilmeyi bekleyen bir şey değildir. İnsicam ve düzen, kafa karıştırıcı ya da ürkütücü bir şeyi “insicamlı” ve “şahane” bir şeye dönüştürmek üzere doğaya dayatılır. Bu meseleye dair yazdığı hiçbir şey günümüze ulaşmamış olsa da, görünüşe göre Smith botaniğe büyük ilgi duyuyordu; dolayısıyla “Astronomi Tarihi”nde astronomi dışında başka doğa bilimlerine de yer vermesinde, taksonomiye, yani bilim insanların hayat formlarını tanzim etmekte kullandığı sınıflandırma sistemlerine dair bir tartışma yürütmesinde şaşırtıcı bir şey yoktur. Sözelimi canlıları sınıflandırmakta kullanılan Linneci iki terimli sınıflandırma sistemi (bu sistem sayesinde insanları *Homo sapiens* olarak biliyoruz) bütün canlıların âlemler, şubeler, sınıflar, takımlar, familyalar, cinsler ve türler hâlinde gruplanmasını, böylece sonsuz çeşitlikteki bir organizmalar yığınının ağaç şeklinde derli toplu bir grafik hâlinde gösterilmesini içerir. Bu “doğa”, doğanın kendisi değil, onun insan ürünü bir modelidir. Smith’e göre bizlerin deneyimlediği doğa en nihayetinde “doğa tiyatrosu”ndaki doğadır, doğanın kendisi değildir. Sınıflandırma ağacımıza uymayan yeni bir canlı ya da güneş sistemi modelimize uymayan bir yörüngeye sahip yeni bir gezegen keşfettiğimizde ne yaptığımızı sorar Smith. Aralarında olduğumuzu iddia ettiğimiz iyi bilim insanları gibi modelimizi derhal geri çekip sil baştan mı başlarız?

Smith’in buna yanıtı, elbette ki öyle yapmadığımızdır. Bilim insanların böyle durumlarda genellikle tercih ettiği yol, modele uymayan keşfi de içine tıktıracak şekilde modellerini esnetmek, bu mümkün değilse o canlıyı ya da gözlemi “Doğanın Bir Oyunu”, bir başka ifadeyle “tekil istisna” olarak reddetmek-

tir.¹⁸ Şayet bir yapbozu tamamlamak üzere olduğumuza kendimizi inandırmışsak, kanepenin arka taraflarında yere düşmüş ve yapbozda hiçbir yere koyamadığımız bir parça buluverdiğimizde çoğumuz aynı şeyi yaparız: Ya kayıp parçayı ezip büzüp yapbozdaki son boş yere tıktırırız ya da onu usulca yeniden "kaybederiz". Nikolas Kopernik'in güneş sistemi modeli yerini Johannes Kepler'in güneş sistemi modeline bıraktı; Kepler gezegenlerin hareketlerine dair Kopernik'in modelinin açıklayamadığı birkaç gözlem yapmıştı. Smith'in ifade ettiği gibi, çoğu astronom duyu organlarıyla tanık oldukları (bu örnekte gözleriyle şahit oldukları) şeyi kabul etmek yerine, Kopernik'in modeline dair genel mutabakata yapışıp kalmıştı. "İmgelemlerinin ürünü olan fikirlerin insicamı"nı her şeyin önüne koymuşlardı.¹⁹ Kepler'in keşiflerini sistemlerini geliştirme fırsatı olarak görüp alkışlamak yerine bir rahatsızlık ve utanç kaynağı olarak gördüler.²⁰ Bilim tarihçileri ve bilim felsefecileri Smith'in hakkını nadiren teslim etmişlerse de, Smith'in (doğanın keşfi değil ama) keşfin doğasına dair sofistike görüşleri çarpıcıdır. Bir asır sonra Charles Darwin'in Linneci soyağacını baştan sona yenileyip tarihsel bir soyağacı²¹ hâline getirmesi daha da büyük bir rahatsızlık ve mahcubiyet yaratacaktır.

Smith 1746'da Kirkcaldy'ye geri döndü; burası Edinburgh'daki Felsefe Topluluğu, Seçkin Topluluk ve İskoçya'da Sanatı, Bilimi, Üretimi ve Tarımı Destekleme Topluluğu gibi yeni topluluklar ve kurumlar etrafında gelişen entelektüel ve kültürel hayata katılmasına imkân verecek kadar bu şehre yakındı. Smith'in yakın dostu David Hume'la tam olarak ne zaman tanıştığı kesin olarak bilinmiyor ama Smith'in İngiltere'den memleketine döndüğü bu tarih ile Glasgow Üniversitesi'nde göreve başladığı 1751 yılı arasında bir tarihte gerçekleşti. Edinburgh'da doğup eğitim görmüş olan Hume, Smith'le benzer bir sosyal çevreden geliyordu. Yaşadığı bir çöküş döneminin ardından önce Bristol'a, sonra da Fransa'ya gitmiş, bu ikincisinde 1739 ve 1740 yıllarında isimsiz olarak iki parça hâlinde yayımlanan

18 Smith, *Essays on Philosophical Subjects*, s. 40.

19 A.g.y., s. 77.

20 A.g.y., s. 86.

21 Tarihsel soyağacı ile, türlerin tarihsel süreç içindeki evriminin, yani nereden nereye geldiklerinin görülebildiği bir soyağacı kastediliyor (ç.n.).

İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme (A Treatise of Human Nature) adlı eserini yazmıştı. *İnceleme*'yi 1741 ve 1742 yıllarında ciltler hâlinde basılan *Essays, Moral and Political* (Ahlak ve Siyaset Üzerine Denemeler) izledi. Hume'un felsefedeki yetkinliğine dair kendine güveni tamdı (Smith'in bu alanda kendine güveni bu kadar güçlü değildi), devrimci hedefine varabilmek için gerekli gördüğü ekonomik bağımsızlığını elde etmek amacıyla çaba göstermenin hakkı olduğuna dair inancı da öyle. Bu devrimci amaç, tüm diğer bilimleri destekleme amacıyla olup, deneyim ve gözlem üzerinde inşa edilmiş tam bir "insan bilimi" ihdas etmekte. Hume şok edici bir tutumla bu bilimler arasında "doğa dini"ni de sayıyordu. Başka her şey, hattâ benlik bilincimiz ve kendi idrakimiz gibi bu din de yalnızca ve yalnızca "izlenimler" üzerine inşa edilecekti ve bu "izlenimler" de duygularımız ve duyularımız, ayrıca "ideler" (yani bu izlenimlerin -düşündüğümüz zamanlarda zihin dünyamızda işlediğimiz- imgeleri) tarafından idrakimize sokuluyordu.

Hume'un insan doğası anlayışı Hutcheson'inkine benziyordu; onun gibi, önceki ahlak sistemlerini ve "ilk sözleşme" fikrini reddediyordu. Gelgelelim Hume kendisini "ahlakçı"dan ziyade "metafizikçi" olarak görüyordu. 1739'da Hutcheson'a yazdığı bir mektupta "erdem davasında" yeteri kadar "ateşli" olmadığı suçlamasına karşı kendini savunmaya çalışırken, "Korkarım her türlü ateşli ahlak duygusu, soyut akıl yürütmelerle dolu bir nutuk hissi verecektir," der. Buna karşın şu niyetini de ekler: "Yeni bir deneme yapıp ahlakçılar ile metafizikçileri biraz daha iyi anlaşır hâle getirmek mümkün mü," bakacağım. Hume'a göre sebep ile sonuç arasındaki ilişki asla keşfedilemezdi ve bunları birbirine bağlama doğrultusundaki belirgin ihtiyaç da bir "tasavvur alışkanlığı"nın sonucundan başka bir şey değildi; geçmiş deneyimler bizi "sebep"i belirli bir "sonuç"la ilişkilendirmeye sevk ediyorsa, muhtemelen (fakat kesin değil) benzer bir sebep benzer bir sonuç üretirdi.²² "Senin doğallık anlayışına katılamıyorum," diye yazıyordu Hutcheson'a yazdığı bu mektupta, "nihai amaçlara dayalı bu anlayış bana epey belirsiz ve felsefi dü-

22 David Hume, *A Treatise of Human Nature*, David Fate Norton and Mary J. Norton (ed.), Oxford, 2000, s. 261 [*İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan, Ankara: Bilgesu, 2009].

şünceye aykırı görünen bir mülahazadır.”²³ Dolayısıyla Hume, savunduğu doğa dinini temellendirmek üzere, nedenselliği (buna İlk Sebep olarak bizzat Tanrı da dâhildir) ıskartaya çıkarıyordu. Bu tutumu, “ateşlilik eksikliği”yle de birleşerek, onu yerleşik inanca karşı olmasıyla ünlü biri hâline getiriyor, bu ün de onu 1744’te Edinburgh Üniversitesi ahlak felsefesi kürsüsünde hoca olmaktan alıkoyuyordu. Ne de olsa bir profesörün sorumluluklarından biri de Hristiyanlığın hakikatlerini öğretmekti.

Hume *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*’sinde Hutcheson’ın çerçevesini çizdiği “bulaşıcılığa” da değinir. “İnsan doğasında,” diye yazar Hume, “diğer insanlarla sempati ilişkisi kurmak için sahip olduğumuz bu eğilim kadar –hem bağımsız bir öznitelik olarak hem de sonuçları itibarıyla– dikkat çekici başka bir hususiyet daha yoktur”. Bu sempati, yalnızca keyifli tutkuların (Hutcheson daha önce alıntı yaptığımız açılış dersinde bu tutkulardan bahsetmişti) değil, bütün tutkuların “ruhu ya da hayat veren özü”dür.²⁴ Bu tutkular akla karşı girilen bir mücadeleden sınırlarına hapsedilemez, bilakis akıl “tutkuların kölesidir ve öyle olmak zorunda olduğu gibi, hiçbir zaman, bu tutkulara hizmet edip boyun eğmekten başka bir iş yapıyormuş numarası da yapamaz.”²⁵ Yine, tutkuları kontrol edebilen ya da aklın yolunu seçmemizi mümkün kılabilen bir özgür irade varsayımının da hiçbir faydası yoktur; bu da başka bir “izlenim”den başka bir şey değildir. Hakkında koparılan onca gürültüye karşın, özgür irade gerçekte “kaba ve yaygın düşünme biçimlerimiz” üzerinde çok az etkilidir.²⁶ Sebep ve sonucu birbirine bağlayıp tutkularımızı –sempatinin hiçbir zaman yapamadığı kadar– etkileyen şey “gelenek”tir. Gelgelelim Hume’a göre sempati zenginlere neden hayranlık duyduğumuzu da, “toplum çıkarı” için benimsenmiş kuralları neden bu kadar arzuladığımızı da açıklar.²⁷

Her ne kadar Hume Hutcheson’ın izinden gidip doğruyu ve yanlış ayırt etmemizi mümkün kılan bir ahlak duygusundan bahsetmişse de, adalet fikrimizi Hutcheson’ın yaptığı gibi insanlara yönelik genel hüsnüniyete (iyilikseverliğe) değil, geleneğe

23 Hume’dan Hutcheson’a, 17 Eylül 1739, J.Y.T. Greig, *The Letters* içinde.

24 Hume, *A Treatise of Human Nature*, s. 206.

25 A.g.y., s. 266.

26 A.g.y., s. 203.

27 A.g.y., s. 321, 370.

dayandırarak ondan ayrılıyordu. Geleneğe yapılan bu vurgu, kurumların incelenmesine ve ahlak normlarının zaman içinde nasıl değiştiğini irdeleyen “felsefi tarih”e dair daha antropolojik bir yaklaşımı davet ediyordu. Fransız hukuk bilgini Montesquieu’nün *De l’Esprit des Lois*’sı (*Kanunların Ruhü Üzerine*, 1748) hukuku şu ya da bu kralın ya da kanun yapıcının değil, ilgili toplumun görgü kuralları, dini ve ethosu ile ilgili ülkenin ikliminin ürünü olarak ele alır. Yine Smith’in bu yıllarda tanıştığı Edinburgh’lu avukat Henry Home, daha iyi bilinen ismiyle Lord Kames²⁸ de eserlerinde aynı görüşü savunuyordu (Home Lord unvanını 1752’de sulh mahkemesi hâkimliğine atanınca aldı). Kames’in *Essays on Several Subjects Concerning British Antiquities* [Eski Britanya Yapıtlarıyla İlgili Bazı Hususlara Dair Denemeler] (1747) isimli eseri aşamalı bir insani gelişme modelini, yani insan toplumunun, her birine belli bir grup kanun ve geleneğin eşlik ettiği bir dizi aşamadan (mesela Montesquieu’nün ismini sıkça andığı “feodalizm” gibi) geçerek geliştiğini öngören bir modeli benimsiyordu. Kames’in ilgi alanı hukuk tarihinden doğa dini-ne, retoriğe ve estetiğe kadar hayli genişti. Bununla birlikte daha pratik çabaların da içindeydi; *Progress of Flax-Husbandry in Scotland* [İskoçya’da Keten Yetiştiriciliğinin Gelişmesi] (1766) ve *The Gentleman Farmer* [Zevkine Çiftçi] (1776) isimli eserlerinde İskoç keten endüstrisini, yeni ürün rotasyonu yöntemlerini ve İskoç tarımına yönelik başka pratik iyileştirmeleri teşvik ediyordu.

Kames kendisinden 27 yaş küçük Smith’i kanatlarının altına alıp ondan retorik ve hukuk üzerine, halka açık iki konferans serisi için hazırlanmasını istedi; Smith 1748-1751 yılları arasında Edinburgh’da (tam olarak bilinmeyen bir yerde) bu konferansları verdi. Her iki konferansın metinleri de kayıptır. Retorik üzerine kimi notlarını muhtemelen dilin kökeni üzerine yazıp 1761’de yayımladığı denemesinde de değerlendirdi; hukuk konferanslarının içeriği ise Smith’in 1762’de Glasgow’da verip katılımcı öğrencilerin tuttuğu notları günümüze ulaşan derslerin içeriğinden muhtemelen çok farklı değildi. Smith dil üzerine irdelemesinde dilin o dönemde genel kabul gördüğü üzere Tanrı’nın bahşettiği bir hediye olmadığını, ilkel insanın ihtiyaçlarından doğduğunu belirtir. Smith “yerindeliği” (uygunluk, münasiplik) retorik di-

28 Henry Home’un doğduğu küçük İskoç köyü (ç.n.).

siplininde güzel konuşmaya, saf ve yapmacıksız bir tarza götüren en etkili yol olarak görür. Retoriğin varlık sebebinin iletişim, bilhassa da ikna olmasından, “yerindelik dediğimiz şeyi oluşturanın halkın gelenekleri olduğu” sonucu çıkar.²⁹ Dolayısıyla, edebiyata ve halka hitaplara da uygulanabilecek “Eleştiri Kuralları”nı özüne indirgediğimizde, “yazıya olduğu kadar konuşmaya ve davranışa da uygulanabilir” bir yerindelik kuralı elde ederiz. Biz dinleyiciler/seyirciler, icracının ifade ettiği “duyguları kabul” ya da tasvip etmeye meyledip etmediğimize bakarak bir yerindelik testi yapabiliriz.³⁰ İzleyici/ dinleyicinin bir icracıyla “aynı fikirde ortaklaştığı” bu süreç, Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda ortaya koyduğu ahlak felsefesinin temelidir.

Lord Kames (solda) avukat Hugo Arnot ve Edinburgh’daki yargıç arkadaşlarından biri olan Lord Monboddo ile birlikte, tahmini 1784.

Smith 1751 Ekim’inde Glasgow Üniversitesi mantık kürsüsüne atandı. 1748 yılında retorik üzerine verdiği konferanslar yüz civarında etkili insandan müteşekkil, iyi bir ücretli dinleyici kitlesini kendisine çekmiş, bu başarı sayesinde 1749 ve 1750 yılları

29 Adam Smith, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, ed. J. C. Bryce, s. 5.

30 A.g.y., s. 55.

rında da bu konferansları vermeye devam edebilmişti. Kames, Smith'in "bizzat insan doğasından, tutkularımızdan ve eylemlerimizin doğal tetikleyicilerinden doğan etkilere" yoğunlaşmasından memnun olsa gerekti, zira Montesquieu'nün bu etkilere yeterli ilgiyi göstermediğini düşünüyordu.³¹ Bununla birlikte Smith'in Glasgow Üniversitesi'nde göreve başlamasında aile ilişkileri de rol oynamıştı. Smith'in eski koruyucusu Kirkcaldy'li tüccar ve büyük toprak sahibi James Oswald artık bir parlamenterdi, böylece Argyll Dükü'ne ve parlamenter dostlarına mektuplar yazıp, açılacak bir profesörlük kadrosu için "Bay Adam Smith"i akıllarında tutmaları için ısrarlı ricalarda bulunmuştu; Smith mektuplarda "merhum Duke'ün mahiyetinden" sıfatıyla, yani bir önceki Argyll Dükü'ne hizmet etmiş William Smith'in yeğeni şeklinde tanıtılıyordu.³² 1751 yılı itibarıyla Glasgow Üniversitesi'ndeki ahlak felsefesi kürsüsü büyük ihtimalle boşalacak gibi görünüyordu, zira Hutcheson'dan sonra o koltuğa oturan Thomas Craigie hastaydı. Hume o koltuğa oturma umudundaydı; Smith ise yakın dostuyla meslektaş olma ihtimalinden şahsen mutluluk duysa da bir arkadaşına yazdığı mektupta endişelerini dillendiriyordu: "[K]orkarım halk bu konuda benimle aynı fikirde olmayacaktır; kurumun [yani üniversitenin] çıkarı da halkın görüşünü bir ölçüde dikkate almamızı gerektirecek."³³

Hume özel öğretmen olarak Avrupa'ya gidip, diplomatik görevli olarak bütün Avrupa'yı gezdikten sonra 1749'da İskoçya'ya dönmüştü. Döndükten sonra başka denemelerin yanı sıra *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'deki argümanlarını daha kısa ve özlü bir şekilde sunup, ahlaki yargılarımızın temelinde faydanın bulunduğunu altını çizerek ifade ettiği *Ahlakın İlkeleri Üzerine Bir Soruşturma* (*An Enquiry Concerning the Principles of Morals*) (1751) isimli eserini yayınladı. Hutcheson'a yazdığı mektupta *İnceleme*'sinden tutucuları incitmesi muhtemel her şeyi çıkardığını öne süren Hume, 1744'te Edinburgh'daki kadroyu elinden kaçırmayı üzerine sonraki eserlerinde çok daha açık sözlü ve cesurca yazmaya başladı. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* (*An Enquiry Concerning Human Understanding*) (1748) isimli eserinde, "din adamı ya da mektepli metafizikçilerin" yazdığı çoğu eserin

31 Aktaran Nicholas Phillipson, *Adam Smith: An Enlightened Life*, Londra, 2011, s. 104.

32 Aktaran a.g.y., s. 85.

33 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 5.

ancak yakacak niyetine kullanmaya değer olduğunu iddia ediyordu. Hume o göreve atanmadı; hattâ hiçbir zaman herhangi bir üniversitede hocalık mertebesine ulaşamadı. Smith ise "nakledildi": Mantık kürsüsünden alınıp ahlak felsefesi kürsüsüne atandı.

Peki Smith bu ahlak felsefesi "bilimi" hakkında ne düşünüyordu? *Ahlaki Duygular Kuramı* 1759'da basıldı ama bu noktada zamanda ileri atlayıp bu çalışmanın Yedinci Bölüm'üne bakmak fena olmaz. Smith bu bölümde antik dünyanın Stoacıları ve Epikürçülerinden Mandeville ve Hutcheson'ın geliştirdiği ahlak felsefesine kadar kendisinden önce ortaya konulmuş farklı "ahlak felsefesi sistemleri"ni ana hatlarıyla irdeler. Bütün bu sistemlerin bize verebileceği şeyler vardı ama çoğu, -Smith'in "Astronomi Tarihi"nde tespit ettiği bir eğilimden kaynaklanan- yanlışlar da içermekteydi. "Zuhur eden her şeye mümkün olduğunca az sayıda ilkeyle izahat getirme eğilimi (...) bütün insanlarda görülen bir şeydir," ama filozoflar "hünerlerini sergilemeye" anlamsızca düşkün olduklarından bu eğilimden bilhassa muzdariplerdi.³⁴ Smith bu tür "ahlak felsefesi sistemleri"ni ele alırken daima şu iki soruyu sormamız gerektiğini yazar: "Birincisi, erdemin dayanağı nerededir?" Bazı sistemler erdemin dayanağını tutkularımızın "idaresinde" ya da kontrolünde (yani yerinde) bulurken, bazı sistemler kendi çıkarlarımızın peşinde koşmamızda (yani ferasette), diğer bazı sistemler ise başkalarının mutluluğu için diğerkâmcı çabalamakta (yani iyilikseverlikte) buluyordu. "İkinci olarak, her ne olursa olsun, bu haslet hangi zihinsel güç ya da beceri tarafından bize önerilir?" Yani bizi doğru ya da yanlış davranışı tercihe götüren şey neydi?³⁵ Smith'in "doğru" ve "yanlış" gibi kelimeleri kullanırken herhangi bir önsel, verili kavrama gönderme yapmadığını aklımızda tutmamız gerekiyor. "Doğru" sözcüğünü, beğendiğimiz "övgüye değer" davranışlara iliştiiriveriyorduk. O davranışı iyi olduğu için takdir etmiyorduk, biz onu takdir ettiğimiz için o davranış iyiydi.³⁶ Bu tasvip özgür irademizin ürünü değildi, doğal bir süreç içinde kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Bu süreç sonraki bölümde daha etraflıca irdelenir.

34 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 299.

35 A.g.y., s. 265.

36 A.g.y., s. 165.

Smith incelemesine "Erdemi Yerindeliğe Dayandıran Sistemler"le başlar. Smith'e göre antik Yunan filozofu Aristoteles'teki hâliyle erdem, karşıt kötülükler arasında münasip bir ara yol ya da "ölçülülük" âdetine dayalı bir mefhumdu.³⁷ Çok sevdiği Stoacıları da irdeleyen Smith'e göre bu insanlar, "doğanın bütün hayvanlara kendi başının çaresine bakmayı telkin edip, her birine kendi iyiliğine olanı seçecek kadar özsevgi bahşettiğini" savunuyordu.³⁸ Fakat Stoacılar benliği koca evrende salt tekil birey olarak görüyor, dolayısıyla gerekli olduğunda bireyin iyiliğinin bütünün iyiliğine feda edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Maalesef çağın şiddeti önde gelen Stoacıları öylesine bir güvensizlik ortamına sokmuştu ki teselliye hayata yönelik asil ama çok zorlu bir kayıtsızlık tutumunda bulmuşlar, hattâ söyleneceye göre bu tutumu sevinçle gerçekleştirilen intiharı savunma noktasına kadar da götürmüşlerdi. "Ulvi tefekkür"ü "hayatımızın en önemli işi ve meşgalesi" saymakla hata etmişlerdi, oysa doğa için o yalnızca, "yaşadığımız talihsizliklerden sonra bir ferahlama" aracıydı.³⁹ Bütün bu sistemlerin sorunu Smith'in ikinci sorusuna yanıt vermemeleriydi: "Duyguların uygunluğunu ve yerindeliğini belirleyebilecek ya da hükme bağlayabilecek kesin ve net bir kriter" sunmuyorlardı.⁴⁰ Smith kendi sempati sisteminin bunu sağladığına inanıyordu.

Smith devamla ferasete ve Epikürcülere değinir; Epikürcüler erdemi "bedene ferahlık verip (...) aklın selametini ya da huzurunu" destekleyen her şey olarak tanımlıyordu. Smith, Epikür'ün sosyal bir insan olarak ün kazanmasına rağmen, başkalarının övgüsünü rahatımızdan ve keyfimizden daha fazla arzuladığımız aşikâr gerçeğinden bihaber olmasına şaşırır: "Cana yakın biri olmak, saygıdeğer biri olmak, takdire şayan biri olmak, sağlıklı her kafa için, sevginin, saygının ve takdirin bize sağlayabileceği bütün rahatlıklardan ve güvenlikten daha kıymetlidir."⁴¹ Diğer insanların saygısını ya da muhabbetini kazanmadıkça ve kazanıncaya kadar, başka herhangi bir şeyde "ferahlık" bulmamız zordu. Epikür ayrıca erdemin bizim için mutluluk aracı olmak

37 A.g.y., s. 270.

38 A.g.y., s. 272.

39 A.g.y., s. 292.

40 A.g.y., s. 294.

41 A.g.y., s. 298.

vasfı dışında bir çekiciliği olmadığını düşünürken de yanılıyordu. Smith'e göre, "erdemın doğası gereği sahip olduğu güzelliğe" duyulan estetik hayranlık da bizi ona çekiyordu.⁴²

Smith daha sonra erdemi iyilikseverliğe dayandıran sistemlere eğilir. Bu sistemler arasında Smith'in en yüksek övgülerine mazhar olanı Hutcheson'ın sistemidir: "en zekice, en kayda değer, en felsefi ve en önemlisi de sonuçları itibarıyla en makul ve en mantıklı olanı."⁴³ En yüksek erdemleri teşvik etmesi kuvvetle muhtemel bir sistem olmasına karşın, özsevginin "hiçbir yönden bir gram bile erdem içermeyecek bir ilke" olduğunu iddia edip "özmemnuniyet"i "bencilce bir güdü" olarak görmesi fazla katı bir yaklaşımdı. Bu yaklaşıma, "Şahsi mutluluğumuzu ve çıkarlarımızı gözetmek çoğu durumda son derece makbul eylem ilkelelidir," diye karşı çıkar Smith; ona göre "özçıkıkar odaklı güdüler" bize bir takım "son derece övgüye değer hasletler" ve alışkanlıklar kazandırır: tutumluluk, çalışkanlık, sıkı çalışma, ihtiyat ve dikkatli planlama.⁴⁴ Stoacıların da ifade ettiği gibi, biz kendimizi korumakla görevliydik. Smith'e göre "sağlığına, hayatına ya da servetine gerekli özeni göstermeyen" bir adam dünyanın hiçbir yerinde tasvip görmeyecektir ve bunun sebebi de bu tutumun adamın yeterince iyiliksever olmadığını göstermesi *olmayacaktır*.

Hatasız bir varlık olmayan zayıf insanoğlundan salt iyilikseverlik peşinde koşup, iyilikseverlik çabalarının "kendini koruma" noktasında bir özenle harmanlamasını reddetmesini beklemek adil olmazdı:

İyilikseverlik tanrısallık katında yegâne eylem ilkesi olabilir; bunun böyle olduğuna bizi ikna edebilecek birkaç akla yatkın argüman var. Kendisine dışsal hiçbir şeye ihtiyacı olmayan ve kendi içinde mutluluğu tam olan bağımsız ve tamamen kusursuz bir Varlık için bundan başka bir motivasyon kaynağı tahayyül etmek zordur. Tanrısallık katı için durum ne olursa olsun, varlığının devamı kendisine dışsal pek çok şeyi gerektiren insan gibi son derece kusurlu bir mahlûkun eylemlerini güdüleyen pek çok başka şey de olsa gerektir. Varoluşumuzun doğası gereği sıklıkla davranışlarımızı etkilemesi kaçınılmaz bu duygular hiçbir zaman erdemli görünmeseydi ya da herhangi birinin saygısını ve övgüsünü hak etmeseydi insan doğasının hâli hiç iyi olmazdı.⁴⁵

42 A.g.y., s. 296, 299.

43 A.g.y., s. 301.

44 A.g.y., s. 304.

45 A.g.y., s. 305.

Hutcheson'ın öngördüğü, doğruyu ve yanlış ayırt etmemize olanak veren "ahlak duygusu" ise absürttü. Diğer mutad duyularımız, Hutcheson'ın "ahlak duygusu"ndan beklendiği gibi yalnızca iki niteliğe indirgenemezdi; zira "[s]iyah görme ya da beyaz görme duygusundan, düşük ses duyma ya da yüksek ses duyma duygusundan veya tatlı tadı alma ya da acı tadı alma duygusundan bahsetmek kimin aklına gelir ki?"⁴⁶

Smith her ne kadar Mandeville'i "şehvet düşkününü" sistemler başlığı altında irdelese de, Mandeville'e yönelik eleştirileri bir ölçüde Hutcheson'a yönelik eleştirilerini andırır. Hutcheson evrensel iyilikseverlik duygusunun güdülemediği her edimi ayıplarken Smith farklı bir noktadaydı:

Mandeville'in kitabındaki en büyük yanılması, bazı bakımlardan ve belirli ölçülerde kötücül olan bütün tutkuları büsbütün kötücül olarak göstermesidir. Bu sebeple ötekilerin ne hissettiğinden ya da ne hissetmesi gerektiğinden bahseden herkese kibir damgası vuruyor; sonra da bu safsatadan yola çıkarak varmaya can atığı sonuca varıyor: Kişisel açıdan kötü olan, kamusal açıdan iyidir.⁴⁷

Mandeville'in bir kabahati de övgü ile övgüye layık olma arasındaki farkı gözden kaçırıp her ikisini de kibirle ilişkilendirmesiydi. Smith bireylerin hareketlerine genellikle bu ikisini "mezceden" bir birleşimin yön verdiğini kabul etmekle birlikte, Mandeville'in "aslında övgüye layık olmaya atfedilmesi gereken her edimi övgü düşkünlüğüne" atfetmesini onaylamanın aptallık olduğunu söyler.⁴⁸ "Saygın ve asil olanı yapma, kendimizi saygıya ve takdire layık insanlar hâline getirme arzusu yerindelik sınırları aşılmadığı sürece kibir olarak nitelendirilemez."⁴⁹ Övgüye layık olmadan övgü isteyenleri hepimiz kınarız (onlarla sempati ilişkisi de kuramayız). Herhangi bir övgünün hak edilip edilmediğini her zaman sorgulayan Smith'in sempati modelinden çıkardığımız yargı bizi böyle davranmaya yöneltir. Bu sempati ve bu yargı *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın ilk bölümlerinde ayrıntılarıyla açıklanır ki bu konuya sonraki bölümde geri döneceğiz.

46 A.g.y., s. 323.

47 A.g.y., s. 312-313.

48 A.g.y., s. 126-127.

49 A.g.y., s. 309.

İKİNCİ BÖLÜM

GÖZLEMCİLİK VE SEMPATİ, 1751-1763

Smith 1751'de Glasgow'a dönüp daha önce Hutcheson'ın işgal ettiği ahlak felsefesi kürsüsünde göreve başladı. Smith'in açılış dersi (metni günümüze ulaşmadı) Latinceydi ve *De origine idearum* (Fikirlerin Kökeni Üzerine) adını taşıyordu. Hutcheson'ın önyak olduğu reformlar sayesinde Smith sonraki derslerini İngilizce verebildiyse de, hâlâ her derse duayla başlaması gerekiyordu; anlaşıldığı kadarıyla biraz gönülsüzce yerine getirdiği bir görevdi bu.¹ Hutcheson gibi Smith de üniversitenin idaresine ilgi duyuyordu: "Quaestor"² olarak finansal işlerine nezaret ettiği gibi, dekanlık ve rektörlük görevlerinde de bulundu. Bu sayede üniversite kütüphanesi için Denis Diderot ve Jean le Rond d'Alembert'in editörlüğünü yaptığı Fransız ünlü *Encyclopédie*'sinin, "İğne" maddesinde ünlü iğne imalathanesi illüstrasyonunun basıldığı Avrupa Aydınlanmasının bu abidevi eserinin ilk yedi cildinin satın alınmasını sağlayabildi. 1759'da *Ahlaki Duygular Kuramı* yayınlandı. Bu eser, özellikle de Fransızca (1764) ve Almanca (1768) çevirilerinin yayınlanmasından sonra Smith'in önde gelen Aydınlanma düşünürlerinin dikkatini çekmesini sağladı. "Bizde onunla karşılaştırılabilecek hiç kimse yok," diye yazıyordu Fransız filozof Voltaire, "sevgili yurttaşlarım adına bundan utanıyorum". "Ahlaklı karakter üzerine bu kadar iyi yazabilecek adam var mı Almanya'da?" diye soruyordu Kant.³ Anlaşıldığı kadarıyla bu Aydınlanma insanları kendi millî "takım"larının felsefe alanındaki başarı düzeylerine dair milliyetçi endişelerini dile getirmekten kendilerini alamıyorlardı.

Papa *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndan Aydınlanma filozofları kadar etkilenmemiş olacak ki eser Index Librorum Prohibito-

1 Ian Campbell Ross, *The Life of Adam Smith*, Oxford, 1995, s. 118.

2 Antik Roma'da esas görevi mali işler olan idari görevli (ç.n.).

3 A.g.y., s. 194.

rum'a, yani Roma Katolik mezhebine bağlı olanların okuması yasaklanan sapkın ve ahlaksız kitaplar listesine dâhil edildi; 1559'ta başlayıp ta 1966 yılına kadar düzenli olarak güncellenen bir listeydi bu. Kepler, Hume, Diderot, Voltaire ve Kant (gerçi bu sonuncusu listeye Smith'ten sonra girdi) gibilerin arasına dâhil edilmeyi, Smith bir iltifat olarak görmüş olsa gerektir. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın bir nüshası altı şilindi ve Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'sini epey aşarak yaklaşık bin adet basılmıştı. Smith'ten ders almak için İsviçre'den ve Rusya'dan öğrenciler geliyordu Glasgow'a. Smith'in profesör olarak gelirinin bir kısmı öğrenci ücretlerinden (ders başına 1,5 gine), bir kısmı da doğrudan üniversiteden aldığı maaştan geliyordu. Birinci Shelburne Kontu John Petty'nin küçük oğlu Thomas Fitzmaurice'e özel ders vererek ek gelir sağlıyordu. Smith'in evine taşınan Thomas onun sürekli gözetimi altındaydı. Smith, harçlık yönetimini ve ahlaki eğitimini de üstlendiği Thomas'ı üniversite derslerine de sokuyor, ona Montesquieu okutuyordu. Smith'in evinde yaşayan diğer kişiler (ev işlerini yapan) kuzeni Jane Douglas ve Smith'in çok sevdiği annesi Margaret'ti. Glasgow'daki kültürel hayat her ne kadar Edinburgh'un gerisinde kalsa da, Smith 1750'lerin başlarında siyasal iktisat, felsefe ve resim ile heykel "güzel sanatlar"ı alanlarında faaliyet gösteren bir dizi yeni kulüp ve kuruma katılıp bunlardan bazılarının da kuruluşuna katkıda bulundu.

Smith dersine sabahın körü denilebilecek bir saatte, 07.30'da başlıyor, günün kalan kısmını ise özel derslerle geçiriyordu; bu özel dersler, küçük gruplar hâlinde kabul ettiği öğrencilerle o sabah işlenen dersi pekiştirmek ve örneklerle açıklamak amaçlı sohbet şeklinde geçiyordu. Böylece öğrenciler kürsünün arkasındaki hocalarını sınıf dışında da görüp, daha "özel" yönlerini gözlemleme fırsatı buluyorlardı. "Özel hayatında gerçekten cana yakın bir karakterdi," diye yazıyordu James Boswell (bir öğrenci), "tavırlarında profesörlerde sık sık karşılaştığımız o katı resmiyetten ve bilgiçlikten eser yoktu."⁴ Yerel bir ünlü olarak Profesör Smith'i görmeye gelen öğrenciler vardı; hattâ üniversite yerleşkesi yakınlarındaki dükkânlarda Smith'in büstü satılıyordu.⁵

4 Ralph S. Walker (ed.), *Correspondence of James Boswell and John Johnston of Grange*, New York, 1966, s. 7.

5 John Rae, *Life of Adam Smith*, Londra, 1895, s. 36.

William Hogarth, *Gülen Seyirciler*, 1735, gravür: Oyunu göremesek de gülümsetiyor bizi.

Smith'in çalışma arkadaşlarından olan John Millar ilerleyen yıllarda onun ahlak felsefesi müfredatını hatırlarken şöyle diyordu:

Bu konudaki dersleri dört kısma ayrılıyordu. Birincisi Doğa Teolojisiydi; bu derste Tanrı'nın varoluşsal kanıtları ve nitelikleri ile dinin üzerine inşa edildiği insan zihninin ilkeleri üzerinde duruyordu. İkinci kısım dar anlamıyla Etik⁶ üzerineydi ve esas olarak, daha sonra *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda kitap olarak yayımladığı öğreti-

6 Yani felsefi ya da akademik bir disiplin olarak etik sistemlerini de içerecek şekilde geniş anlamıyla Etik değil, salt etik kurallarını içerecek şekilde dar anlamıyla Etik (ç.n.).

leri içeriyordu. Üçüncü kısımda ahlakın *adaletle* ilgili, kesin ve etkili kurallara daha açık, bu nedenle de tam ve ayrıntılı bir açıklama sunma kapasitesine sahip kolunu diğer kısımlara nispeten daha ayrıntılı bir şekilde ele alıyordu.

Bu üçüncü mevzuda anlaşıldığı kadarıyla Montesquieu'nün önerdiği ders planını takip ediyor, hem kamu hem de özel hukuk biliminde (en ilkel dönemlerden en gelişmiş dönemlere) tedrici gelişmenin izini sürmeye çalışarak, geçime ve mülkiyet birikimine katkı yapan ve hukukta ve yönetimde kendisine mukabil gelişmeler ve değişimler yaratan bu bilimlerin sonuçlarına işaret ediyordu. (...)

Dersler serisinin dördüncü ve son kısmında *adalet* ilkesine değil *yararlılık* ilkesine dayanıp zenginliği, gücü ve devletin muvaffakiyetini artıracak hesaplanan siyasi nizamı inceliyordu.⁷

Burada bahsi geçen birinci ve üçüncü kısımlar tamamen kayıpken, dördüncü kısım *Milletlerin Zenginliği* hâlini aldı. Bu bölümde bizi ilgilendiren kısım ise ikinci kısım.

Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda geliştirdiği ahlak felsefesi sistemi sempati, bir diğer ifadeyle, Hutcheson'ın öne sürdüğü, Hume'un ise üstüne düşünmekle birlikte büyük bir önem atfetmediği "bulaşıcılık" üzerinde inşa edilmiştir. Günümüzde sempati (sympathy) genellikle bir tür duygu ya da duyarlılıktan ibaret bir şey, başka insanların ızdırabına tepki olarak ifade bulan bir tür insancıl keder şeklinde anlaşıyor. "Hiç merhametin yok mu?" (Have you no pity?) ve "Sende hiç sempati duygusu yok mu?"⁸ (Have you no sympathy?) soruları eşanlamlı gibi görülüyor. Aynı şekilde kavram, genellikle mutlu olan *ile* sempati ilişkisi kurmaktan ziyade mutsuz olan *için* sempati hissetmekten bahsettiğimiz hâlde, sık sık iyilikseverlikle ilişkilendiriliyor. Oysa Smith için sempati bir duygu ya da duyarlılık değil, istisnasız bütün duygu ve duyarlılıklara dair bir farkındalık geliştirmekte kullandığımız bir araçtır. Smith'in kullandığı anlamda sempati başka biri *için* hissettiğimiz bir şey değil, kendisi aracılığıyla her türden tutkuya *sahip olduğumuz* ya da bunları *dene-yimlediğimiz* bir şeydir; Smith sempatiyi "herhangi türden bir tutkuyla duygudaşlığımızı ifade etmek için" kullandığımızda ısı-

7 Aktaran Phillipson, *Adamı Smith: An Enlightened Life*, s. 132-133.

8 Türkçede "sempati" kelimesinin bu şekilde kullanımı yaygın olmadığı için cümle "Sen hiç hâlden anlamaz mısın?" olarak da okunabilir -yhn.

rarlıdır.⁹ Smith'in zamanında "empati" sözcüğü mevcut değildi ama okurların bu kavramı daha kullanışlı bulabileceği durumlar vardır. Sözgelimi "empati"yi bir hisle karıştırmak daha az görülen bir şeydir; ayrıca felsefecilerin ve bilim insanlarının genellikle tercih ettiği kavramdır da. Fakat biz burada Smith'in seçtiği kavramı kullanacağız.

Smith sempatiyi herkesin içinde kendiliğinden var olan bir şey olarak görür. Sempatiye sahip olmak için kimsenin bir Stoacı hayatı yaşamasına, hayatını "ulvi bir tefekkür" hâlinde geçirmesine falan gerek yoktur. Tam tersine, suçu bir yaşam biçimi hâline getirenlerde bile var olan bir şeydir.

İnsanın son derece bencil bir mahlûk olduğu varsayılır ama fıtratında onu başkalarının kaderiyle ilgilenmeye sevk edip, başkalarının mutluluğunu, bu mutluluk ona şahit olmanın keyfi dışında kendisine hiçbir şey getirmese bile, kendisi için bir ihtiyaç hâline getiren kimi ilkelerin bulunduğu açıktır. Başkalarının ızdırabını gördüğümüzde ya da görmüşüz gibi zihnimizde canlandırdığımızda hissettiğimiz duygu tipi acıma ve şefkattir. Başkalarının acısından acı devşirdiğimiz, herhangi bir kanıtlayıcı örneğe ihtiyaç duymayacak kadar açık bir gerçektir. Nitekim insana özgü diğer bütün tutkular gibi bu duygu da, her ne kadar erdemli ve insanîyetli insanlar muhtemelen onu en güçlü şekilde hissediyor olsalar da, yalnızca bu tür insanların hissettiği bir duygu olarak asla görülemez. En büyük alçak, yasaları çiğneyen en acımasız suçlu bile bu duygudan tamamen azade değildir.¹⁰

Sempatiyi nadir görülen bir haslet olarak görmemeliyiz; Smith, herkesin, üzerinde zerrece düşünmeden "duygudaşlık" kurma kapasitesine sahip olduğunu söyler.

Smith'e göre sempati ötekinin hissettiği şeyi hissetmek değil, o ötekinin yerinde biz olsaydık hissedeceğimiz şeyi hissetmektir. Şayet diğer şahsın hissettiği şeyin aynısını hissetseydik, sempati Smith'in ona atfettiği önemli görevi, yani kişiyi Aristoteles'in aşırı tutkunun sebep olduğu kötülükler ile yetersiz tutkunun sebep olduğu kötülükler arasında bir yerde konumlandığı o faziletli "ölçülülük" mertebesine eriştirecek şekilde kişinin tutkularını bir düzene sokma görevini yerine getiremezdi. Sempati, tutkuların, topluluğu paramparça etmek yerine bir arada tuta-

⁹ Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 310.

¹⁰ A.g.y., s. 9.

çağı bir seviyeye "ayarlanma"sına yardımcı olur. Smith buna örnek olarak ölümlerle ve delilerle sempati ilişkisi kurma yeteneğimizi verir. Her ne kadar bir ölü artık hissetmiyor ya da herhangi bir tutku duymuyorsa bile, biz yine de kendimizi "ölü olma" hâlindeki onların yerine kor, hiçbir şey hissetmeksizin -bir biçimde- yaşamayı tahayyül ederiz. Bu durum bize dehşet verici gelir. Ölümden korkma sebebimizin bu olduğu sonucuna varır Smith. Smith'in Stoacıların kendilerini sevinçle öldürdüklerine dair hikâyeleri (akıl almaz anlamında) "acayip" bulmasının bir sebebi de bu ölüm korkusuydu.¹¹

Hogarth'ın *A Rake's Progress* [Bir Zamparanın Gelişimi] (1735) isimli resim serisinin sonuncusu, seride anlatılan zamparanın Bedlam'daki [Akıl Hastanesi] hâlini resmeder. Hastanenin, elinde yelpazesıyla duyarlı bir iş yapmaya gelmiş bu leydi gibi zarif ziyaretçileri de olurdu.

Londra'daki Bethlem Kraliyet Hastanesi (Bedlam olarak da bilinir) gibi tımarhaneleri ziyaret etmek Smith'in zamanında epey

11 A.g.y., s. 285.

“zarif” bir meşgaleydi; hattâ hastaneler hayırseverlerden gelen bağışları artırmanın yolu olarak üst tabakadan insanların ziyaretini teşvik ediyordu. Geleneksel aval aval bakakalma tutkumuzun bir tezahüründen başka bir şey olmasalar da, bu ziyaretler genellikle ziyaretçilerin “duyarlılıklarını” gösterme fırsatı olarak meşrulaştırılıyordu; yani bu ziyaretler ziyaretçilere tutkuları (ve gözpınarları) için iyi bir egzersiz yapmak suretiyle birbirlerine ne kadar hisli (ya da “duyarlı”, yani duyguları hissetme kapasitesine sahip) olduklarını kanıtlama fırsatını sunuyordu. Henry Mackenzie’nin sevilen romanı *The Man of Feeling*’in [Hisli Adam] (1771) kahramanı Bedlam’ı ziyaret edip bol bol gözyaşı döker. Smith’in ise “mızmız ve melankolik ahlakçıların” bu tür soytarılıklarına ayıracak vakti yoktur. Aristoteles için olduğu gibi Smith için de erdem hislenerek değil eyleyerek sergilenen bir şeydi; erdem iyi bir şey yapmaktaydı, iyi şeyler dilemekte değil.¹² Gelgelelim Smith mutlu olduğu besbelli bir akıl hastasına verdiğimiz tepkinin kederlenmek olmasını da aydınlatıcı bulur:

Zavallı [deli], yaşadığı illetten tamamen bihaber, gülüp şarkılar söylüyordur muhtemelen. Dolayısıyla buna şahit olan insanların hissettiği acı, o illetin sahibinin hissettiği herhangi bir duygunun yansıması olamaz. Gözlemcinin hissettiği acıma hissinin yegâne kaynağı, aynı bedbaht durumda kendisi olsa ve şimdiki aklı ve muhakeme gücüyle o bedbaht hâline bakabilse (ki böyle bir şey muhtemelen imkânsızdır) ne hissedeceğine dair mülâhazaları olsa gerektir.¹³

Dolayısıyla deli örneğinde sempati ilişkisi kurduğumuz şey koşulların gayrimeşru kıldığını düşündüğümüz bir tutku değildir. Kendimizi delinin yerine koyarız, delinin zihin dünyasına değil. O mutludur, biz üzgün.

Smith diğer insanları nasıl yargıladığımızı irdeledikten sonra kendi davranışlarımızı nasıl yargıladığımızı irdeler. Kendimizi onaylama arayışında olduğumuza ve böyle bir “özmemnuniyet” arzusunun erdem arzusu olduğuna inanır.¹⁴ Gördüğümüz gibi bu görüş Hutcheson ve Mandeville’in görüşlerinden çok farklıdır. Bir kez daha ifade edersek, Smith “övgü” ile “övgüye layık olma”yı birbirinden ayırır. Başkalarından övgü almanın bir şey,

12 A.g.y., s. 139.

13 A.g.y., s. 12.

14 A.g.y., s. 17.

o övgüyü hak ettiğini bilmenin başka bir şey olduğunu söyler. Bir parçamız bir yandan başkalarından övgü olmak için yanıp tutuşurken, bir yandan da kınamalarından kaçınmaya çalışır. Smith bu diğer insanlara “dışarıdaki insanlar” der ve ancak “zayıf, boş ve hafif” insanların bu dışımızdaki insanlardan müteşekkil “alt mahkeme”nin yüzeysel olarak görebildiği hâlimden tam olarak tatmin olabileceğini öne sürer.¹⁵ Bu sebeptendir ki hepimiz, var olduğu hâliyle dünyamızın doğal keşmekeşi yüzünden, övgünün de kınamanın da genellikle onları hak etmeyene yöneltildiğini daha çocukken öğreniriz.¹⁶

Bu yüzden övgüyü mü yoksa kınamayı mı hak ettiğimize, gerçekten övgüye mi yoksa kınamaya mı değer olduğumuza karar verirken, kendimizi görünenin ötesine bakan bir yargıcın bulunduğu “daha yüksek bir divanın”, yani daha yüksek bir mahkemenin huzuruna çıkarırız: “Kendi zihin dünyamızda kendimiz ile birlikte yaşadığımız insanlar arasında konumlanmış, (...) kendimizle ya da çıkarları bizim yapıp ettiklerimizden etkilenen insanlarla özel bir ilişkisi olmayan (...) dürüst ve adil (...) bir yargıç yaratırız.¹⁷ Bu yargılama süreci genellikle eylemin kendisinden ziyade ardında yatan saikler üzerine düşünmeyi içerir. Smith bu yargıca “içimizdeki insan” ya da “tarafsız gözlemci” adını verir. Bu yargıç, yalnız olduğumuz anlar da dâhil, hep bizimledir ve bu yargıcın verdiği hükümler, üzerimizde, [öteki insanlardan müteşekkil] “alt mahkemenin” verdiği hükümlerden çok daha derin etkiler yaratır. Smith bu yargıçtan zaman zaman bir tür “ilah”, bir “yarı-tanrı” olarak bahseder ve onu akranlarımızın oluşturduğu mahkeme ile Tanrı’nın “daha da yüksek divanı” arasında bir yerde konumlandırır; bu yarı-tanrı kendi yargıları ile bizim yargılarımız arasında bir ölçüde loş ve karanlık bir alan bırakır.¹⁸ Tanrı her şeye vakıf ve yalnızca iyilikseverlik duygularına sahipken, bu “tarafsız gözlemci” insani sınırlara ve insani potansiyele sahiptir. Bu gözlemci epey bilgi sahibi ise de her şeyi bilemez; bu “gözlemci”nin tutkuları “otokontrol” yoluyla bastırılmış görünebilir ama Tanrı’dan farklı olarak insani duyguların tamamına sahiptir. Dolayısıyla bu tarafsız gözlemci bir tür orta

15 A.g.y., s. 130.

16 A.g.y., s. 62.

17 A.g.y., s. 129.

18 A.g.y., s. 131, 129.

yolcudan, "Goldilocks"¹⁹ (yani ne tutkuların ateşiyle "yanan" ne de Stoacılar gibi "soğuk" olan) bir gözlemciden fazlasıdır. Bu gözlemci Tanrı'nın sahip olmadığı bir ustalığa sahiptir.

Nörofizyolojistler Giacomo Rizzolatti ve Vittorio Gallese'nin 1980'lerdeki ayna nöron keşfi, Smith'in diğer insanların duygusal ve fiziksel durumlarına gösterdiğimizi ifade ettiği tepkilerin fiziksel dayanakları olabileceğini gösteriyor. Ayna nöronlar beynimizde bulunup, hem bir eylemi ifa ettiğimizde hem de bir diğer canlının aynı eylemi ifa ettiğini gördüğümüzde ateşlenen nöronlardır. Fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI) yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen deneyler mutluluk, acı ve tiksinti gibi duyguların gösterimlerini içeren benzer yanılgılar (aynalama) bulgulamaktadır. Tiksinti hissettiğimizde ateşlenen beyin bölgelerinin, tiksinti ifadesi beliren bir yüz gördüğümüzde de ateşlendiği gözlemlendi.²⁰ Konu araştırılmaya devam ediyor ve bulguların şeyin olası içerimleri netleştirilmiş olmaktan çok uzak. Bütün göstergeler insan beyninin "esnek" olduğunu, yani kendisine yönelik taleplere yanıt olarak kendini bir anlamda yeniden yapılandırabildiğini gösteriyor. Ayna nöronlar ile Smith'in izah ettiği sempati odaklı insan kültürü arasında bir tür bağlantı olsa bile, bu bağlantı nedensel olmayabilir; nedensel olsa bile, bu nedensellik beklediğimiz şekilde işlemiyor olabilir. Ayna nöronların primat akrabalarımızın beyninde de bulunması bizi Smith'in insanlar ile tüm diğer hayvanları kesin bir şekilde birbirinden ayırmasını sorgulamaya zorlayabilir. Smith evrenin tek bir varoluş amacı olduğuna inanıyordu: insan toplumu. Hume insanların diğer türlerle sempati ilişkisi kurabileceğini savunurken, Smith bu olasılığı hiç hesaba katmaz.²¹ Smith'in dünya görüşü iflah olmaz derecede insan merkezliydi.

19 İng. Ünlü bir İngiliz masalının sarı saçlı (goldy-locks "altın renkli bükleler" anlamına gelir) başkahramanı olan genç kız. Goldylocks baba, anne ve çocuk ayıdan müteşekkil üç kişilik bir ailesinin evine girip, her birinden üçer tane olan sandalyelere oturur, yataklara yatar ve yemek tabaklarından yer; bu üçlülerden yalnızca birer tanesi kendisine uygundur. Kelime bu arka plandan dolayı "ideal ölçü", "en uygun nokta" gibi anlamlar kazanmıştır (ç.n.).

20 Mbemba Jabbi, Marte Swart ve Christian Keysers, "Empathy for Positive and Negative Emotions in the Gustatory Cortex", *NeuroImage*, xxxiv / 4 (2007), s. 1744-1753.

21 David Hume, *A Treatise of Human Nature*, David Fate Norton ve Mary J. Norton (ed.), Oxford, 2000, s. 309.

Sefferin Alken'in, Smith gibi Kirkcaldy'li Robert Adam'ın bir tasarımı için
oyduğu ayna, 1765. Aynaya bakın, ne görüyorsunuz?

Duygularımızın arkasındaki mekanizmayı anladığımıza göre Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın birinci bölümünün geri kalan kısmında her türden bütün insani tutkuları nasıl ele aldığına bakabiliriz. Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'sinde tutkuları tanzim etme şekliyle karşılaştırılırsa, Smith'inki anlaşılması daha kolay bir tanzimdir. Hume tutkuları dörde ayırıyordu: açlık ve cinsel arzu gibi zevk ve acı etkileri "üreten" üretken tutkular, zevk ve acıya tepki olarak ortaya çıkan tepkisel tutkular, dolaylı tutkular (gurur, nefret) ve bileşik tutkular (örneğin iyilikseverlik). Hissettiğimiz şey genellikle karmaşık şekillerde birbirini etkileyen, onları birbirine bağlayan bir ikili karşıtlıklar ve ilkeler serisi tarafından değişime uğratılmış birkaç farklı tutkunun sonucudur. Smith duygularımızı dört gruba ayırır: "bedenden köklenen tutkular", "sosyal tutkular", "asosyal tutkular" ve "bencil tutkular". Sonra her bir tutkuyu ayrı ayrı ele alır (Hume bunu yapmakta zorlanır). Smith'ten sosyal tutkuları iyi, bencil olarak, asosyal tutkuları ise kötü olarak sunup mutlak doğru ve mutlak yanlışlardan, erdemlerden ve kötülüklerden bahsetmesini beklerdik. Kötü kötüdür çünkü kötüdür, çünkü kötü olduğunu biliriz (sezeriz). Önceki bölümde açıklandığı gibi Smith Hutcheson'ın sahip olduğumuza inandığı -doğru ile yanlış algılamamızı sağlayan- "ahlak duyusu"nun varlığına inanmaz. Smith tutkuları kendi içlerinde iyi ya da kötü olmalarına göre değil, Tarafsız Gözlemci'nin bu tutkularla sempati ilişkisi kurma derecesine göre sınıflandırır.

Bu tutkuları irdelemeye Smith'in de başladığı yerden, "bedenden köklenen tutkular"dan başlayalım.²² Açlık ve şehvet bu gruba girer. Bu tutkuların hepsi de güçlü bir şekilde dışa vurur ve bu dışavurumlar "tiksinç ve nahoş"tur. Fakat bunların "aşağı" ya da hayvani olmasının sebebi bu değil, "başka insanlarda bunları gördüğümüzde (...) duygudaşlık", yani bu tutkularla sempati ilişkisi kuramamamızdır. Smith'in de ifade ettiği gibi, bir trajedi okuduğumuzda üzülrüz ama açlık çeken insanlar hakkında bir şeyler okuduğumuzda acıkmayız. Devasa miktarlara ulaşmış mevcut pornografik materyal yığını bize Smith'in

22 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 27.

şehvetin de açlık gibi başkasına aktarılamaz bir tutku olduğu fikrinin doğruluğunu sorgulatabilir. O sayfada ya da ekranda cinsel ilişkinin keyfini çıkarmakta olan kişiyle tam özdeşleşme hâlinde olduğumuzu öne sürebiliriz: Hayal dünyamızda bilfiil onların yerine geçer, ikili konumumuza, mesela o an hem o kişinin ayakkabılarını (mecazen diyoruz, yoksa kişinin o iş üzerindeki ayakkabı giymesi pek muhtemel değildir) hem de kendi ayakkabılarımızı giydiğimize dair farkındalığımızı yitiririz.

Şayet o kişiye sosyal hayatımızdan tanıdığımız birinin çehresini verebilseydik bu farkındalık kaybı mümkün olmazdı; bu durum, neden bir arkadaşımızı seks yaparken izlemenin gerçekten de “tiksinç ve nahos” olduğunu açıklayabilir. Smith’in görüşlerini desteklemek için başvurduğu bir diğer bedensel tutku gerçeği de, bir bedensel tutku tatmin edildiğinde, o tutkuyu tahrik eden nesnenin “çekiciliğini yitirmesidir. Varlığı bile rahatsız edici hâle gelir.” Smith, yemeğimizi yedikten sonra masada geri kalanları toplayıp kaldırmamızı buna bağlar; ona göre cinsel partnerimize de aynısını yaparız, “tabii bedenden köklenen tutkuların dışında kalan diğer tutkuların nesnesi de değillerse.”²³ Bir başka ifadeyle, cinsel partnerimize başka türlü duygular ve duyarlılıklar itibarıyla bir yakınlık hissetmiyorsak, tatmin olur olmaz var olmadıkları bir yere kaçmaya çalışırız. William Hogarth’ın *After*’ındaki [Sonra] adam hiç kuşkusuz kendisine yapışan göz yaşları içindeki kadına sarılmaktan kaçınıyor gibi görünür; oysa yalnızca dakikalar öncesinde (*Before* [Önce] isimli resimde) kadın adamı kendinden uzaklaştırmaya çalışıyordu.

23 A.g.y., s. 28.

William Hogarth, *After [Sonra]*, oyma ve gravür, 1736.

Yine fiziksel acı da çok az sempati üretir; onu olduğundan daha yumuşatarak ifade etmemizin sebebi budur. Smith'e göre bir tutsağın başka biri tarafından işkenceye uğrarken çektiği acıyla kurduğumuz sempati ilişkisi, tutsakların işkence seansları arasında deneyimlediği, daha da beter işkencelerin yolda olduğunu düşünmelerinden kaynaklanan korku ve belirsizlik duygularıyla kurduğumuz sempati ilişkisinin yanından bile geçemez. Acı

kısa süreli ve sonrasında hemen unutulmuş bir şey iken, bir dostun aşağılaması hiç de öyle değildir: "Aşağılamanın yarattığı ızdırap asla aşağılayıcı söz söylendiğinde bitmez, (...) zihin dünyamız o aşağılamanın düşüncesiyle içten içe kıvrınmaya devam eder."²⁴ Şok edici ama kesinlikle hepimizin doğruluğunu kabul edebileceği bir gözlemdir bu. Düşüp kolunu kırdıktan beş yıl sonra çektiği acıyı hatırlayabilenimiz var mı? Oysa eski sevgilimizle yaptığımız bir kavgayı bütün acı verici detaylarıyla hatırlayabiliriz ve bir kez hatırladığımızda da kolay kolay unutamayız.

Bedenden ziyade zihin dünyamızdan köklense de, sevgi, Smith'e göre bir gözlemcinin sempati ilişkisi kurmakta zorlandığı bir diğer tutkudur. Âşık bir kadının, sevgisinin nesnesinden aşkına karşılık alamayabileceğine dair yaşadığı korkuyu ve stresi paylaşabiliriz ama diğer durumlarda sevgi ifadelerine güldüğümüz gibi, sevgi hissedenler de kendi tutkularını "alaya alıp eğlence konusu yapmaktan" geri durmazlar. Smith bunu kısa ve özlü bir şekilde şöyle ifade eder: "Bir âşık sevdiği kadına iyi bir arkadaş olabilir ama başka hiç kimse için öyle değildir."²⁵ Bu yaklaşımı aşağılayıcı görebilir, bu noktada Smith'in görünüşe göre hiç uzun süreli partneri olmadığını hatırla(t)mak isteyebiliriz. Ölü biriyle, hayatta ama hasbelkader âşık biriyle kurabildiğimizden daha kolay sempati ilişkisi kurabilmemiz tuhaftır.

"Sosyal tutkular" Tarafsız Gözlemci'nin kolayca duygudaşlık kurabildiği duygulardır: "cömertlik, insaniyet, nezaket, şefkat, karşılıklı dostluk ve saygı". Bu tutkular bir anlamda ikili bir duygudaşlık üretir, şöyle ki: "[H]em bu tutkuları hisseden kişi hem de bu tutkuların nesnesi olan kişi bakımından bir tatmin duygusu yaşarız."²⁶ Günümüzde "toplum"u ve aileyi ilki kamusal, ikincisi özel olmak üzere farklı alanlara ait mefhumlar olarak düşünme eğilimindeyizdir ama Smith'in faal durumdaki sosyal [toplumsal] tutkulara dair en etkileyici anlatısının odağında iki ebeveyn ve birden çok çocuktan müteşekkil bir aile vardır:

Karşılıklı sevgi ve saygının hâkim olduğu, ebeveynlerin ve çocukların birbiriyle arkadaş olduğu, aralarındaki tek farkın, bir taraf saygılı bir dikkat sergilerken diğer tarafın müşfik bir hoşgörü gös-

24 A.g.y., s. 29.

25 A.g.y., s. 31.

26 A.g.y., s. 38-39.

termesinden ibaret olduğu; özgürlüğün ve muhabbetin, karşılıklı şakalaşmaların ve sevecenliğin, hiçbir çıkar çatışmasının erkek kardeşleri birbirinden ayıramadığına ve kız kardeşlerin ilgi çekme yarışına girip birbirlerine ters düşmediklerine delalet ettiği; her şeyiyle bize huzuru, neşeyi, uyumu ve gönül ferahlığını çağrıştıran bir aile görmek bize haz vermez mi?

Burada çizilen tablo bir yönden yakın ve samimi ilişkileri tasvir etse de, dış dünyadan kesinlikle çok uzak değildir, zira insanların "birbirine verdikleri değer onları mutlu ederken, sempati, bu karşılıklı değer vermeyeyle birlikte, onları diğer herkesin gözünde makbul insanlar hâline getirir."²⁷ Mutlu aileler mutlu toplumlar yaratır.

"Asosyal tutkular" ise sempati geliştirmekte zorlandığımız tutkulardır. Öfke, garez, nankörlük ve nefret bunlar arasındadır. Normal koşullarda bu tutkuları baskılarız çünkü biliriz ki onları yumuşatmadıkça kimse bu tutkularla duygudaşlık kurmaz. Son olarak ele alacağımız tutkular Smith'i en fazla meşgul eden, kapitalizm ve görünmez el üzerine tartışmalara damgasını vurma-ya devam eden tutkulardır: "bencil tutkular". Smith diğer iki tutku grubu arasında konumlanan bu tutkuları nasıl değerlendirir?

Sosyal ve asosyal tutkular olarak birbirine zıt iki tutku kategorisinin ötesinde, bu iki grubun arasında bir yerlerde konumlandığı söylene-bilecek bir grup tutku daha vardır; bu gruba giren tutkular ne [sosyal] tutkuların bazen olabildiği gibi zarif, ne de "asosyal" tutkuların bazen olabildiği gibi tiksindir. Şahsi -iyi ya da kötü- talihimize dair hissettiğimiz keder ve sevinç bu üçüncü tür tutku grubunu teşkil eder.

Bunlar kendimize yönelttiğimiz tutkular olduğundan, kesinlikle diğer insanlara yönelttiğimiz tutkuların olabileceği gibi "iyi" ya da "kötü" olarak görülemezler; zira diğer insanlara yönelttiğimiz tutkularda bir "ikili sempati" durumu söz konusudur, yani hemedimciyle hem de o edimden yararlanan (ya da zarar gören) kişiyle sempati ilişkisi kurabiliriz.

Tekil bireyin "bencilce" sevinçleri ya da acıları örneğinde yalnızca tek bir sempati söz konusudur ve Smith bu ikisinin bizi eşit derecede etkilemediğini söyler. "Talihinin aniden dönmesiyle, birdenbire, daha önce yaşadığı hayatın çok üstünde

27 A.g.y., s. 39.

standartlara kavuşan kişi," diye yazar Smith, "en iyi arkadaşlarından aldığı tebriklerin hepsinin tamamen samimi olmadığına emin olabilir."²⁸ Bundan dolayıdır ki ne üzüntülerimiz ne de büyük sevinçlerimiz için çok da sempati beklemeyiz zaten. Şayet üzüntünüz "karınız tarafından başınızın etinin yenilmesinden" ibaretse, arkadaşlarınızın tepkisi en iyi ihtimalle buna gülmek olacaktır. "İnsan türünde [belirli bir miktarda] bulunan fesatlık", insanların "küçük rahatsızlıklar vermeyi" eğlendirici bulmasına neden olur ki bu da "başkalarına takılmaktan ve itilip kakıldıklarında, sıkıştırıldıklarında ve alaya alındıklarında dostlarımızda gözlemlediğimiz o hafif incinme ve gücenmelerden aldığımız keyfi" açıklar. Gelgelelim büyük üzüntüler söz konusu ise arkadaşlarımızdan çok daha fazlasını bekleyebiliriz. "Uyduruk bir trajedi temsiline bile gözyaşı dökeriz," diye yazar sıkı tiyatro izleyicisi Smith.²⁹ Neden hem en etkileyici tragedyalardan hem de en bayağı ve bilindik "beni karımdan kurtarın" komedilerinden keyif aldığımızı açıkladığı yerler, Smith'in ahlak felsefesinin kapsayıcılığının çarpıcı bir örneğini oluşturur.

Küçük üzüntüler gibi büyük sevinçler de çok az sempati uyandırır. Smith'in "talihin dönmesi" ile kastettiği şey, yüksek maaş şeklinde parasal getirisi de olan üst düzey bir mevkiye aniden terfi etmektir muhtemelen. Smith'e göre diğer insanların böyle bir terfi sonucunda yaşadığımız sevinçle sempati ilişkisi kurmakta zorlanacağını zaten bilir, bu nedenle de sevincimizi "en iyi dostlar"ımıza bile pek göstermeyiz. Sevincimizi hiç sınırlamadan gösterdiklerimiz, ebeveynlerimiz ya da partnerlerimiz gibi en yakınımızda olanlardır. Smith'e göre, "Sevgi denilen şey gerçekte daimi bir nitelik kazanmış sempatiden başka bir şey değildir," ve ebeveynlerimiz ile partnerlerimiz bizimle sempati ilişkisi kurmakta en antrenmanlı, dolayısıyla tutkularımızla en barışık kişilerdir.³⁰

Tutkularımızı paylaşmaya duyduğumuz özlem, bizi yüksek rütbelere ya da mevkilere daha ölçülü adımlarla ilerleyişi tercihe götürür. Aniden gelen zenginlik işte bundan dolayı mutluluk getirmez:

28 A.g.y., s. 40-41.

29 A.g.y., s. 43-42.

30 A.g.y., s. 220.

İnsan mutluluğunun en büyük kaynağı sevildiğinin farkında olmaksa, ki bence öyledir, bu ani zenginlik durumu değişimleri mutluluğa çok az katkıda bulunur. Tedrici adımlarla ilerleyerek en yükseğe çıkan olan kişi en mutlu kişidir; insanlar onun daha o mertebeye ulaşmasından önce yükselişindeki her basamağın onun kaderinde olduğuna inanır; bu sebeple de söz konusu kişinin günü gelip en yüksek mertebeye ulaşması o kişide aşırı bir sevinç, yetişip geçtiklerinde kıskançlık, geride bıraktıklarında ise haset yaratmaz.³¹

Smith'in burada kendi inançlarına atıf yapması dikkat çekicidir. Smith çarpıcı bir imge ya da analogi sunmadan önce, sanki okuyucudan uygunsuz ya da felsefi düşünceye aykırı bir ifade kullanmak için izin ister gibi, epey gereksiz ve kullanışsız sunuş ifadeleri kullanır ("if i may say so" [tabiri caizse, şöyle söylememde bir mahzur yoksa], daha sık olarak da [aynı anlama gelmek üzere] "if I may so say"). Dolayısıyla "bence öyledir" diyecek kadar ileri gitmek onun için alışılmadık ölçüde iddialı bir ifadedir. Aniden gelen zenginliğin yabancılaştırıcı etkilerine dair anlattıklarının kesin bir kanaate dayandığı açıktır. Çünkü aniden zenginleşmenin sahibine verdiği sevinç diğer insanlara paylaşılamadığından, bu zenginlik, sahibini arkadaşlarından koparır. Arkadaşlarını kaybetmemek için gerekli olan tevazu rolünü inandırıcı bir şekilde ve yeterince uzun bir süre oynayamadığı gibi, sonradan görmelere yönelik hınç duygusu da onu eskiden beri zengin olanlar arasında bir yer edinmekten alıkoyar. Bir ayağı eski dünyasında, bir ayağı yeni dünyasındadır ama iki dünya da onun evi değildir artık. Huzur bulamaz.

Smith'in bu huzura, yani *ataraksiya*'ya bu kadar kıymet vermesindeki Stoacı etki açıktır. Önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi, Smith'e göre Stoacıların kendilerini kaptırıp "ulvi tefekkür"ün ya da sevinçle gerçekleştirilen intiharın hayatın en asil amaçları olduğuna inanma noktasına gelmelerinin yegâne sebebi, yaşadıkları zamanın, huzurun ancak ölümde ya da Diyojen'in varilinde yaşamakta bulunabileceği kadar siyaseten istikrarsız olmasıydı. Ne talihliydik ki göreceli barışçıl bir "Ticaret Çağı"nda yaşayan bizler için huzur kolayca ulaşabileceğimiz bir şeydi:

Mutluluğun kaynağı huzur ve keyiftir. Huzur yoksa keyif de yoktur ve tam huzurun söz konusu olduğu yerde neredeyse her şey eğlen-

31 A.g.y., s. 41.

celidir. Bir değişim beklentisinin olmadığı her kalıcı durumda zihinlerimiz kısa ya da uzun süre içinde doğal ve olağan huzurunu bulur. Refah durumunda belirli bir süre geçtikten sonra yine huzur bulur. Sıkıntılı durumlarda da bir süre geçtikten sonra yeniden huzura kavuşur. (...) Anlaşılan odur ki, insan hayatındaki ızdırabın ve karışıklıkların en büyük kaynağı, bir kalıcı durum ile diğer kalıcı durum arasındaki farkı olduğundan abartılı değerlendirmektir. Tamahkârlık yoksulluk ile zenginlik arasındaki farkın abartılı değerlendirilmesine sebep olur; hırs şahsi durum ile kamusal durum arasındaki ayrımın abartılı değerlendirilmesine sebep olur; kibir tanınmama ile büyük şöhret arasındaki farkın abartılmasına sebep olur.

Smith'e göre doğa bize sempati (ki daima ölçülü bir tutku deneyimini takip eden huzura kavuşmamızı mümkün kılan odur) ile birlikte bir de "koşullarımızı iyileştirme" hevesi (ki istikrarsızlık ve endişe kaynağıdır) bahşetmiştir. Bu hevesin zararlı etkileri hevesli bireyle sınırlı kalsa bile yeterince kötüdür ama ne yazık ki açgözlülük, hırs ve boş gururdan muzdarip kişi "içinde olduğu durumun yegâne bedbahtı" olmaz, sık sık "sağduyu ya da adalet kurallarını" ihlal etmek suretiyle "toplumun huzurunu da bozar".³²

Bu "koşullarımızı iyileştirme" hırsında merak uyandıran bir şeyler var. Giriş bölümünde aktardığımız Yoksul Adamın Oğlu meselindeki antikahramanın, yattığı yerde her şeyin önüne gelmesini isteyen tembel ("miskin") birisi olduğunu sandığı için yıllarını zengin olma gayreti içinde tüketici bir çalışmayla geçirmesi paradoksal bir durumdur. Gerçekten tembel olduğunu düşünen biri Yoksul Adamın Oğlu'nun çalıştığı kadar çalışma zahmetine asla girmez. Yoksul Adamın Oğlu miskin birisi olmak bir yana son derece işgüzar (busy) bir adamdır; "busy" burada on sekizinci yüzyılda kullanıldığı gibi aşağılayıcı anlamda kullanılmıştır: genellikle hiçbir önemi olmayan işlerin peşinde sürekli sağa sola koşturup bitkin düşen. Bir çocuğun bütün dikkatini oyuncaklarla dolu bir kutuya yöneltip "oyalanması" bizi nasıl hayrete düşürürse, bu "işgüzarlık" da Smith'e gülünç gelir. Zaten Smith'in insan tarihine bakışında "oyuncaklar" önemli bir rol oynar.

"İş peşinde koşuşturup duranların" düştüğü yanılgıyı sorgulamak üzere düşölmüş bir not hep bir kenarda durur:

32 A.g.y., s. 149.

Şu dünyadaki bütün bu meşakkat, bütün bu koşuşturmalar ne içindir? Tamahkârlığın ve hırsın, varlık, güç ve üstünlük peşinde koşturmanın gayesi nedir? Doğal ihtiyaçları karşılamak mıdır amaç? En mütevazı emekçinin kazancı bile onları karşılamaya yeter. Bu kazancın gıda ve giyime, bir eve, bir aileyi geçindirmeye yettiğini görüyoruz. Bu işçinin ekonomik durumuna yakından baktığımızda, kazancının büyük kısmını lüzumsuz sayılması mümkün, rahatlık ve konfor sağlayan mallara harcadığını görürüz; hattâ gösteriş yapmak ve fark edilmek için bile para harcıyor olabilir.³³

Bu söylenenler ilk bakışta fantastik görünebilir ama sabit olması gereken "yoksulluk sınırları"nın istikrarlı bir şekilde yukarı doğru hareket etmesi, keza bu sınırların geçmişte bulunduğu ve günümüzde geldiği noktaların çok farklı olması, bunları reddetmekte acele etmememiz gerektiğini gösteriyor. Neden televizyon dünyanın bazı bölgelerinde "lüks" sayılırken başka bazı bölgelerinde "kolay ulaşılır bir eşya" ve hattâ bir "ihtiyaç" olarak görülüyor.

Parayı ya da gücü ihtiyaçlarımızı karşılamak için istemeyiz. Daha iyi yiyecekler yiyor, daha büyük bir evde yaşıyor diye zenginlerin daha iyi bir sindirim sistemine sahip olmadıklarını ya da daha kaliteli bir uyku uyumadıklarını biz de biliriz, Smith de söyler. Hattâ "tam tersinin doğru olduğu çok sık görülmüştür; hattâ bu o kadar aşikâr bir gerçektir ki, hiç görülmemiş bir şey bile olsa, herkes bunun böyle olduğunu bilir."³⁴ Smith başka bir yerde okurlarından onun sözlerini bir kenara bırakıp, tanıdıkları zengin insanları gözlerinin önüne getirmelerini ister. İstatistik olarak halkı temsil eden denekler üzerinde gerçekleştirilip Smith'in haklılığını ortaya koyan bilimsel çalışmalara işaret ederken biz de okuyucudan aynısını isteyeceğiz; geniş ölçüde kabul gören Eastlin Paradoksu bu çalışmalardan birine işaret eder.

Para ve güç peşinde koşarsız çünkü dikkatlerin üstümüze yönelmesini, Smith'in ifadesiyle, "bize ihtimam gösterilmesini" isteriz:

Zenginliğin getirileri arasında fark edilmeyi, alaka görmeyi, dikkate alınmayı, keza sempatiyi, özmemnuniyeti ve onanmayı sayabiliriz. Asıl peşinde olduğumuz şey rahatlık ya da keyif değil, gösteriştir.

³³ A.g.y., s. 215.

³⁴ A.g.y., s. 50.

Fakat gösteriş de her zaman, ilgi ve onama objesi olduğumuz inancına dayanır. Zengin insan zenginliğiyle iftihar eder çünkü bunun ona kendiliğinden dünyanın ilgisini getirdiğini, insanların, zenginlik durumunun getirilerinin hızla ve kolaylıkla ona esinlediği tüm makbul duygularıyla duygudaşlık kurma eğiliminde olduklarını hisseder. Bunları düşünürken adeta yüreği kabaran zengin adamın zenginliğine bu kadar düşkün olmasının sebebi, zenginliğin tüm öteki getirilerinden ziyade bu getirisidir.³⁵

Bir baba dönemin modasına göre şık giyinmiş, kelimenin gerçek anlamıyla kendisini görülecek şey hâline getirmiş oğlunu neredeyse tanıyamıyor; Samuel Hieronymus Grimm'in *Welladay! Is this My Son Tom!* [Heyhat! Benim Oğlum Mu Bu?!] isimli resminin Carington Bowles tarafından yapılan metal baskı imitasyonu, 1774.

35 A.g.y., s. 50-51.

Ne var ki “dünyanın ilgisi” zenginler için bazı “kısıtlamalar”ı ve “özgürlük kaybı”nı da beraberinde getirir.³⁶ Yalnızca mahremiyetlerini değil, hareket serbestliklerini de kaybederler. Bir kez daha, bu hakikati görmek için tek yapmamız gereken, günümüzde ünlü oyuncuların, kraliyet ailesi mensuplarının ve devlet liderlerinin nasıl kısıtlanmış bir hayat yaşadıklarına bakmaktır.

Şunu da önemle not etmeliyiz ki Smith burada zenginlerin “duygudaşlık” nesnesi olduğu kadar, bir “gözetleme nesnesi” ve “ilgi nesnesi” olduğuna da işaret eder. Ahlaki onay ya da kınama bu bağlamda hiçbir rol oynamıyor gibidir; bunun muhtemel sebebi gözlemcilerin zenginlik arkadaşları değil, tanımadığı insanlar olmasıdır. “Seçkinlere” (the “great”) yönelik kamusal hayranlık, der Smith, çok fazla çabalamaksızın, çok ucuza ya da “iyi bir fiyata” elde edilir.³⁷ Zenginler daha yüksek ve daha çok mutluluk üreten bir varoluş düzleminde yaşıyormuş gibi görünür ve bizler karınca kararınca da olsa bu mutluluğa bir katkı yapabilirsek kendimizi ayrıcalıklı sayarız. Zenginler giyim kuşamda, konuşma tarzında ve hattâ davranış tarzında bizim de takip ettiğimiz modayı belirler; öyle ki kötü davranışları bile taklit etmeye değer görünebilir. Nitekim Smith “zengin ve güçlü” olanlara yönelik bu huşuya yakın tutumumuzu ahlaki duygularımızdaki yozlaşmanın “genelgeçer sebebi” olarak görür çünkü bu tutum bizi “bilgelik ve erdem” yerine “zenginlik ve azamet” hayranlığına götürür. Gelgelelim bu “genelgeçer sebep”, Smith bunu söylemekten çok rahatsız olsa da, “doğal”dır ve doğal olduğu için de eleştiri konusu yapılamaz.³⁸

İnsan davranışına dair bu anlatı bize tuhaf görünür, çünkü bu gıpta etme durumu hınçtan ya da kıskançlıktan tümüyle azadedir. Yine nezaketimizin arkasındaki güdü de sadaka ya da başka bir iyilik beklentimiz değildir. Zenginlerin aşıkâr saadetini hak edilmemiş bir şey olarak görmek ya da çöküşlerini görmeyi dilemek bir yana, onların yaşam tarzını gözetlemekten temsili bir haz alır, finansal durumlarındaki en küçük bir sarsıntıda bile duygudaşlık gösterir ve herhangi bir *Schadenfreude*³⁹ hissine ka-

36 A.g.y., s. 51.

37 A.g.y., s. 53.

38 A.g.y., s. 61-62.

39 Alm. Başkasının mutsuzluğundan mutlu olma, bir tür “oh olsun” duygusu (ç.n.).

pılmayız. Bu söylenenler ilk bakışta inanılması güç gibi görünür ama şöhret kültürünü aklımıza getirdiğimizde Smith'in yaklaşımını mantıklı gelmeye başlar. Gerçekten de *Hello!* ve *People* gibi magazin dergileri "seçkinlerin" hayatlarına dair en küçük detayların bile üstüne atlayıp şahsi ilişkileri üzerine uzun uzadıya spekülasyon yaparken, bu kişiler ya da aile üyeleri bir hastalık geçirecek olsa derin üzüntülere gark olur. Uzaylılar dünyamıza gelse bütün bunlardan bazı tuhaf ve -bizim için- tatsız sonuçlar çıkarmak zorunda kalırdı. Smith bu sonuçları şöyle ifade eder:

İnsan doğasından bihaber bir yabancı aramıza karışıp, insanların, kendisinden aşağı olanların ızdırabını hiç umursamazken kendisinden yukarıda bulunanların yaşadığı talihsizlikler ve ızdıraplar için acı ve öfke hissetmesine şahit olsa, yüksek mevkilerdeki insanların yaşadığı ızdırapların ve ölüm sarsıntılarının daha yoksul mevkidekilerin deneyimlediklerinden daha acı verici olduğunu düşünürdü.⁴⁰

Smith bu ağır değerlendirmelerin yaratabileceği hasarı sınırlamak için, "alt ve orta sosyal statülere" sahip çoğumuzun seçkinlerin davranışını taklit edecek durumda olmadığını iddia eder.⁴¹ Daha alt statülerde kazanacağımız başarı çok büyük ölçüde ve -ne mutlu ki- sabit alışkanlıklar bakımından çevremizdeki insanlarla uyum içinde olmamıza bağlıydı. Gelgelim bu durum, ahlaki yargılarımızda "seçkinlerin davranış ve alışkanlıklarını" taklit etme çabalarımızdan kaynaklı bozulma riskini tam olarak ortadan kaldırmıyordu. Smith bu bakımdan zamanının çok ilerisinde olabilir; zira huzurumuzu bozmakta son derece etkili olan şöhret kültüründen önce yaşamıştı; öyle ki bu kültürün vadedtiği şöhret türüne Smith'in zamanında yalnızca krallar (bunu tamamen, tesadüfen içine doğdukları aileye borçlu olarak) sahip olabiliyordu.

Dolayısıyla sempati bize her tutkudan doğru bir miktara sahip olabilmemiz için gerekli mekanizmayı verir; bu mekanizma birbirimizin refahına duyduğumuz fıtri ilgiye dayalıdır ve bu ilgiyi sürekli olarak güçlendirir. Sempati bizi genellikle, aksi takdirde daha yükseklerde seyreden tutku seviyemizi azaltmaya sevk eder. Smith, gerçek tutkularımızı "sahte bir görünüş"ün ardına gizlemeyi öğrenmemiz gerektiğini, sempatinin bizi tut-

40 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 52.

41 A.g.y., s. 63.

kularımızı gerçekte olduğundan daha az şiddetle hissediyormuş gibi yapmaya sevk ettiğini mi söylemektedir? Hayır, onun altını çizerek söylediği şey tutkularımızı paylaşmanın "bizi gerçekten teskin ettiği" dir (compose).⁴² Smith "compose" fiilini burada "sakinleştirmek, rahatlatmak, huzur vermek" anlamında kullanır.⁴³ Diğer insanların bizimle aynı ölçüde tutku hissedemeyeceği gerçeğinin kederine gark olup isteksiz isteksiz bir maske takmak yerine, bu "rahatlama" ya ("composition") dört elle sarılırız, çünkü diğer insanların bizimle sempati ilişkisi kurmasının getirdiği o keyifli gevşeme ve rahatlama duygusuna özlem duyarız.

"Duygunun asıl öznesi olan kişi" diğer insanların o duyguyu asla "aynı şiddetle" hissedemeyeceğinin farkındadır ama yine de "daha tam bir sempatiyi tutkuyla aruzular. Bu rahatlamanın özlemini çeker."⁴⁴ Bir ölçüde baskılanmış tutkularımızı diğer insanlarla paylaşmak, paylaşılan şey mesela keder gibi nahoş bir şey bile olsa, başlı başına keyifli bir şeydir.⁴⁵ İki kadın arkadaşla gerek "duygusal açıdan pozitif" anları (kucaklanan bebekler) gerekse de duygusal açıdan "nötr" ve "negatif" anları gösteren bir dizi fotoğrafın gösterildiği deneylerde, "sosyal duygu paylaşımı"nın beyinde nörologların "ödül döngüsü" adını verdiği şeyi tetiklediği kanıtlandı. Bu döngü, resimlere bakmakta olan iki arkadaşla resimleri aynı anda izlemekte oldukları bilgisi ekrana yansıtıldığında çok güçlü bir şekilde tetiklenirken, aynı görseller, onları yalnızca kendisinin izlediği bilgisinin verilmesinden sonra ekrana yansıtıldığında çok daha zayıf bir şekilde aktifleştirdi. Görsellerin duygusal olarak "pozitif" ya da "negatif" olmasından bağımsız olarak, bir arkadaşla paylaşmak iyi hissettiriyordu; o arkadaşın görüş alanı dışındaki bir odada, bir fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI) cihazının içinde yatıyor olması bile bunu değiştirmiyordu.⁴⁶

Burada "hakiki benliğe" bir ihanet söz konusu değildir, zira *Homo sapiens* gibi sosyal bir türe mensup bireyin tek başına yaşa-

42 A.g.y., s. 23.

43 "compose, v." (definition iii, 17a), *Oxford English Dictionary*, erişim: www.oed.com, erişim tarihi: 19 Ocak 2015.

44 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 22.

45 A.g.y., s. 15.

46 Ullrich Wagner ve diğ., "Beautiful Friendship: Social Sharing of Emotions Improves Subjective Feelings and Activates the Neural Reward Circuitry", *Social Cognitive and Affective Neuroscience* (2014): nsu121v2-nsu121.

masını tasavvur etmek imkânsız gibi bir şeydir. "Bir insan bireyi, kendi türünden diğer insanlarla herhangi bir iletişim kuramadığı, diğer insanların sunduğu "ayna"dan mahrum olduğu ıssız bir yerde büyüüp yetişkin bir birey olabilse bile, tutkulara sahip olmayı tasavvur bile edemez, tek düşünebildiği "dışsal objeler" olurdu.⁴⁷ Sempati, tutkularımızı yatıştırmak anlamında bizi "rahatlatmakla" (compose) kalmaz, aynı zamanda benliğimizi, "ben"imizi "kurmak" ya da "inşa etmek" anlamında bizi "yaratır" da (compose)^{48,49} Şu soru aklımıza takılabilir: Bu benliğin diğer insanlarla ya da diğer insanlara vekâlet eden Tarafsız Gözlemci ile paylaşılamayan herhangi bir tutkuyu deneyimlemesi mümkün müdür?

Smith, herhangi bir tutkunun açığa vurulmasının yerinde olup olmadığını değerlendirirken, o tutkuyu kendisini ortaya çıkaran sebeple ilişkilendirdiğimizi söyler. Gelgelelim Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın İkinci Bölüm'ünde dikkatini, "insan türünün eylemlerine ve davranışlarına atfedilmiş", her türlü tutkuyu o "hissin [yani tutkunun] öngördüğü ya da üretme eğiliminde olduğu yararlı ya da zararlı etkiler"le ilişkilendiren, geriye doğru değil ileriye doğru işleyen "başka bir nitelikler grubu"na yöneltir. Bu grupta söz konusu olan yerindelik ve yersizlik değil, erdemlilik ve erdemden yoksunluk, ödül ve ceza anlayışımızdır.⁵⁰ Sempati bir mekanizmadır demiştik, fakat burada karşımızda genellikle en az iki taraf (edimi gerçekleştiren kişi ve edimin gerçekleştirildiği, o edimden yarar ya da zarar gören kişi) olduğundan, ortaya çıkan tablo daha karmaşıktır. Ödülü hak eden, "iyiliğe meyleden edimler" edimin muhatabının minnettarlığını hak eden, "izleyicilerde [yani doğrudan dahilî söz konusu olmayan gözlemciler olarak bizlerde] memnuniyet şeklinde sempati uyandıran" edimlerdir.⁵¹

Smith artık sırasıyla erdem ve erdem yoksunluğuyla ilişkilendirdiği "iyilik" ve "adalet" nosyonlarını geliştirme noktasına

47 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 110.

48 Yazar İngilizce "compose" fiilinin "rahatlatma, teskin etme" ve "yaratma, oluşturma" şeklindeki farklı anlamlarına gönderme yapıyor (ç.n.).

49 "compose, v." (definition 1, 3 and 4), *Oxford English Dictionary*, erişim: www.oed.com, erişim tarihi: 19 Ocak 2015.

50 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 67.

51 A.g.y., s. 78.

gelmiştir. Kimse iyilik yapmaya zorlanamayacağı gibi, minnettar olmaya da zorlanamaz. Nankörlük bizi üzüp failine "nefret" duymamıza sebep olabilir, "ama hınç beslemek için kabul edilebilir bir sebep olamaz". "Nefret" ile "hınç" arasında önemli bir fark vardır: Bizi nankörü cezalandırmaya yönelten hınç ancak "belirli kişilere gerçek ve belirgin bir zarar verebilecek eylemlerin" sebep olabileceği bir şeydir. Adalet işte bu hınç üzerinde inşa edilir; Smith hınç için şöyle der: "Doğa bize onu savunma, ama yalnızca savunma için vermiş gibidir. O adaletin muhafızı, masumiyetin güvencesidir.⁵² Bundan dolayıdır ki adalet bizi iyilik yapmaya sevk eden bir şey değildir.

Hınç, sempati ediminin bizi, gözlemlediğimiz kişinin ortaya koyduğu tutkudan farklı ölçüde ve hattâ farklı türde bir tutku ortaya koymaya yöneltebileceğinin bir diğer örneğini teşkil eder. Smith bizden bir hakaret yağmurunu uysalca sineye çeken birini izlerken ne hissedeceğimizi düşünmemizi ister. Bir Stoacı ya da Hıristiyan, mağduru takdir edeceğimizi söyleyecektir; Stoacının sebebi, mağdurun acıyı kendisini *ataraksiya*'dan yoksun bırakma amaçlı yeni bir girişim olarak görüp ciddiye almamasıyken, Hıristiyan'ın sebebi mağdurun "diğer yanağını çevirmesi" ve görünüşe göre tacizciyi affetmesidir. İyilikseverliğe odaklı Hutcheson ise zavallı mağdur için üzüntü hissedeceğimizi ve tacizciyi suçlayacağımızı söyleyecektir. Gerçekten böyle mi olur?

Hakaretleri tepki göstermeksizin ya da karşılık vermeksizin öylece durup sineye çeken kişi aşağılık bir insana dönüşür. Onun kayıtsızlığıyla ve hissizliğiyle bağ kuramayız: Şahsın bu davranışını rezillik olarak nitelendirir, şahsın hasımlarının aşağılamaları kadar şahsın bu tavrına da öfkeleniriz. Birisinin bu hakaretleri ve gaddarlıkları sabırla sineye çektiğini görmek ayaktakımından insanları bile çileden çıkarır. Bu aşağılamalara tepki gösterilmesini, kurbanın bu saldırılara sinirlendiğini görmek isterler. Ona öfkeyle bağırıp kendini savunmasını, karşılık vermesini isterler. Kurban nihayet öfkelenildiğinde de onu coşkuyla alkışlayıp onunla sempati ilişkisi kurarlar. Kurbanın öfkesi, kurbanın düşmanına besledikleri öfkeyi kabartır; sanki incinen kendileriymiş gibi, kurbanın düşmanına saldırıya geçtiğini görmekten büyük keyif alıp, orantılı olması kaydıyla, intikamını almasından gerçek bir memnuniyet duyarlar.⁵³

52 A.g.y., s. 78-79.

53 A.g.y., s. 34-35.

Deli ve ölü örneklerinde olduğu gibi burada da sempati bizi aslında -deyim yerindeyse- "kayıp" tutkuyu (deli ve ölü örneklerinde bu "kayıp" tutku keder iken burada öfkedir) ikmal etmeye yönlendirir. Fakat Smith, hakaret yağmuru mağduruna, ölü ya da deliye yöneltmediğimiz "hissizlik" suçlamasını yönelttiğimizi de not eder. Bu mağdurun bizde uyandırdığı duygu öfkedir, keder değil. Hutcheson'ın iddiasının aksine, kendini korumayı kesinlikle övgüye değer bir güdü olarak görürüz. Burada mağdur suçlanır çünkü herkesin yapması gerektiğini yapmamakta, kendine mukayyet olmamaktadır.

Smith'in -Hutcheson da dâhil- çağdaşları ve çoğu günümüz ahlakçısı, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda adaletin "geç" geldiği fikrindedir. Bize de adaletten başlayıp oradan yürümemiz gerekiyormuş gibi gelebilir. Adalet bizi sempatiye götürmelidir, tersi değil. Smith'in sempatisi üzerinden ulaştığımız adalet ve iyilik bize sınırlı ve sınırlayıcı görünebilir. Buna karşın Smith yukarıda aktardığımız örnekte ortaya çıkan adalet arzumuzun toplumun esenliği için duyduğumuz kaygıdan ya da en az bunun kadar soyut fayda kavramından doğmadığını açıkça ifade eder:

Bir kişi yaralandığında ya da yıkıma uğratıldığında, ona yapılan kötülüğün cezalandırılmasını talep ederiz; fakat bu talep toplumun genel çıkarı için duyduğumuz kaygıdan ziyade tam da zarar gören kişi için duyduğumuz kaygıdan doğar.

"Toplumun esenliği" kaynaklı bir hınç duygusuna sahip olabilmemiz için önce zihin dünyamızda bir "toplum" resmi oluşturmamız, sonra da bu soyut varlığın hislerinin ya da çıkarlarının neler olabileceğini düşünmemiz gerekir.

Böyle bir hınç hem çok zaman alan hem de ciddi miktarda ızan gerektiren zorlu bir iştir. Bu tür bir hınçta, hepimizin hınçla birlikte hissettiği o dolaysızlık hâli ve güç görülmez: "En aptal ve düşüncesiz olanları da dâhil bütün insanlar," der Smith, "dolandırıcılıktan, kalleslikten ve adaletsizlikten tiksiniyor, bunları yapanların cezasını bulmasından keyif duyar. Gelgelelim çok az insan toplumun var olması için adaletin gerekli olduğu üzerinde düşünmüştür; bunun çok aşıkâr bir gereklilik olması bunu değiştirmez". "Sıradan insan kalabalığına ne kadar değer verirse verelim", bu değer "kalabalığı oluşturan tek tek bireylere

verdiğimiz tikel değerlerin toplamından oluşur.⁵⁴ Smith ortaya koyduğu ahlak felsefesini gündelik etkileşimlere ve “en aptal ve düşüncesiz” olanları da dâhil bütün insanların paylaştığı içgüdülere dayandırmaya çalışır.

Smith’in ahlak felsefesinin tam merkezinde duran sempati, insan beyninin içyapısıyla desteklense de desteklenmese de, tam değildir. Sempati bizi onlarla “aynı insan” yapar ama bunu yalnızca “bir ölçüde” yapar.⁵⁵ Bundan dolayıdır ki kendimizi başka birinin yerine koysak bile, bu değişikliğin aslında yalnızca farazi olarak gerçekleştiğine dair “gizli farkındalığımız” devam eder.⁵⁶ Müzikal estetik üzerine yenilikçi bir düşünür olan Smith müzikal analogiler kurmayı pek severdi. Duyguları ses, sempatiyi ise o sesin içinde yolculuk ettiği hava olarak düşünmek anlamayı kolaylaştırabilir. Şayet cam bir kavanozun içine çalar saat koyarsanız saat çaldığında boğuk da olsa sesini duyabilirsiniz. Ama kavanozun içindeki havayı çekip orada havasız bir ortam yaratırsanız, kavanozun içindeki zilin çaldığını gözlerinizle görseniz bile hiçbir şey duyamazsınız. İşte Smith’in sempatisi, duyguların “ses vermesine” ya da “yankılanmasına” imkân veren havaya benzer. Duyduğumuz şey doğrudan doğruya duygunun kendisi değil, ama başka bir insanda “ses verdiği” ya da o insandan “geri yansıdığı” hâlidir; Hume buna “sempatinin ikili yankısı” diyordu.⁵⁷

Sempati ilişkisi kurmak için tutkumuzu ve aklımızı sesteş (motamot anlamıyla “tekseşli”, yani aynı perdeden çıkan) hâle getirmek değil, yalnızca “akortlu” hâle getirmemiz gerekir. Belirli bir tutkuya sahip kişi,

gözlemcilerin duygularının kendi duygularıyla tam uyumlu hâle gelmesi dışında hiçbir şeyin veremeyeceği rahatlatanın özlemi içindedir. (...) Fakat bu tam uyum ancak kişi sahip olduğu tutkunun seviyesini, gözlemcilerin eşlik edebileceği perdeye indirebilirse sağlanabilir. Kişi, tutkularını kendisiyle ilgilenen insanların duygularıyla uyumlu ve akortlu hâle getirebilmek için, tabiri caizse, tutkusunun doğal tonundaki keskinliği yumuşatmak zorundadır. Gözlemcilerin hisleri tutku sahibinin hislerinden farklı olacaktır, hattâ

54 A.g.y., s. 89-90.

55 A.g.y., s. 9.

56 A.g.y., s. 22.

57 Hume, *Treatise of Human Nature*, s. 384.

bazı bakımlardan bu farklılık daimidir; merhamet duygusu hiçbir zaman asıl ızdırapla aynı derecede olamaz. (...) Ama açıktır ki bu iki duygu toplumsal uyumu sağlamaya kâfi gelecek kadar birbiriyle örtüşebilir. Bu iki duygu hiçbir zaman sesteş olamasalar da birbiriyle uyumlu hâle gelebilirler ve zaten beklenen ve talep edilen de bundan ibarettir.⁵⁸

Nitekim tekseşliliğe erişmede yaşanan “başarısızlığın” iyi bir şey olduğuna dair yaygın bir hissiyat söz konusudur. Tekseşli şeyler dinlemesi son derece sıkıcı şeylerdir. Müziğin temeli, harmoni oluşturan seslerdir.

58 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PAZARYERLERİ, 1764-1766

Smith 8 Kasım 1763 günü Glasgow Üniversitesi yönetimine Ahlak Felsefesi kürsüsünden istifa etme niyetini bildirdi. Bundan kısa bir süre sonra da şehirden ayrılıp üçüncü Buccleuch Dükü Henry Scott'la buluşmak üzere Londra'ya gitti. Bu ikisi 1764 Şubat'ının ilk günlerinde Manş Denizi'ni geçip Fransa'ya vardılar ve 1766 Kasım'ına kadar da orada kaldılar. Smith'in görevi Henry'nin eğitim sürecinin son yıllarına nezaret edip onu reşit olacağı (yani yirmi yaşına gireceği) 1767 yılında omuzlarına yüklenecek sorumluluklara hazırlamaktı. Bu görev için Smith'i tutan siyasetçi Charles Townshend (Henry'nin üvey babası), çocuğun mirasının koruyucusu ve kayyımı ("vasi") olarak sorumluluklarını ciddiye alıyordu. Aile servetinin önemli bir bölümünü İngiltere'de har vurup harman savurmuş Henry'nin büyükbabası İkinci Dük, İskoç aristokrasisine İskoç mülklerine sahip olmanın getirdiği geleneksel sosyal sorumluluklardan kaçmak şeklinde kötü bir ün kazandırmış, mülkünün başında durmayan türden bir büyük toprak sahibiydi.

Genç Henry, ailesinin zenginliği münhasıran oradaki topraklarından (Newcastleton yakınlarındaki İskoçya sınırlarından kuzeye doğru 65 kilometre boyunca uzanıp Teviotdale, Ettrick Forest ve Selkirk üzerinden Edinburgh'un 6,5 kilometre güneyindeki aile ikametgâhı Dalkeith'e varıyordu) gelmesine rağmen İskoçya'ya hiç gitmemişti. Henry'nin ataları bu arazileri ortaçağda ele geçirmişlerdi; önce bölgedeki kanunsuzluktan faydalanan yerel savaş ağaları olarak, sonra (1550 yılından itibaren) kraliyet tarafından bölgeye kanun ve düzen getirmekle görevlendirilerek ve son olarak da manastır sistemindeki çürümeden (Melrose Vadisi'ndeki geniş toprakları ele geçirmelerini mümkün kılan şey buydu) istifade ederek. Göreceğimiz gibi Smith bu ailenin koyun hırsızlığından feodal klanlığa, sonra da hovarda mirasyediliğe

doğru bu gelişim çizgisini, aristokrasinin tamamı için geçerli bir gelişim çizgisi olarak görüyordu.

Smith'in zamanında üniversitede hocalık hayat boyu süren bir işti. Henry'ye özel hocalık işi ise kesinlikle yalnızca birkaç yıllık bir işti. Smith için bu iş ayrıca annesinden ve kuzeninden uzakta, anlaşıldığı kadarıyla diline hiçbir zaman tam hâkim olmadığı bir ülkede uzunca bir süre geçirmek anlamına da geliyordu. Avrupa seyahatlerinde genç soylulara eşlik eden özel hocalar genellikle "ayı terbiyecisi" olarak anılıyordu; zincirlenmiş hâlde bir panayırdan diğerine götürülen gösteri ayılarının bakımı ve idaresiyle görevli kişilerle kurulmuş aşağılayıcı bir analogiydi bu. Ayı terbiyecileri gibi seyyah hocaların durumu da müphemdi: Görevleri genç müşterilerini gözetim ve denetimleri altında tutmak (tam evcilleştirilememiş bir ayı gibi ara ara kudurup etraflarına saldırabiliyorlardı) olmakla birlikte, sosyal bakımdan ayrı gençten daha aşağı konumda, parasal açıdan ona bağımlıydılar. Biraz para kazanıp bir şeyler yazma fırsatını bulma umuduyla bu işe girişen Hume, dengesiz üçüncü Annanda le Markisi'ne özel hocalığı hiç de tatminkâr bulmamıştı. Hume 1745'te işe başlamış, Marki sonraki yıl onu kovmuştu.

Smith, genç delikanlıları Fransa ve İtalya'yı kapsayan "Büyük Tur" ("Grand Tour") için Kıta Avrupası'na göndermenin eğitsel bir değeri olduğu iddiasını alaya alanlar arasındaydı:

Okulu biten gençleri üniversiteye göndermek yerine derhal yabancı ülkelere seyahate göndermek İngiltere'de gittikçe daha yaygın bir âdet hâline geliyor. Gençlerimizin seyahatlerinden genellikle daha bir gelişmiş hâlde döndüğü söyleniyor. On yedi ya da on sekiz yaşında yurtdışına çıkan bir genç, üç ya da dört yıl yaş aldıktan sonra yirmi bir yaşında geri dönüyor; o yaşlarda üç dört yılda adamakıllı bir gelişme kaydetmemek zaten kolay iş değildir. Genç, seyahatleri boyunca genellikle bir ya da iki yabancı dili biraz kapar ama o dillerde düzgünce konuşacak ya da yazacak seviyeye gelemmez. Başka bakımlardan ise, memlekete döndüğünde genellikle, memleketinden hiç ayrılmamış olsa o kadar kısa bir süre içinde olabileceğinden daha kendini beğenmiş, daha karakersiz ve daha sefi hâlde olduğu gibi, ciddiyetle iş hayatına atılma ya da eğitim hayatına devam etme noktasında, gittiğinden daha zayıf durumdadır. (...) Üniversitelerin kendini düşürdüğü itibarsızlık durumunu saymazsak, bu kadar genç yaşta yollara düşmek gibi absürtçe bir işi haklı gösterecek hiçbir şey yoktur.¹

1 Smith, *Wealth of Nations*, s. 773-774.

Pier Leone Ghezzi'nin *A Travelling Governour* [Seyahat Hâlindeki Bir Özel Hoca] isimli resminin Arthur Pond tarafından yapılan oyma imitasyonu, 1737. Aristokrasiye mensup bir gence (bir genç ayıya) Büyük Tur'unu yaptırmak pısınlara göre bir iş değildi.

Smith'in Glasgow'da bir öğretmen ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın yazarı olarak kazandığı ün üniversitenin "itibar kaybetmesi" sorununu çözme noktasında kısmen yol almasını sağlamıştı: Bazı aristokratlar pek görülmemiş bir şey yapıp oğullarını Smith'in gözetiminde eğitim almaya, hattâ Thomas Fitzmaurice örneğinde hocasıyla birlikte yaşamaya gönderecek kadar ileri gitmişti. Peki Smith Henry Scott'ın özel hocası olup onu Avrupa turuna çıkarma işini neden üstlendi?

Bunu kabul etmesinde teklifin yükselen siyasetçi Townshend'dan gelmesi de rol oynadı. Townshend 1759'da Edinburgh'u ziyaret ettiğinde kentin eğitimli kesimlerini derin bilgisiyle etkilemeyi başarmıştı. Aynı yılın yaz ayında Glasgow'a gelip Smith'le tanışmış, muhtemelen o sırada Henry biraz daha büyüdüğünde Smith'in bu görevi üstlenip üstlenemeyeceğini konuşmuşlardı. Townshend Henry'nin kendisi gibi siyasete girmesini istiyordu ve -Henry'ye yazdığı bir mektuptaki ifadeleriyle- "Britanya nizamına ve yasalara dair derin bilgisi olan", "zeki ve yaratıcı ama aşırı yontulmamış, çok yönlü ama aşırı kuralcı olmayan" birisi olduğu için Smith'i seçmişti.² İşin parasal boyutu da çekiciydi: tur boyunca her yıl için 500 pound (günümüzün parasıyla aşağı yukarı 31 bin pound) artı geri kalan hayatı boyunca ödenecek yıllık 300 pound (günümüzün parasıyla 19 bin pound) tutarında tahsisat. İhtiyar annesinden başka bakacak kimsesi olmayan Smith'e konforlu bir hayat sağlamaya fazlasıyla yeterli bir paraydı bu. Smith'in Glasgow'daki geliri kısmen öğrenci harçlarına bağlıydı ve bundan dolayı da yıllık 150 ile 300 pound (10 bin ile 20 bin pound) arasında değişiyordu.

Smith, yokluğunda Asistanı Thomas Young'ın hukuk derslerinin geri kalan kısmını verebileceğinden emin olmasına rağmen, öğrencilerin ödemiş olduğu harçları geri ödemekte ısrar etti; öğrenciler geri ödemeyi kabul etmedi. Olaya tanık olan bir kişi bu anları şöyle anlatıyordu:

[S]mith genç dostlarının kendisine gösterdiği saygıyı güçlü bir şekilde hissettiğini ve bundan duyduğu minnettarlığı samimiyetle ifade ettikten sonra onlara bunun kendisi ile zihin dünyası arasında bir mesele olduğunu; doğru ve yerinde saydığı şeyi yapıncaya kadar

2 Ian Campbell Ross, "Educating an Eighteenth-century Duke", *The Scottish Tradition: Essays in Honour of R. G. Cant* içinde, G.W.S. Barrow (ed.), Edinburgh, 1974, s. 185

tatmin olamayacağını açıkladı. “Beni bu tatminden mahrum bırakmamalısınız. Hayır, tanrı aşkına beyler, bunu yapmayın,” dedikten sonra yanında duran genci paltosundan yakalayıp parayı cebine sıkıstırdı ve sonra da iterek kendinden uzaklaştırdı. Gençler itiraz etmenin nafil olduğunu anlayıp meselenin onun usulünce hâline izin vermek zorunda kaldılar.³

Profesör Smith’in öğrencilerine davranış şekline dair bu anlatı ne yazık ki on üç yıllık bir hocalık süresi için –günümüze ulaşmış– çok az kaynaktan biridir ve kesinlikle alışılmadık bir etkileşimi anlatıp, muhtemelen görülmemiş derinlikte bir karşılıklı muhabbet ve saygıyı akla getirmektedir. Ayrıca Smith’in ortaya koyduğu ahlak felsefesini bizzat eyleme geçirdiğini de gösterir: Hocalık vazifesi şuurunun gereklerini yerine getirirken (öğrenciler parasını ödedikleri dersleri alacaktır), kendisinin de daha yüksek ve daha doğrudan bir otoritenin karşısında olduğunu söyler. “Kendi zihin dünyası” ile uzlaşmak zorunda olduğunu söylerken kendi “tarafsız gözlemci”sini kastettiğini varsayarsak çok yanılmış olmayız.

Smith ve Buccleuch Toulouse’a yerleşip on sekiz aylarını orada geçirdiler. Paris yerine bu taşra şehrini seçmelerinin sebebi Dük’ün hâlâ başkentten sefih ve ahlaksız dünyasına maruz bırakılamayacak kadar genç olmasıydı. Toulouse *parlement*’u (adliyesi), pek bilinmese de iyi bir kütüphaneye sahipti. 1762 yılında bu mahkeme ve bütün bir şehir, Katolik mezhebine geçmesini engellemek amacıyla kendi oğlunu öldürdüğü suçlamasıyla Protestan tüccar Jean Calas’ın yargı eliyle katlini desteklemişti. Kamu otoritesinin, masum bir adamı Roma Katolik bağnazlığına karşı savunmakta gösterdiği acz, Calas Olayı’nı Aydınlanmanın dinsel hoşgörü savunucuları, bilhassa da Voltaire için bir *cause célèbre*⁴ hâline getirdi. 1765’te, Smith ve Buccleuch oradayken, 1762’de infaz edilmiş Calas’ın masumiyeti ilan edildi ve görünüşe göre Toulouse *parlement*’u, korkakça boyun eğişinin yerine daha kişilikli bir duruş benimsedi. Fransa’nın diğer *parlement*’leriyle birlikte vergi kanunlarına onay vermeyi reddediyor, hattâ böyle yaparak XV. Louis’nin bakanlarının despotluğuna karşı millî çıkarları savunduklarını iddia ediyorlardı. İlk

3 Phillipson, *Adam Smith: An Enlightened Life*, s. 183.

4 Fr. Ülke çapında büyük gürültü koparan olay ya da dava (ç.n.).

başlarda arkadaş yokluğu çektiler ama muhtemelen Smith bunu sorun etmiyor, bir ihtimal zamanını *Milletlerin Zenginliği* üzerinde çalışarak geçiriyordu. Gelgelelim bu durum Buccleuch'yu Fransızcasını geliştirme ve amaçlanan Fransız aksanını edinme fırsatından mahrum bırakıyordu. Buccleuch'nun erkek kardeşi Campbell Scott ağabeyine refakat etmek üzere Toulouse'a geldi. Townshend 1765 Nisan'ında Toulouse'dan taşınmalarına onay verince, Smith ve beraberindekiler bir Güney Fransa ve Pireneler turu yaptıktan ve Voltaire'le tanıştıkları Cenevre'de iki ay geçirdikten sonra 1765 Aralık'ında Paris'e vardılar.

Louis Carmontelle'in *La Malheureuse Famille Calas* [Üzüntü İçindeki Calas Ailesi] isimli resminin Jean-Baptiste Delafosse tarafından yapılan oyma ve gravür imitasyonu (1765). Cezaevindeki Calas ailesi ağlamıyor; zulmün ve ölümün karşısında bile kendilerini hâkimler.

Smith Paris'te son derece canlı ama Glasgow ve Edinburgh'dakinden çok farklı bir entelektüel hayata sahip bir şehirle karşılaştı. En bariz farklılık, Paris'teki entelektüel hayata yalnızca tek bir cinsin (homososyal) değil, iki cinsin de, yani kadınların da dâhil olmasıydı (heterososyal). Britanya'da adabımuaşeret, ahlak ve

daha bilimsel diğer meselelere dair tartışmalar kahvelerde gerçekleştirilirdi ve kafelerdeki yegâne kadın, salonun bir ucunda bir kabinin içinde bulunan tahtında oturup siparişleri ve hesabı alan, ayrıca müşterilerinin istenmeyen romantik ilgisine de muhatap olan “Tanrıça”ydı. Erkekler haftada ya da ayda bir bu erkeklere özel kulüplerde buluşurlardı. Richard Steele ve Joseph Addison’ın çıkardığı *The Spectator* mecmuasında (1711-1712; sayıları Smith’in babasının kütüphanesinde de vardı) yüceltilen kurgusal kulübe benzeyen bu kulüpler orta sınıftan iş adamlarının, meslek erbaplarının ve aristokrasi mensuplarının rahatça ve teklifsizce görüş alışverişinde bulunduğu yerlerdi. Hayal gücünün tıkanıdığı noktada mebzul miktardaki gazete ve broşürler düşünceyi ve tartışmayı beslerdi. Londra’da kadınlara özel belli sayıda kulüp olmakla birlikte, kadınlar genellikle dışlanmış durumdaydı. Kadınların evdeki masa etrafında erkekler ve kadınlar arasında cereyan eden tartışmalara katılabilmesi önemli görülse de tartışmayı yönlendirme ya da görüşlerini iddialı bir şekilde ortaya koymakta pek o kadar da özgür değillerdi. Genç kızların ebeveynleri tartışmayı piyano çalmak ya da suluboya resim yapmak gibi bir sanat olarak görüyor, kızlarına bunu bir kendini ifade etme aracı olarak değil, modern görünüp zengin bir koca kafeslemenin aracı olarak öğretiliyorlardı.

Paris’te ise entelektüel tartışmanın merkezi, Düşes d’Enville gibi aristokratik kadınların ve diğer *salonnière*’lerin işlettiği *salon*’lardı. Bu kadınlar, deizm gibi Britanyalı muadillerine tamamen kapalı mevzuları tetkik etmekten çekinmeyen, fevkalade bilgili insanlardı. Voltaire ve Montesquieu gibi filozofların yazıları sayesinde Britanya’nın dinsel pratikleri, yasaları, sosyal normları ve bilhassa da Britanya nizamı adı verilen tuhaf oluşum Fransa’da ilgi odağı olmuştu. 1760’lı yıllar Britanyalı filozoflara rağbetin arttığı yıllardı. 1763’te Paris Barışı Britanya ile Fransa arasındaki Yedi Yıl Savaşları’na son vermişti. Pek çok Fransız erkek ve kadın, kendi ülkelerinden az bir nüfusa ve görünüşte dengesiz, “karışık” (kısmen monarşik, kısmen aristokratik, kısmen de demokratik) bir yönetime ve daha küçük bir ulusa sahip Britanya’nın Fransa’yı yalnızca Avrupa’da değil, Kanada, Batı Afrika ve Hindistan’da da ve üstelik bu kadar ağır bir şekilde yenilgiye uğratabilmesinin şaşkınlığı içindeydiler. Rakip bir ül-

kenin kurumlarının, o ülkeye, görece küçük bir nüfusu ve ticari zenginliği bütün dünyada güç gösterebilecek bir noktaya taşıma imkânını nasıl verebildiğini öğrenmek şeklindeki yurtsever arzu *salonnière*'lerin İngiliz (isim yanıtmasın, İskoç kültürünü de kapsar) hayranlığını daha da kışkırtıyordu.

Gelgelelim bu entelektüel himayenin belirli sınırları da vardı. Kimi *salonnière*'leri güdüleyen şey entelektüel gösteriş düşkünlüğüydü; bunlar nevezuhur düşünürlerin ortaya koyduğu fikirlerin salt yeni olmanın ötesinde bir değere sahip olup olmadığından ziyade, bu düşünürlerle bizzat ilişki kurmanın derdindeydiler. Düşünürler için, rağbet görmenin mükâfatları baş döndürücüydü. Bu kadınlar yeni yayınları ya da çevirileri fonlama gücüne sahip oldukları gibi, basılan eserin diğer zengin ve etkili insanlar tarafından satın alınmasını da sağlayabiliyorlardı. Versailles'da Kral XV. Louis'nin yakın çevresindeki en yüksek mevkiden insanlara rahatça ulaşabiliyorlardı. Fazlasıyla aşırı ve yapmacık övgülerine bazı durumlarda, başka türlü ama epey etkili bir tatmin yaratan cinsel teveccüh de eşlik ediyordu. Gelgelelim her çeşit modada olduğu gibi entelektüel zevkler de hızla değişiyordu. Mevkilerini "unutmuş" gibi görünüp, mütevazı sosyal statülerini fark etmemiş gibi yaptıkları filozoflara ve şairlere saygı göstermek bu soylular arasında bir moda hâline gelebiliyor, meritokrasi ve ticari asalet (Britanyalı muadillerinin aksine, Fransız aristokrasisinin ticaretle iştigal etmesi yasaktı) nosyonlarıyla oyalanabiliyordu. Görünüşe aldanıp soyluların bu ilgisini ciddiye alan ya da bu ilgiye dair varsayımlarını fazla ileri götüren düşünürler haddinden de hızlı bir şekilde zümre farklılıklarının önemini koruduğunu öğreniyorlardı. For-l'Évêque ve Bastille kraliyet hapisanelerine şöyle bir bakmak bile bu tür spekülasyonlara kendini kaptıranlara Fransa'nın hâlâ mutlak bir monarşi olduğunu hatırlatmaya yeterdi. 1760'lı yıllarda mali reform üzerine broşürler kaleme alan birkaç yazar bir *lettre de cachet*'ye (mahkemelerde itiraz edilemeyecek bir kraliyet emri) dayanılarak derhal tutuklanıp adı geçen hapisanelere tıkılıvermişlerdi.

Smith'in Fransa turu sırasında dostu David Hume da Britanya elçisi Lord Hertford'ın sekreteri olarak Paris'te bulunuyordu. Paris'te ve Versailles'da gördüğü ilgi Hume'un başını döndürmüştü. Smith'e şaşkınlığını yazmıştı: "Yalnızca birkaç yıl önce

Edinburgh'da bana karşı asgari nezaket kurallarına bile uymayanlarla Paris'te beni alkışlarla karşılayanlar" aynı insanlar olabilir mi?⁵ Hume 1765'te Paris'e yerleşme tasarısından bahsettiğinde, Smith derhal bunu yapmaması tavsiyesinde bulundu. Zira Smith "o çok övündükleri insanîyetleri ve nezaketleri"ne karşın, Fransızların arkadaşlığını güvenilmez buluyordu. "Öyle büyük topluluklar içinde yaşıyor, duyguları o kadar çok sayıda ve çeşitte objeye dağılıyor ki herhangi bir kişiye sunabilecekleri pek bir duygu kalmıyor." Ona göre, "Orada onlarla birlikte yaşamayı isteyen o anlı şanlı prensler ve leydiler" bunu hakiki bir muhabbet besledikleri için değil, "şöhretli bir adamı evlerinde ağırlayıp gösteriş yapmak" için istiyorlardı.⁶ Hume bir tür çok bilgili fino köpeği hâline gelme riski altındaydı.

Bu söylenenler Fransa'da tanıştığı düşünürlerin Smith'i heyecanlandırıp teşvik etmediği, ya da kendisine ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'na gösterilen ilgiden memnun olmadığı anlamına gelmiyor. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın Marc-Antoine Eidous tarafından yapılan epey kötü ilk Fransızca çevirisi *La Métaphysique de l'âme* (Ruhun Metafiziği) ismiyle 1764'te yayınlanmıştı. Hume'a göre XV. Louis'nin bilgili ve etkili metresi Markiz de Pompadour da bu çeviriyi okumuştur.⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Smith, kraliyet hekimi François Quesnay etrafında toplanmış, siyasal iktisat hakkında benzer görüşlere sahip bir grup olan *économist*'lerden bilhassa etkilenmişti. Quesnay 1750'li yılların başında tahıl ticareti hakkında yazmaya başlamıştı ve Smith onu Diderot ve D'Alembert'in editörlüğünü yaptığı ünlü ansiklopedideki "Çiftçiler" ve "Tahıl" maddelerinden tanıyordu. Quesnay tarımı bir ülkenin yegâne zenginlik kaynağı olarak görüyordu. Tarımda çıktı girdiyi aşarken, ticaret ve imalat herhangi bir katma değer getirmiyordu: Ticaret ve imalatla ne koyduysan onu alırdın. Quesnay, Fransız ekonomisini bir bütün olarak yansıttığını iddia ettiği, tarım, imalat ve ticaret sektörleri arasındaki sermaye akışını gösteren bir şema ya da "Ekonomik Tablo" sunuyordu. Smith'le tanıştığı günlerde bu tabloyu iyice geliştirmiş, ismi (*Physiocratie*) kendisine ve müritlerine daha bilindik namlarını (Fizyokratlar) kazandıracak bir kitap olarak yayımlamaya hazırlanmaktaydı.

5 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 97.

6 A.g.y., s. 108.

7 Ian Campbell Ross, *The Life of Adam Smith*, Oxford, 1995, s. 200.

Allan Ramsay'ın *David Hume* isimli resminin David Martin tarafından yapılan metal baskı imitasyonu, 1767. Resimde altın işlemeli bir ceket giymiş, keyfi yerinde görünen bir Hume var.

Fransa'da tahıl ticareti siyasi sebeplerle sıkı kurallara bağlanmıştı; zira mutlak monarklar ekmek kıtlığının toplumsal huzursuzluğa yol açmasından korkuyordu. Quesnay kararlı bir şekilde bu sınırlamaların kaldırılıp tahılın serbest dolaşıma sokulmasını savunuyordu. Bir diğer savunduğu şey de Fransız vergi sisteminin

baştan aşağı basitleştirilmesi, yüzyıllar içinde inşa edilip ülkenin farklı bölgelerinde farklı biçimler alan karmakarışık vergiler ağı-
nın kaldırılıp yerine tek bir “kraliyet ondalık vergisi” geçirilme-
siydi. En büyük toprak sahiplerine (yani Roma Katolik Kilise-
si’ne ve soylulara) bahşedilen vergi muafiyetleri ve aynı olarak
(bazı örneklerde her yıl pek çok gün karşılıksız çalışarak) ödenen
feodal yükümlülükler hesaba katıldığında, mali bir devrim oldu-
ğu kadar sosyal bir devrim anlamına da gelen bu değişikliklerin
büyük gürültü koparması kaçınılmazdı. Quesnay de bunu ka-
bul ediyor ama rahat rahat “meşru ve yasal bir zorbalık” yolu-
la bütün direnişin bastırılmasından bahsedebiliyordu. Quesnay
ve fizyokratlar, “Tablo” da yaptıkları gibi, zenginlik yarattığını
iddia ettikleri basit mekanizmaları ortaya koyma çabasındaydı-
lar. Kraldan, hayata geçirilmesini savundukları düzenlemeleri
bütün tebaaya dayatmasını bekleyen teknokratların yukarıdan
bakışında ekonomi işte tam olarak böyle görünüyordu.

Fizyokratlar, Aydınlanmacı despotizmi savunuyordu: Kralın
tebaası *laissez-faire* ([bırakınız yapsınlar anlamına gelen] bu ifa-
denin ilk kez Jacques Vincent de Gournay adında bir fizyokrat
tarafından kullanıldığı söylenir) siyaseti kapsamında serbest bı-
rakılacaktı ama bu siyaset için seçilen araçlar (kraliyet fermanları
ve memurları) diktatöryal araçlardı ve bu siyasetten etkilenen
insanların bu düzenlemelerin kendilerine ve bir bütün olarak
halka sağlayacağı faydaları idrak etmeleri için gerekli olan bil-
giden ve anlayıştan yoksun olabilecekleri gerçeği hiç dikkate
alınmıyordu. Nitekim Fransız monarşisinin sonunu hızlandıran
insafsız bir köklü değişim kapsamında gerçekleştirilen, tahıl tica-
retini serbestleştirme denemeleri geniş halk yığınları tarafından
yanlış anlaşılacak, kral “babalarının”, Kral’ın asla halkının açlık
çekmesine izin vermeyeceği yaygın inancına karşın, yeni peyda
olan tahıl spekülâtörlerinin kârlarına kâr katmak, hızlıca zengin
olma planlarına destek olmak için himaye siyasetine son verdiği
şeklinde algılandı. “Tahıl Savaşı” ismiyle bilinen iç karışıklıklar
ve mücadeleler döneminde Kral’ı bizzat bir tahıl spekülâtörü hâ-
line gelmekle suçlayan döviz ve pankartlar ortaya çıktı.⁸

8 Bkz. Steven L. Kaplan, *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis xv, The Hague*, 1976.

Smith'in, fizyokratları ekonominin bütününe dair geçerliliğini hiç yitirmeyen bir açıklama peşindeki kafadar bir grup olarak görmeye teşvik edildiği kesindi. 1690'lı yıllardan itibaren İngiliz gümrük görevlileri, felsefeciler ve tüccarlar ticaret dengesi ve paranın rolü gibi önemli ekonomik meseleler üzerine bir tartışma başlatan denemeler ve broşürler yayınlamaya başlamışlardı ama bunlar felsefi metinler olmaktan ziyade çalakalem yazılmış basit metinlerdi ve Bank of England'ın faiz oranlarındaki değişimler ve belirli mallara ihracat ya da ithalat tarifeleri uygulanması gibi spesifik düzenlemeleri ele alıyorlardı. Quesnay ve arkadaşları Smith için heyecan verici bir şeyi temsil ediyordu. Smith kısa bir süre için "Ekonomik Tablo"nun önerdiği modelin yalın ve derli toplu yapısı ile güzelliğinin etkisi altında kalmış olabilir. Nitekim daha sonraları, Quesnay yeterince uzun yaşasa, *Milletlerin Zenginliği*'ni ona adayacağını da söyledi. Ne var ki Smith sonraki yıllar içinde fizyokratların ölçsüz "sistem düşkünlüğü" hususunda daha eleştirel bir noktaya geldi.

Çok büyük ihtimalle şahsen tanışma fırsatı bulamamışlarsa da, Fransa turu Smith'i filozof Jean-Jacques Rousseau'nun fikirlerini detaylıca irdelemeye de teşvik etti. 1712'de Cenevre'de, aile mesleği saat imalatçılığı olan bir aileye doğan Rousseau'nun dur durak bilmeyen zihni ve adamakıllı kibri onu özel hoca, bes-teci ve *salonnière*'lerin gözdesi olmak da dâhil bir işten diğerine sürükledi. Ayrıca birkaç sürgün dönemi de olmuştu: 1765'te Hume'un yardımıyla İngiltere'ye sığınmış ama hemen sonraki yıl kendisine yayın dünyasında yardımcı olma niyetindeki Hume'a saldırıp, onu kendisine karşı düzenlenen büyük bir komplonun parçası olmakla suçlamıştı. 1755'te *Encyclopédie* için "Siyasal İktisat" maddesinin yazımına katkıda bulunmuş, aynı yıl *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* isimli eserini yayınlamıştı. Smith bu eser hakkında *Edinburgh Review* için kaleme aldığı eleştiride Rousseau'nun aslı Mandeville'e ait argümanları ne şekilde geliştirdiğini açıkladı.

Jean-Jacques Rousseau, Cenevreli delidolu adam. Allan Ramsay'ın *Jean Jacques Rousseau* isimli eserinin David Martin tarafından yapılan metal baskı imitasyonu, 1766.

Rousseau'ya göre insan türünün tek başına ve ahlak dışı bir şekilde, "sabit bir yerde ikamet etmeksizin ormana dağılmış bir hâlde, birbirinin yardımuna ihtiyaç duymadan" yaşadığı bir doğal bağlantısızlık hâinden ticaret ve karşılıklı bağımlılık üzerine inşa edilmiş, teknolojik olarak ileri bir topluma ilerleme süreci aynı zamanda vahşi erdemini yerini uygar sömürünün aldığı da bir süreçti.⁹ Kendisinden önceki Locke gibi Rousseau da tarımı

⁹ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract and Discourses*, ing. çev. G.D.H. Cole, Londra, 1973, s. 70 [*Toplumsal Sözleşme veya Siyasal Hukukun Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, İstanbul: İletişim, 2020].

toplumsal gelişim sürecindeki ilk aşama olarak görüyor, bundan dolayı da daha önce müşterek arazi olan bir yerin etrafını çevirip sahiplenilen bir ilk gayrimenkul sahibi tahayyül ediyordu. "Bir toprak parçasını çitlerle çevirdikten sonra 'Bu yer bana ait' demeyi akıl edip buna inanacak kadar saf insanlar bulan ilk kişi uygar toplumun gerçek kurucusuydu."¹⁰

[İnsanlar] tek bir insanın başarabileceği işlerle yetinip, birden fazla kişinin müşterek çalışmasını zorunlu kılmayan sanatlarla kendilerini sınırladıkları sürece özgür, sağlıklı, dürüst ve mutlu bir hayat sürdürdüler. (...) Fakat bir kişi başka bir kişinin yardımına ihtiyaç duyduğu andan, bir kişinin iki kişiye yetecek erzaka sahip olması avantajlı bir şeymiş gibi görüldüğü andan itibaren eşitlik yok oldu, mülkiyet zuhur etti, çalışmak zorunlu hâle geldi ve devasa ormanlar insanın alın teriyle sulaması gereken bereketli topraklara, ama aynı zamanda, ekinlerle birlikte çok geçmeden köleliğin ve sefaletin de filizlenip büyüdüğü alanlara dönüştü.¹¹

Ticaret toplumu bizi tüketim malları peşinde koşmaya zorlayıp teşvik ederken, hiçbir zaman ulaşamayacağımız zevkler uğruna mutluluğumuzu feda etmeye de mahkûm etmiş olur.

Rousseau işbölümünün verimliliği artırıp ticari faaliyetleri büyüttüğünün tamamen farkındaydı. Bununla birlikte, işbölümünün sürekli tekrarlanması insanları salt otomat derekesine düşürürken, diğer insanları ticaret yapmaya ikna etme ihtiyacımız samimiyet kaybına yol açıp, hepimizi gülümseyen yüzleri aslında birer maske olan aktörlere dönüştürür. Maalesef Rousseau bu ticaret toplumundan kaçış yolları bulmakta büyük ölçüde başarısız oldu. Buna karşın, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nın 1778 baskısında kullanılan bir illüstrasyon, gördüğü "uygarlaşmış" insandan tiksinişmiş bir "vahşi"nin yeniden vahşilerin arasına dönüşünü resmediyordu. Smith, insan türünün tek başına yaşadığı "doğa durumu"ndan toplumsal duruma geçtiğini savunan Rousseau'ya bu konuda açıkça karşı çıkıyordu. *Homo sapiens*, bir tür olarak, toplum dışında var olması tahayyül edilemez bir varlıktı. Rousseau'nun iddia ettiği gibi insanların toplum dışında hayatta kalabildiğini varsaysak bile, bu insanlar önceki bölümlerde tartıştığımız tutku alışverişiyle iştigal etmediği sürece bir benlik tasavvuruna sahip olamazdı. Vahşi insanları

10 A.g.y., s. 84.

11 A.g.y., s. 92.

toplumsal hayata geçip “her biri ötekileri gözlemeye başlayan ve kendisinin de gözlenmesini arzulayan” insanlar olarak tanım-
lamak tamamen yanıltıcıydı: Karşılıklı ilgi ve tutku paylaşımı
yoksa benlik de yoktu, insan bilinci de. Smith ayrıca haklı olarak
tarımı toplumun ilk aşaması olarak değil, üçüncü aşaması olarak
görüyordu: “Tarım Çağı”ndan önce “Avcılık Çağı” ve “Çobanlık
Çağı” yaşanmıştı. Toprak ancak, daha önce göçebe olan kabile-
lerin yerleşik hayata geçmesiyle ve kabile şeflerinin, toprağı en
önemli yandaşlarına dağıtmasıyla özel mülk hâline gelmişti.

Clément-Pierre Marillier'nin *Il retourne chez ses Égaux* [Emsallerinin Arasına
Dönüş] isimli resminin Jean Dambrun tarafından yapılan oyma ve gravür bir
illüstrasyonu, tahmini 1783. Rousseau'nun “Uygarlaşmışlar” arasında şahit
olduğu ahlaksızlıklardan tiksinen asil savaşıcısı ormanına dönüyor.

“Toplum-öncesi” diye bir durum yoksa, ilkel erkek ve kadınların toplum durumunun eşiğindeyken deneyimledikleri düşünce süreçleri kurgulamanın da bir anlamı yoktu. Smith, yönetim ve egemenliği, insan tarihinin bu noktasında yönetenler ile yönetilenler arasında yapılmış bir “ilk sözleşme” bağlamına oturtmaya çalışan bir sürü siyasi düşünürün altındaki halıyı çekip alıyordu. Hume gibi Smith de bugün hayatta olanların yazılı bir metin hâlinde bulunması artık mümkün olmayan böyle bir sözleşmeyle bağlı olması gerektiği düşüncesini gülünç buluyordu. İnsanlar toplum öncesi dönemde sahip oldukları belirli hakları (“doğal haklar”) yönetici tarafından sağlanan bir dizi korumayla (mesela bir hukuk sistemi ve düzen) takas etmedikleri gibi, hiçbir zaman da “doğa” ile “uygarlığı” birbirinden ayıran bir eşikte bulunmadılar. Gerek yöneticiler ile yönetilenlerin bir sözleşmede uzlaşması nosyonundan, gerekse de doğal ya da vazgeçilemez/devredilemez haklar edebiyatından uzak durması Smith’i siyaset biliminde sürüp giden çoğu tartışmanın dışında tutmaya devam eder.

Rousseau insanların onları diğer hayvanlardan ayırt edebilecek içgüdülere sahip olmadığında ısrar ederken, Smith insanların doğuştan sahip olduğu “[birbiriyle] takas, değiş tokuş ve mübadele yapma” eğilimiyle diğer hayvanlardan ayrıldığını, Giriş’te aktardığımız iğne meselinde bazı getirileri (artan üretim, yükselen kalite) açıkça görülen emeğin uzmanlaşmasının altında da bu eğilimin yattığını savunuyordu. Smith *Milletlerin Zenginliği*’ne “gelişme sebepleri”ne dair bu anlatıyla başlarken, emeğin uzmanlaşmasının piyasanın büyüklüğüyle sınırlandığını not eder. Piyasa büyüdükçe uzmanlaşma da artar. Smith’e göre, “üçra bir yerde” (yani coğrafi olarak tecrit olmuş bir diyarda) herkes ailesinin bira imalatçısı, fırıncısı ve kasabı olmak zorundadır, çünkü küçük bir topluluk tam zamanlı bir fırıncıyı, bira imalatçısını ya da kasabı geçindiremez. Takas ekonomisi de uzmanlaşmayı sınırlar: Kimse tam gerektiği anda takas yapmaya istekli kişi bulacağına her zaman emin olamaz. Kasap bir inek kesmiştir ve bol miktarda fazla eti vardır ki fırıncı bunları almak isteyecektir. Fakat an itibarıyla kasabın ekmeğe ihtiyacı, fırıncının da ekmekten başka verebilecek bir şeyi yoktur. Kasap ekmeğe sonraki hafta ihtiyaç duyacaktır ama et o zamana kadar çürüyecektir, dondurucu seçeneği yoktur. “Bu durumda bütün bu insanların birbirlerine fayda sağlama kapasitesi sınırlıdır.”¹²

12 Smith, *Wealth of Nations*, s. 37.

Para işte bundan dolayı icat edilmiştir ve yegâne varlık sebebi “değer birikimi” aracı olmaktır. Parayı yiyemez, giyemezsiniz; parayı barınak olarak kullanamazsınız. Paranın değeri Smith’in –“kullanım değeri”nden farklı olarak– “değişim değeri” dediği şeydir.¹³ İçkin bir değere sahip değildir ve sahip olduğu değişim değeri geleneğe, bir grup insan arasındaki şu gevşek uzlaşmaya dayanır: Şu belirli nesne, Amerikan doları banknotlarında yazan bir ibareyle ifade edersek, “özel ya da kamusal bütün borçlar için ödeme aracı” işlevi görecektir. Smith paranın içkin değersizliğini açıklamak için geçmişte para olarak kullanılmış, aralarında kurşun çubuk ve çivinin de olduğu pek çok farklı nesneden bahseder. 1760 Montreal Kuşatması sırasında şehirde hapsolanlar oyun kartlarını para olarak kullanmışlardı.

Paranın herkese artık ürünlerini mübadele etme imkânı sağladığı yerde, yalnızca çıktı miktarını değil yaşam kalitesini de iyileştiren bir karşılıklı bağımlılıklar ağı zuhur eder; ticaret toplumunun en dibinde bulunanlar bile bu iyileşmeden faydalanır ve bu en diptekiler böylece, ister birinci “Avcılık Çağı” isterse de ikinci “Çobanlık Çağı” olsun, toplumsal gelişmenin daha düşük ve eski aşamalarında en tepede bulunanlardan daha yüksek bir yaşam standardına kavuşur. Smith’in emeğin uzmanlaşmasının ve serbest ticaretin mümkün kıldığı muazzam ticaret bağlantıları ağını anlatış şekli dikkat çekicidir. Dünyanın her tarafına yayılmış bu uzmanlar, her durumda, sıradan emekçilerin ihtiyaçlarını karşılamak için işbirliği yaparlar. Bu ağı son derece aşikâr olduğunu ısrarla vurgulayan Smith bizi “gelişme hâlindeki uygar bir ülkenin en sıradan zanaatçısının ya da gündelikçi işçisinin yaşam mahalline” yakından bakmaya çağırırken işçinin kabanına odaklanır:

Söz gelimi işçinin giydiği yün kaban kaba saba, bayağı bir kıyafet gibi görünebilir ama aslında çok sayıda işçinin birleşik emeğinin bir ürünüdür. Bu basit ürünün meydana getirilebilmesi için hayvanı güdenin, yünü eğirenin, taraklayanın ya da hallaçlayanın, boyayanın, kabartanın, ipliği bükenin, dokuyanın, dinkleyenin, kumaşı parlatanın ve daha pek çok kişinin birbirinden farklı ustalıklarını birleştirmesi gerekir. Dahası, gerekli malzemelerin genellikle ülkenin birbirinden çok uzak yerlerinde yaşayan bir işçi grubundan diğerine aktarılmasında kim bilir kaç tüccar, kaç nakliyecî çalışmıştır! Boyacının kullandığı ve genellikle dünyanın en ücra köşelerinden

gelen türlü türlü maddeleri bir araya getirmek için kim bilir kaç tane gemi yapımcısı, denizci, yelken yapımcısı, halat yapımcısı çalışmış, münhasıran o iş için ne alışverişler, ne deniz yolculukları gerçekleştirilmiştir! Bütün bu işçilerin en aleladesinin kullandığı araç gereçleri üretmek için kim bilir çeşit çeşit ne emekler sarf edilmiştir! ¹⁴

Çok sıradan bir kıyafet: bir İngiliz yünlü kabanı, tahmini 1740.

14 A.g.y., s. 22-23.

Mizah duygusu çok zayıf olup kısa ve öz konuşmayı seven Smith nadiren heyecanlanan bir insandır. Fakat burada birbiri ardı sıra kullanılmış tam üç nida işaretiyle karşılaşırız. Smith adeta kolumuzu çekiştirip durmakta, bir işçinin kulübesindeki bir sandalyenin arkasına asılı pis bir kabanın esinlediği fantastik tahayyül karşısında hissettiği hayret ve hayranlığı kontrol etmekte zorlanmaktadır. Smith aynı heyecanla evin orasındaki burasındaki araç gerecin hikâyesini anlatarak devam eder.

Bütün bunlar işbölümü ve para artık bireyler için “stok”, yani artık sermaye (Smith her iki terimi de kullanır) yaratmayı, biriktirmeyi ve kullanmayı zahmete değer kıldığında mümkün olur. Rousseau’nun yabani doğal hayatında böyle bir zahmete girmenin mantığı yoktur:

İşbölümünün olmadığı, mübadelelerin nadir görüldüğü, herkesin her ihtiyacını kendisinin gördüğü iptidai bir toplumda, toplumun idamesini sağlamak için önceden stok yapmaya ya da mal biriktirmeye ihtiyaç olmaz. Herkes her türlü ihtiyacını o ihtiyaç hâsıl olduğunda kendi çabasıyla karşılamaya çalışır. Acıktığında ormana ava gider; kabanı eskidiğinde öldürdüğü ilk büyük hayvanın derisinden kendine kıyafet yapar; kulübesi yıkılmaya yüz tuttuğunda en yakınındaki ağaçlarla ve turbayla elinden geldikince onu onarır.¹⁵

Uygar toplumdaki emekçinin barınağı, giyim kuşamı ve diğer ekipmanları bize mütevazı görünebilir ama Rousseau’nun yücelttiği yabani doğal yaşamın sunabileceği her şeyden üstündürler. Hattâ o emekçinin evi, “on bin çıplak vahşinin hayatı ve hakları üzerinde yegâne söz sahibi çoğu Afrika kralının evinden” çok daha yüksek standartlara sahiptir.¹⁶

Rousseau’nun aşamalı toplumsal gelişme modeli, gerilemenin damgasını vurduğu, yani en iyi durumdan en kötüsüne doğru bir gidişatı öngörürken, Smith’in “Zenginliğin Doğal Gelişmesi” modelinde, insanları gittikçe daha fazla birbirine yaklaştırıp herkesin yaşam kalitesini (“asgari geçim”i anca sağlayan bir yaşam biçiminden, “rahatlık” ve en nihayetinde de “lüks”ün damgasını vurduğu bir yaşam biçimine doğru) geliştirmenin insan toplumunun doğasında olduğu öne sürülür. Eşyanın tabiatı gereği öncelikli iş, “kırsal arazilerin işlenip ıslah edilmesi”dir,

15 A.g.y., s. 276.

16 A.g.y., s. 24.

zira temel geçim araçlarını ancak kır sağlayabilir. İmalat ve dolayısıyla da şehirler, kırsal bölgeler “rahatlık” ve “lüks”e yatırmaya yetecek kadar büyük miktarda sermaye fazlası ürettiğinde büyüyebilir ancak. Bir iş alanı olarak tarımın güvenceli doğası düşünülürse, seçim şansı olan çok az kişi zamanını ve sermayesini –bu sermayenin “gözünün önünde ve kontrolü altında” olmadığı– imalat sektörüne, hele hele ticarete yatırır.¹⁷

Tarımdan imalata, oradan da dış ticarete doğru zenginliğin gelişmesi “büyümekte olan her toplumda” izi sürülebilir bir gelişme sürecidir.¹⁸ Gelgelelim “Avrupa’nın modern devletleri”nde bu sıralama tersine çevrilmiştir. Bunun sebebi Roma imparatorluğunun çöküşünden sonra ortaya çıkıp feodal sistemde faal olan ve aksi yönde işleyen saiklerdi. Feodal lordlar kiracıları eziyor, onları güvenlikten mahrum bırakıyor, bu da onları arazilerini geliştirmekten alıkoyuyordu. Tahılın serbest dolaşımı üzerindeki kısıtlamalar, her şeye rağmen artık mal üretebilen üreticilerin bu artı ürünlerini satmasına engel oluyordu. Doğal olarak gittikçe daha fazla girişimci şehirlere kaçıyor, imalat ve dış ticaret sektörlerinde yapay bir büyümeye sebep oluyordu. Şehirler kralara (diğer bir ifadeyle, en büyük lordlara) daha küçük lordlara hadlerini bildirme mücadelesinde finansal destek sağlamak karşılığında onlardan yeni ve daha ileri haklar elde ediyordu. “Zenginliğin doğal gelişmesi”nde öngörüldüğü gibi kırsal alanların şehri geliştirmesi bir yana, şehirli tüccarlar araziler satın alıp hem gelişmiş tarımsal yöntemler hem de –daha önceleri “komşularıyla neredeyse kesintisiz bir savaş hâli içinde yaşamış” kır insanlarına– “düzen ve iyi yönetim” getiriyorlardı.¹⁹

Bu tersine ilerlemenin en önemli (ve her şey doğal mecrasından ilerlese asla yaşanmayacak) sonucu, feodal lordlar şehirlerdeki imalathanelerin ürettiği ya da dış ticaretle sağlanan lüks mallarla karşılaştığında ortaya çıktı. Beklenen sürece kısa yoldan varılıyordu. Smith şöyle der: “Ne dış ticaret yapan ne de ileri imalathaneleri bulunan bir ülkenin büyük mülk sahipleri, satın alabilecekleri ya da takas edebilecekleri hiçbir şey olmadığından, topraklarından elde ettiği ürünlerin –ekicilerin idamesini sağladıktan sonra kalan– büyük kısmını evinde gerçekleştirdiği kıra özgü konuk-

17 A.g.y., s. 377.

18 A.g.y., s. 380.

19 A.g.y., s. 412.

severlik faaliyetlerinde tüketir.”²⁰ Bundan dolayı kalelerde de-
 vasa ziyafet salonları bulunuyor, Arap prensleri seviyesinde bir
 konukseverlik sergileniyordu. Bu lordlar bir maiyet ordusunun
 arasında yaşıyorlardı, zira kiracılarından aldıkları kiralari harca-
 yabilecekleri başka bir yer yoktu. Bu maiyet mensupları kira borç-
 larını ödeyemediklerinde borçları sık sık siliniyor, ayrıca lordun
 hesabından yiyip içebiliyorlardı ama bu ihsanlar tamamen lordun
 “keyfine” bağlıydı ve lord daha önce bahsettiğimiz “Afrikalı Kral”
 gibi maiyetindekilerin malları ve hayatları üzerinde tam kontrole
 sahipti.²¹ Lord bir komşu lordla savaş tutuştuğunda hizmetlileri
 de savaşa dâhil olur, onun için savaşp ölürlerdi.

Lordlar “insanoğlunun efendileri” idi ve bundan dolayı da o
 bilindik “rezil şiar”ı benimsemişlerdi: Her şey bize; diğerlerine
 hiçbir şey yok. Fakat dış ticaret ve imalat sektörü bu efendilere
 lüks mallar, yani “topraklarında üretilen tüm artık ürünle mü-
 badele edip kiracılarıyla ve maiyetleriyle paylaşmadan bir başla-
 rına tüketebilecekleri bir şeyler” sağlar sağlamaz durum değişti.
 Smith bu lordların sonuçta vardığı noktayı küçümser: “Gösteriş
 düşkünlüğünün en çocukça, en rezil ve en sefil türünü tatmin et-
 mek için, (...) belki de bir çift elmas toka ya da aynı ölçüde fayda-
 sız ve ehemuniyetsiz bir şey karşılığında tedrici bir şekilde bütün
 güçlerinden ve otoritelerinden vazgeçerler.”²² Bu yeni durumun
 kendi hâline bırakılan maiyet mensupları üzerinde derin etkileri
 oldu. Lordlar kira gelirlerini artırma hevesiyle, toprağın geliştiri-
 lmesi için gerekli yatırımları (gübre kullanımı, drenaj yapımı,
 daha iyi koyun ırkları vs.) yapmaları karşılığında kiracılarına
 daha uzun ve güvenceli tasarruf hakkı vermeyi kabul ettiler; bu
 yatırımlar kiracıların üretim miktarlarını artıracak, böylece daha
 yüksek kiralari karşılayabilecek duruma geleceklerdi.

Artık kendileri için kellelerini koltuklarına almaya istekli, bo-
 yun eğmiş beleşçi dalkavukları olmayan lordlar “adaletin mun-
 tazaman yerine getirilmesine” karşı koyma ve manasız ama kan-
 lı kan davaları yürütme kudretlerini kaybettiler: “Ne kırdı ne
 de kentte hükümet faaliyetlerini akamete uğratma kapasitesine
 sahip hiçbir güç kalmadığından, kırdı da kentte de muntazam
 bir hükümet teşkilatı tesis edildi.” Eski maiyet mensupları beleş

20 A.g.y., s. 412-413.

21 A.g.y., s. 415.

22 A.g.y., s. 418-419.

yiyecek arzından mahrum kalsalar da, hem güvenlik ve huzura hem de daha iyi bir yaşam kalitesine kavuştular. "[E]n küçük bir halka hizmet niyeti taşımayan" iki ayrı halk sınıfı böylece bir "devrim" e imza atmış oldular.²³ Papaz sınıfı da benzer bir değişim sonucunda otoritesini kaybetti. Rahiplerin halka mütevazı bir hayatı vaaz ederken kendileri lüks içinde yaşayarak sergiledikleri ikiye bölünmüşlüğü ayırdına varan "[a]şağı tabakadan insanlar artık bu zümreyi eskiden gördükleri gibi, sıkıntılarını hafifletip sefaletlerini azaltan insanlar olarak görmüyorlardı."²⁴ Hume 1754-1761 yılları arasında yayımlanan *The History of England*'da (İngiltere Tarihi) bu yaklaşımı onaylasa da, günümüz ortaçağ tarihçileri Smith'in feodalizmin çöküşü hakkındaki açıklamalarına şiddetle karşı çıkarlar. Gelgelelim şurası kesindir ki Smith bu tarih irdelemesini "milletlerin zenginliğinin mahiyeti ve nedenleri"nin anlaşılabilmesi açısından çok önemli görür.

Çelik ve camdan yapılmış bir çift ayakkabı tokası, tahmini 1780'ler. Georgian döneminin "populuxe"²⁵ malları sayesinde Britanya'nın "orta hâlli" halkı lordlar gibi kasıla kasıla yürüyebiliyorlardı.

23 A.g.y., s. 421-422.

24 A.g.y., s. 804.

25 İng. Popular (halk, halka dair, halka ait, halka özgü, halkı gözeten, ayrıca yaygın, beğenilen, popüler vs.) ve luxury (lüks) sözcüklerinin birleşiminden oluşan bu sözcük, ABD'de 1950'li ve 1960'lı yıllarda popüler olan bir tüketici kültürü ve estetiğini ifade ediyor. Burada hem "yaygın kullanılan" hem de "lüks" malları ifade etmek için kullanılıyor (ç.n.).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Smith İskoçlara özgü, süreçleri aşamalar hâlinde ele alan, bugün bize tarihselden ziyade antropolojikmiş gibi gelen bir düşünce geleneğinden geliyordu. Gelgelelim bu feodal devrim vakasında, öngörülen "zenginliğin doğal gelişme" süreci "tersine çevrilmiş"tir: "Tarih" ve "doğa" ters yönlerde akmaktadır. Smith bunu önemsiz göstermeye çalışmak ya da insan toplumunun verili senaryoya uygun davranmakta gösterdiği aczden hayal kırıklığına uğramak yerine, aynı "ticaret toplumu" evresine farklı rotalardan geçerek ulaşıldığı örneklerle dikkatimizi çeker. Bu tavrı da ona istenmeyen sonuçların oynadığı role vurgu yapma olanağını verir. Smith bu durum karşısında şaşırtıcı ölçüde ve belki de çoğu tarihçiden daha rahattır. "Doğal" rota mantıksal ve daha kısa olsa da, "uygarlaşmış" ticari evreye ulaşmanın farklı yolları da vardır. Ne var ki bu rotalar daha önce detaylıca haritalanmış değildi. "Büyük mülk sahipleri" ile "tüccarlar ve zanaatçılar"ı güdüleyen şey "kamuya hizmet" değildi; büyük mülk sahipleri için bu güdü gurur iken diğer ikisi için ise ticari "çıkar"dı.²⁶

Smith burada "görünmez el"den bahsetmese de feodalizmin çöküşüne dair bu tarihsel anlatı başka bakımlardan *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ortaya konulan, zenginliğin işaretlerine hayranlığımızın nasıl benzer ve aynı ölçüde kasıtsız bir şekilde "kamuya hizmet" ettiğine dair açıklamayla güçlü benzerlikler taşır. Smith burada, Yoksul Adamın Oğlu'ndan sonra bir kez daha, "zenginlik ve azametın getirdiği zevkler[in] (...) onun için katlanmaya hazır olduğumuz bütün zahmet ve gaileye fazlasıyla değen muazzam, harikulade ve soylu bir şey olarak hayal gücümüzü harekete geçir"diğini anlatır. "Zengin ve azametli" olanlara hayranlık duyarız, der Smith altını çizerek, fakat bunun sebebi onların bizden daha mutlu olduklarını varsaymamız değil, "onların daha fazla mutluluk aracına sahip olduğu"nu düşünmemizdir.²⁷ İhtiyacımız olduğunu bilmediğimiz olanlar da dâhil her ihtiyaçlarını karşılamak üzere özenle ve ustalıkla tasarlanmış araç gereçlerle çevrelenmiş gibi görünürler. Bu nesneler fayda sağlar ama açık ki "ehemmiyetsiz bir fayda"dır bu; sağladığı yarar sebep olduğu sıkıntılara değmez. Bu araç gereçler

26 Smith, *Wealth of Nations*, s. 422.

27 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 183-182.

sahibini tatmin etmek bir yana, büyük çoğunluğumuzun ânında elde ettiği basit zevklerden keyif almasını da erteler.

Smith, Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* eseri için yazdığı eleştiride, "Doğadaki geniş ormanlık alanların makbul açık alanlara dönüştürüldüğü"nü ifade eden bir pasaj alıntılar. Bu pasaj, Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndaki ünlü "görünmez el" pasajını akla getirir. Smith o pasajda Rousseau'nun, özel mülkiyetin ihdasının ve lüks mallara yönelik doymak bitmez arzuların zuhurunun insanların çoğunu ormanlarda tek başına dolanmaktan daha kötü şeylere maruz bıraktığı şeklindeki iddiasına karşı çıkar. Smith'e göre doğa "zenginliğin ve azametinin getirdiği zevkler"e dair yanlış bir algı empoze ederek bizi lanetlemiş olmaz, tam tersine,

bize iyilik yapmış olur. İnsanın sürekli bir gayret hâlinde olmasını sağlayan ve bu hâli sürekli kılan bu yanılgıdır. İnsanları ilk başta toprağı işlemeye, evler yapmaya, şehirler ve devletler kurmaya, insani hayatı yücelten ve zenginleştiren bilimleri ve sanatları keşif ya da icat edip geliştirmeye teşvik eden de bu yanılgıdır. Dünyanın çehresini tamamen değiştirip doğal ormanları makbul ve verimli arazilere, yolu izi olmayan faydasız okyanusları yeni bir geçim kaynağına ve yeryüzündeki farklı ülkeleri birbirine bağlayan muhteşem anayollara çeviren de odur.²⁸

"Kibirli ve merhametsiz büyük toprak sahibi" muazzam topraklarının ürünlerini tüketebileceğini sansa da, gözleri (aslında tarlalarını süren en yoksul köylünün midesi kadar büyük) midesinden daha açtır yalnızca. Bundan dolayı feodal lord gibi büyük toprak sahibi de tüketebileceğinden gayrısını ötekilerle paylaşmaya mecburdur. "Anlamsız ve doyumsuz arzularına" ve "fitri bencilliklerine ve açgözlülüklerine" karşın,

bir görünmez el onları yaşamsal gereksinimleri, şayet yeryüzü bütün canlılar arasında eşit parçalara bölünse nasıl olacaksa neredeyse o şekilde paylaştırmaya yöneltir; böylece zenginler bilmeden ve istemeden toplumun çıkarına bir iş yapmış, türün çoğalması için gerekli araçları sağlamış olurlar. Takdiriilahî yeryüzünü birkaç asil efendi arasında böldüğünde, bu paylaşımın dışında kalmış gibi görünen insanları ne unutmuş ne de kaderine terk etmiştir. Bu insanlar da yeryüzünün ürettiği her şeyden paylarını alırlar. İnsani hayatta gerçek mutluluğu teşkil eden şeyler bakımından bu insanlar kendi-

28 A.g.y., s. 183-184.

lerinden çok yukarıda gibi görünen insanlardan hiçbir surette aşağı kalmazlar. Bedensel rahatlık ve zihinsel huzur açısından hayattaki bütün o farklı mevkiiler neredeyse aynı seviyededir; bir yolun kenarında güneşlenen dilenci, bir kralın, uğruna mücadele vermek zorunda kaldığı güvenliğe sahiptir.²⁹

Fizyokratlarla ve Rousseau'yla karşılaşmaları Smith'i "milletlerin zenginliğinin mahiyeti ve nedenleri" üzerine -daha önce İngilizcede benzeri görülmemiş- eserini yazmaya teşvik etmiş olsa gerektir. Bu düşünürler ayrıca bir ticaret toplumundaki insani etkileşimleri (Quesnay'nin gördüğü gibi) yukarıdan doğru yenden programlanabilecek bir mekanizma ya da (Rousseau'nun gördüğü gibi) iflah olmaz derecede yozlaşmış ilişkiler olarak görmenin risklerini de gösteriyordu. Quesnay ve Rousseau insanlık tarihinin genel örüntüsü hakkında çok farklı görüşlere sahipti: Quesnay insan toplumunun yukarıdan aşağı müdahaleyle mükelleştirilebileceğini düşünürken, Rousseau insan toplumunun vahşi hayatın mükemmelliğine geri dönüş amaçlı nafîle bir arayışa mahkûm olduğunu savunur. Buna karşın insani tutkuların, ya makinenin dişlileri arasında sıkışmış, makinenin işleyişini aksatan çakıl taşları ya da kendi kendini mahva götüren dürtüler olarak, mükemmelliğin önünde engel olduğunda birleşirler.

Smith ticaret toplumunun varsayılan yozlaşmasına dair bütün o sonu gelmez tartışmalara karşın, mümkün olsa bile -ki değildi- kimsenin ormana dönmek istemediğinin farkındaydı. İzlenen rota ister "doğal" rota olsun isterse de "tarihsel", insan toplumunun kaderi "zenginliğin gelişmesi" yolundan ilerlemektir. Tarihsel rotada bu gelişme ormanlardan "verimli ovalara", çoğunluğun "insanlığın efendileri" denilen küçük bir zorba grubuna kölece tabiiyetinden, çoğunluğun çoğunluğa tabi olduğu modern dünyaya götürüyordu. Kuşkusuz feodalizme son veren "devrim"den sonra da hâlâ büyük toprak sahipleri ve kiracılar vardı; zanaatkârlar ise artık büyük toprak sahiplerine "ehemmiyetsiz bir fayda sağlayan" bütün o "ıvır zıvırları" sağlıyorlardı. Rousseau bu tabloya bakıp yalnızca yapay ve yıkıcı bir eşitsizlik görüyordu. Smith ise giyim kuşamda, barınmada ve hattâ lüks mallarda, en aşağıdaki "gündelikçi emekçi"nin bile yararlandığı son derece gerçek iyileşmelere işaret ediyordu. Smith'in dikkat

29 A.g.y., s. 184-185.

çektiği bir diğer husus da artık çoğunluğun daha özgür olmasıydı.

“İnsanlığın efendileri” daha önce mallar ve mülkler ile kiracılarının ve kendilerine tabi olan diğer insanların hayatlarına sahipken artık durum değişmişti: Kiracı kirasını ödeyecekti ama artık toprak sahibinin savaşlarına dâhil olmayacaktı. “Zanaat-kâr” daha da özgürleşmişti, zira artık nafakasını “tek bir müşteriden değil, yüz, hattâ belki de bin farklı müşteriden çıkarır. Dolayısıyla bütün müşterilerine bir ölçüde mecbur ise de hiçbiri mutlak bir bağımlılık içinde değildir.”³⁰ İnsan doğasında bulunan “takas, değiş tokuş ve mübadele etme eğilimi” emeğin uzmanlaşmasına sebep oluyor, bu da “zenginliğin gelişmesi”ni sağlayıp bir ticaret toplumu yaratıyordu. Bu toplumda herkes bağımsızdı ve herkes yalnızca “geçimlik” değil, bir dereceye kadar “lüks” de sağlayan bir yaşam standardına erişme noktasında geniş imkânlara sahipti.

Böyle bakınca insanlığın hâli pek bir iç açıcı görünür. Arkamıza yaslanıp doğayı doğal akışına bırakabilirmişiz gibidir. İnsan toplumu “devasa bir yapı” olsa da, “[o]nu inşa etmek ve ayakta tutmak bu dünyada, tabiri caizse, Doğa’nın özel ve favori faaliyet alanı gibi görünmektedir.”³¹ Bu “faaliyet” bütün insan bireylerinin paylaştığı fitri arzular ve eğilimlerde görülür. Hattâ feodal toplumun düşüşe geçme hikâyesi gösteriyor ki bu “gelişme süreci” rayından çıktığında o “görünmez el” er ya da geç bizi doğru yola geri sokacaktır. Bu yol hem daha çok “özgürlüğe” hem de dünyanın farklı bölgeleri arasında daha çok “temas”a götürecektir. Ne de olsa uluslararası ticaretin “varlık sebebi” ülkeler arasında barışı ve karşılıklı anlayışı desteklemektir. Gelgelelim bu söylenenler ciddi endişeler beslememize engel olmaz. Gündelikçi emekçi güzel bir palto giyiyor olabilir ama bunun için bütün hayatını emeğin uzmanlaşmasının onu ve diğer herkesi mahkûm ettiği, kendini tekrarlayıp duran bitmek bilmez monoton bir çalışmayla geçirmeye değer mi? Anlaşılan odur ki görünüşte fayda sağlayan “mübadele” haysiyetimizi tehlikeye atmaktadır.

30 Smith, *Wealth of Nations*, s. 420.

31 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 86.

Smith'in bir "yanılgı"nın kurbanları olduğumuz ve bunun iyi bir şey olduğu şeklindeki görüşünde de aynı ölçüde haysiyetsizce bir şeyler vardır. Ona göre bu yanılgı büyük planın bir parçasıdır. Peki ya seçkinlere özenip onları taklit etme arzumuz bizi onların ahlakını ve "ehemmiyetsiz bir fayda sağlayan ıvır zıvırları" tüketmelerini de taklit etmeye yöneltirse ne olacak? Hem kimin planıdır ki bu? Smith'in "Doğa"sı ve "Takdiriilahi"si Tanrı'yla aynı şey midir? Şayet aynı şeyse, ne biçim bir Tanrı'dır ki bu, bizi yanılgılarla ve görünmez ellerle manipüle etmektedir? Aydınlanma projesinin amacı insanları batıl inançlardan ve -memnuniyetle kaderlerimizi teslim ettiğimiz- sahte putlardan kurtarmaktı. Oysa Smith bizden yeni bir puta bel bağlamamızı istiyor gibidir. Smith'in "barışçıl ticaret" (*la douce commerce*, Smith'in Montesquieu'den aldığı bir fikir) tezi de aynı şekilde inandırıcılıktan uzaktır. Ticaret çoğu zaman milletler arasında haset duyguları, birçok örnekte de silahlı çatışmalar yaratmıştır. Sık sık kendimizi ticaretten bir kazananlar ve kaybedenler meselesi olarak bahsederken buluruz. Bunlar hâlâ bir çözüm bekleyen sorunlardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TATLI HAYALLER, 1767-1775

Adam Smith 1765 yılında Hume'a yazdığı bir mektubunda, Paris'te geçirdiği bir yıldan sonra epey vatan hasreti çekmekte olduğunu yazıp, Paris'e yerleşme planından vazgeçmesini tavsiye etti. Aslına bakılırsa Kıta Avrupası'nda ilk başta planlandığı kadar da kalmayacaktı. 1766 Ağustos'unda Buccleuch Compiègne'de Fransız saray ahalisiyle çıktığı avın ardından hastalandı. O iyileşti ama daha sonra benzer bir hastalığa yakalanan küçük kardeşi Campbell kurtulamadı. Smith ve Buccleuch 1 Kasım 1766'da Campbell Scott'ın cesediyle birlikte Dover'da İngiltere topraklarına ayakbastı. Smith'in iki delikanlıya yaptığı hastabakıcılık örnek gösterilecek nitelikteydi. Tıbbi tavsiye için XV. Louis'nin hekimi Quesnay'ye bile başvurdu. İskoç ailenin ya da Buccleuch'nun Smith'i suçlayabileceği hiçbir şey yoktu. Ölüm olayı turlarını kısa kesmelerine ve Smith'in 1766-1767 kışını Londra'da Buccleuch'nun reşit olmasını bekleyerek geçirmesine neden oldu. 1767 Eylül'ünde Buccleuch'nun sahip olduğu İskoç topraklarına resmen gelişine (ki bu aynı zamanda Dük'ün sınırın kuzeyine ilk geçişiydi) usulünce eşlik etti. Başka genç aristokratların Avrupa turlarına eşlik etmesi için gelen teklifleri reddeden Smith Manş Denizi'ni bir daha geçmedi. 1765'te, "İnsan yabancı bir ülkedeyken her dem yurtsuzdur," diye yazıyordu Hume'a.¹

Buccleuch memleketine geldikten sonra ailesinin geniş topraklarında bir dizi reform yapmaya girişti; muhtemelen Smith'in telkin ettiği ya da en azından Dalkeith'ye (Edinburgh'un güneyinde Buccleuch ailesinin ikamet ettiği yer) yaptığı ziyaretlerde eski öğrencisiyle tartıştığı reformlardı bunlar. Bu reformlarla sulak meralar ile suyollarının oluşturulması, yeni ürünler, marnlama (bir tür gübreleme), daha gelişmiş koyun ırkları, daha iyi

1 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 108.

drenaj, kereste amaçlı ağaçlandırma gibi ıslahatlar için gerçekleştirilecek yatırımların teşviki amaçlanıyordu. Reformlar arasında, şarta bağlı miras bırakma (*entail*) (soylu ailelerin, topraklarının bütünlüğünü nesiller boyunca koruyup, Buccleuch'nun büyük babası, mirasyedi ikinci Dük Francis Scott gibi sefiş mirasçılar tarafından parçalanmasını engellemek için kullandığı bir hukuksal kurum) gibi toprağın satışına ve kiralanmasına getirilen kısıtlamaların kaldırılması da vardı. Smith'in zamanında İskoçya'daki bütün arazilerin üçte biri ile yarısı arasında bir kısmında bu şarta bağlı miras bırakma durumu söz konusuydu. Bu şartlar mirasçılarını miras bırakılan araziye satmaktan, hattâ uzunca bir süre için kiralamaktan alıkoyuyordu. Böylece çok büyük miktarda bir arazi "mühürlenmiş", Smith'in ifadesiyle "ticari alan dışında bırakılmış" oluyordu.² Bu da söz konusu arazileri her türlü "değişim değeri"nden mahrum ve (Smith'e göre nadiren araziye geliştirmekle ilgili olan) "büyük toprak sahipleri"nin tasarrufunda bırakıyor, iyileştirmeler gerçekleştirip toprağın verimliliğini artırabilecek daha girişimci bireylere satılmaktan alıkoyuyordu.

Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde, şarta bağlı miras bırakmanın, "kanunların doğmasına vesile olup, varlıklarını makul kılan koşullar ortadan kalktıktan sonra da ayrı kanunların sıklıkla uzunca bir süre daha yürürlükte kaldığı"nı gösterdiğini yazar. "Büyük arazileri kaplayan mülklerin bir tür prenslik olduğu" feodal zamanlarda şarta bağlı miras bırakma, her bir lordu bir tür mini devlet niteliğindeki mülkü parçalamaktan alıkoyarak suretiyle, lordların binlerce kişilik maiyetleri için belirli ölçüde bir güvenlik sağlıyordu.³ Feodal lordlar "prensliklerini" "ehemmiyetsiz bir fayda sağlayan ıvır zıvırlar"la takas etmiş olduklarından dolayı kanun ve düzen devlet tarafından sağlanıyor, şarta bağlı mirasın sunduğu avantajlar artık (tarımsal gelişmenin önünde bir engel olarak) dezavantajlarına ağır basamıyordu. Bu kurumun devamı için Smith'in bulabildiği yegâne haklı gerekçe, aristokrasinin yüksek devlet makamları ve diğer ayrıcalıklar üzerindeki tekel hakkı iddiasını destekleyecek kadar bir serveti muhafaza edebilmesinin aracı olmasıydı. Smith'in bu sebebe verdiği tepki ise onun aristokratik ayrıcalıkları nasıl hor gördüğünü açıkça ortaya koyuyordu:

2 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 70.

3 Smith, *Wealth of Nations*, s. 383-384.

Ne var ki şarta bağlı miras Avrupa'nın büyük bölümünde, bilhassa da hem sivil hem askerî paye ve rütbelere kavuşabilmek için anadan soylu doğmak gereken ülkelerde hâlâ muteberdir. Bu ülkelerde soyluların ülkenin yüksek makamları ile yüksek paye ve rütbeleri üzerindeki bu özel ayrıcalıklarını muhafaza edebilmeleri için şarta bağlı miras kurumunun gerekli olduğu düşünülüp, soyluların yoksul düşmesi hâlinde diğer yurttaşlar üzerinde adaletsizce tesis edilmiş bu haksız üstünlük saçma görünür diye de soylulara yeni bir haksız üstünlük sağlanması gerektiği fikri makul bulunuyor.⁴

Buccleuch'ya bağlı idareciler koyun çiftliklerinin kiraya verilmesini kolaylaştırmak üzere, koyun yetiştiriciliği üzerine istatistikler derleyip, Dük'ün koyun çiftliklerinin değerini hesaplamak için güncel yün kuzusu ve kısırlaştırılmış erkek kuzu fiyatlarını kullanabileceği bir formül üzerinde çalışıyorlardı. Buccleuch toplam 439 kiralık çiftlik için *Edinburgh Advertiser*'da reklam verip, ilgilenenleri ilgilendikleri çiftlik için ıslah önerilerini ifade eden bir mektupla yazılı olarak müracaat etmeye çağırırdı. Başvurusu kabul edilen talipliler nispeten uzun süreli kiralamalar yapabilecek, bu da onlara yaptıkları yatırımın geri dönüşü için daha fazla zaman kazandıracaktı; ayrıca kira sözleşmesi Buccleuch tarafından sonlandırılırsa, ıslah için harcadıkları paranın geri ödeneceği sözü de veriliyordu.

Bu reformlar bölgede nesillerdir çeşitli düklerin kiracısı olmuş pek çok ailede şok etkisi yarattı. Kiracıların işkillenmesi daha önce bahsettiğimiz verilerin gizlice toplanmasını gerekli kılıyordu. Reformlar en nihayetinde kabul görse de, Smith 1790'da öldüğünde hâlâ tam olarak hayata geçirilmiş değildi ve Buccleuch bir toprak sahibi olmanın ekonomik olmayan yüklerini omuzlamakta (yine Smithçi bir duruşla) gönüllü olmasaydı başarılı da olamayacaktı: Townshend'in kendisi için öngördüğü siyasi kariyer düşünüyorsa bir kenara bırakıp Londra yerine Dalkeith'de yaşayan ve burada bir gönüllü milis örgütlenmesi yaratan Buccleuch reformları hayata geçirmeyi başardığı gibi, "klan şefi" ve "kiracılarının babası" olarak da kalabildi.

Bu reformlar net bir şekilde "yukarıdan aşağı" tarımsal ıslah niteliğindeydi ama bir günde hayata geçirilen bir program olmadığı gibi, büyük toprak sahibi ile kiracıyı birbirine bağla-

4 A.g.y., s. 384-385.

yan bağlantılar ağının yerini alması amaçlanmış kaba kapitalist bir program da değildi. Buccleuch'yu güdüleyen şey tek başına parasal çıkar değildi; kira miktarları genellikle müstakbel kiracıların verdiği "teklif" in bir miktar altında belirleniyor, yüksek kiralara "kiracıların hayat koşullarını iyileştirme umudunu" ellerinden alacağı kabul ediliyordu. Buccleuch'nun idarecisi William Keir katıyen bir filozof olmasa da şunları söyleyecek kadar Smithçiydi: Bu tür umutlar "beceri ve gayretin en güçlü güdüleyicileri arasındadır," ve kiralara olabilecek en yüksek seviyede belirlendiğinde, "Ülke, kiralara daha düşük belirlense kiracıların çiftliklerini geliştirmeye ve iyileştirmeye hasredekleri beceri ve gayretin getirilerinden mahrum kalır."⁵ Smith aynı şeyi şöyle ifade eder:

Emeğin karşılığının cömertçe verilmesi avam tabakasında üremeyi teşvik ettiği gibi bu tabakanın çalışkanlığını da artırır. Emek ücretleri çalışkanlığı teşvik eder ve tüm diğer insani meziyetler gibi çalışkanlık da teşvik edildiği ölçüde gelişir. Nafakası bolluğa ulaşan işçinin bedensel gücü de artar ve yaşam şartlarını iyileştirme ve ömrünün son demlerini rahatlık ve bolluk içinde geçirme -rahatlatıcı- umudu onu gücünü azami derecede kullanmaya sevk eder. Bu sebeptendir ki ücretlerin yüksek olduğu yerlerde, ücretlerin düşük olduğu yerlerdeki işçilere göre hep daha zinde, gayretli ve eli çabuk işçilerle karşılaşırız.⁶

Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın altıncı baskısına yaptığı çok sayıdaki eklemelerden birinde "Sistem İnsanı"nın eleştirisini yaparken şöyle der: "Kocaman bir toplumun farklı mensuplarını sanki bir elin satranç tahtasındaki farklı taşları yönettiği gibi yönetebileceğini hayal ediyor gibidir; oysa insan toplumunun oluşturduğu devasa satranç tahtasındaki her taş kendisine özel bir hareket ilkesine sahiptir."⁷ Fransa kralının, tebaasını düşünme yetisine sahip olmayan piyonlara benzeten Quesnay'nin aksine, Buccleuch'ya bağlı yöneticiler kiracılarının "hareket ilkeleri"ni anlamaya ve "ülke"nin uzun dönemli çıkarlarına tabi kılmaya çalışıyordu. Buccleuch'nun kiracıların "koşullarını iyileştirme" arzusu gibi, kendisini kiracılarına bağlayan ekonomik olmayan (sosyal, ahlaki) kadim bağları kabul edip geliştirmesi de eko-

5 Aktaran Brian Bonnyman, *The Third Duke of Buccleuch and Adam Smith: Estate Management and Improvement in Enlightenment Scotland*, Edinburgh, 2014, s. 126.

6 Smith, *Wealth of Nations*, s. 99.

7 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 234.

nomik olmayan "hareket ilkeleri"ne dayanıyordu. Bu ilkelerin başında İskoç yurtseverliği geliyordu. Açıktır ki yirmi birinci yüzyılda bile bu kuvvet gücünü korumaktadır ve ekonomik öz çıkarlara şaşırtıcı derecede kayıtsızdır.

Smith Buccleuch'nun Dalkeith'de düzenini kurduğunu gördükten sonra Kirkcaldy'ye dönüp yeniden annesiyle yaşamaya başladı. 1767 ile 1773 yılları arasında orada kalıp *Milletlerin Zenginliği* üstünde çalıştı. 1767'de Hume'a gönderdiği bir mektupta hayatının, "geçen bir ayda tamamen kendimi verdiğim çalışma" şeklinde tanımladığı "işim" ile kendi ifadesiyle "deniz kenarında uzun, yalnız yürüyüşler" şeklindeki "eğlence" arasında bölündüğünü yazıyordu. "Zamanımı geçirme şeklimi tenkit edebilirsin" diye yazıyordu ama kendi değerlendirmesi farklıydı: "Ziyadesiyle, belki de hayatım boyunca hiç olmadığım kadar mutlu, huzurlu ve memnun" hissediyordu.⁸ Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda tamahkârlığın, hırsın ve kibrin bizi yoksulluk ile zenginlik, aşağı makamlar ya da rütbeler ile yüksek makamlar ya da rütbeler ve tanınmamışlık ile şöhret arasındaki farkları abartmaya sevk ettiğini yazar. Alacağımız ödüllere dair abartılı beklenti bizi, eğer şanslıysak en sonunda elde edebileceğimiz gerçek faydalara hemen hiç değmeyecek riskleri almaya götürür. Koşullarımızı değiştirme amaçlı çabalarımıza ferasetin yol göstermediği, adaletin ruhsat vermediği her durumda, bu işe girişen kişiler en eşitsiz ve adaletsiz kumarı oynamış, neredeyse hiçbir şey karşılığında her şeylerini bahse koymuş olurlar.

Smith bu konuda bizden onun sözlerini bir kenara bırakıp, "yakın çevremize dair deneyimlerimiz" üstüne düşünmemizi ister. Öngörüsüne göre, bunu yaptığımızda fark edeceğiz ki, "çevremizdeki insanların çok büyük kısmının yaşadığı talihsizlikler ne zaman iyi olduklarını, ne zaman sakince durup olana kanaat etmeleri gerektiğini bilmemelerinden kaynaklanmıştır."⁹ Smith'in Hume'a mektubu açıkça gösteriyor ki, 44 yaşındayken hayatın ona sunduklarının değerini bilip, Kirkcaldy'deki basit hayatı ile Hume'un o yıllarda yaşadığı Edinburgh'un hareketli ve yorucu hayatı arasında ilki aleyhine karşılaştırma yapma dürtüsüne direnebiliyordu. Smith mevcut durumunda mutlu ol-

8 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 125.

9 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 149-150.

mak için gerekli olan şeylere sahip olduğunu bilmekle kalmıyordu, bilfiil ve “ziyadesiyle mutlu”ydu da. Bu “gerçek mutluluk”, “her zaman elimizin altında, her zaman kendi gücümüzle elde edebileceğimiz” bir mutluluktan ve “olmayacak fantezilerimizi süsleyen en şaşıla ve gösterişli şartlarda” keyfini sürdürdüğümüzü hayal edebildiğimiz zevklerle “hemen hemen istisnasız olarak” aynı olan zevklere dayanıyordu. Smith, yürüyüşleri dışında, “iyi bir içki arkadaşı” olarak dostlarıyla içmeye de mutlaka zaman ayırıyordu ki bu da her zaman elimizin altında olan bir “gerçek mutluluk” kaynağıydı.¹⁰

Gelgelelim Smith’inki kadar dingin olmayan kafaların ürünü olan sonu gelmez spekülasyon işleri Smith’e uzun sahil yürüyüşlerinde düşünmesi için bolca malzeme sağlıyordu. 25 Haziran 1772’de Ayr Bank (resmî adı Douglas, Heron & Co.) ödeme yükümlülüklerini askıya alıp, bir milyon poundu (bugünün parasıyla aşağı yukarı 64 milyon pound) aşan bir borçla iflas etti.¹¹ Banka, Buccleuch’nun kendi reformlarıyla teşvik etmeye çalıştığı türden tarımsal geliştirmelere kaynak sağlamak amacıyla, 1769’da İskoç şehri Ayr’de kurulmuştu. Nitekim Buccleuch’nun kendisi de bankanın 96 bin pound (bugünün parasıyla aşağı yukarı 6 milyon pound) tutarındaki kuruluş sermayesine 1000 poundluk bir katkı yapmıştı. Ayr Bank ve ona benzer başka bankalar sırasıyla 1695 ve 1727’de kurulmuş iki imtiyazlı banka olan Bank of Scotland ve Royal Bank of Scotland’a (RBS) dair memnuniyetsizlikten doğmuştu. İskoç tasarrufcuların yarattığı sermaye 1760’lı yıllarda İskoçya’da hayata geçirilmekte olan altyapı, tarım, sanayi ve konut projelerinin tamamını fonlamaya yetmiyordu. Bu projeler arasında Forth-Clyde Kanalı, Edinburgh’da New Town’ın inşası, keten üretiminin artırılması, keten ihracatı için gemi yapımı ve 1759’da kurulan (ve James Watts’ın öncü nitelikteki buhar makinelerine parça, Kraliyet Donanması’na top sağlayan) Carron Demir Çelik Fabrikası gibi fabrikaların açılması da vardı. Bu yüzden sermaye piyasaları sıkıştı, yani çok yüksek oranlarda faiz ödemeden sermaye bulmak zor işti. RBS, “uygun” koşullarda kredi sağlamakta başarısız olmak suretiyle İskoç ekonomisini akamete uğratmakla suçlanıyordu.

10 A.g.y., s. 150.

11 Bkz. Henry Hamilton, “The Failure of the Ayr Bank, 1772”, *Economic History Review*, yeni seri, iii (1956), s. 405-417.

İşi zora giren girişimciler sermaye için tefecilere yöneliyorlardı. Çoğu girişimci, "poliçeyi poliçeyle yenileme" olarak bilinen bir pratik sonucunda ortaya çıkan sahte kambiyo senedi formunda borç sermaye veriyordu; bu yöntem sayesinde farklı şehirlerde yaşayan iki taraf, karşılığında eşdeğerli herhangi bir mal ya da hizmet sağlamaksızın birbirlerine tekrar tekrar kısa vadeli (diyelim ki iki aylık) borç senetleri vermek suretiyle hiç yoktan sermaye yaratabiliyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarındaki iktisadi dünyada tüccarlar ve iş insanları arasında gerçekleşen dolayısıyla bonolar çok yaygın bir şekilde, neredeyse yeni bir çek formu gibi (çekler gibi arka yüzlerine atılan bir imzayla "ciro" edilip üçüncü, dördüncü ya da beşinci taraflara devredilebiliyorlardı) kullanılıyordu. Bu hileye dâhil olanlar için bu "elden ele" oyunu (pass-the-parcel)¹² en azından kısa vadede kârlı bir işti: Bir taraf aslında sahip olmadığı sermaye için komisyon ve faiz elde ederken, diğer taraf da senedi (tabii bu tür kambiyo senetleri için olağan iskontosuyla) gerçek mal ve hizmet karşılığında mübadele edebiliyordu.

Bu tür pratikler RBS'yi bono kabul etme noktasında daha da ihtiyatlı davranmaya itiyor, nakit hesabı açmak, kredi dağıtmak ve kendi parasını basmak suretiyle İskoç ekonomisine taze sermaye enjekte etmeye niyetli daha "yurtsever" bir bankaya yönelik talebi büyütüyordu. İşte Ayr Bank da bunu yapıyordu: Kuruluş "amacı açıkça ülkenin sıkıntılarını hafifletmek" olarak belirlenmişti.¹³ Aşağıdaki görsel örnek senedin yalnızca sağ tarafını gösteriyor; siyah şeridin solunda, bir çekin diğer koçanı gibi, aynı bilgileri içeren bir kısım daha olsa gerekti. Bu senet Will Hay isimli şahsa verildiğinde eğri büğrü, girintili çıkıntılı bir şekilde ortadan ikiye ayrılmıştı: Senet üzerindeki basılı siyah desen gibi bu girintili çıkıntılı kesiklerde de amaç sahteciliği engellemekti (zira sahte bir senedin üzerindeki girinti çıkıntılar bankanın elindeki diğer yarının üstündekilerle örtüşmezdi). Senedin bir kişinin ismine yazılması (bu örnekte Will Hay) ve iki ayrı koçandan oluşması günümüzde hızla kullanımdan kalkıyor

12 İngiltere'de oynanan bir çocuk oyunu. Çok sayıda ambalaj katmanı arasına nesneler ya da mottolar konulmuş bir paket müzik çaldığı sürece elden ele dolaştırılır. Müzik durduğunda nesneyi elinde tutan çocuk en üstteki ambalaj katmanını açar ve karşılaştığı nesneye ya da mottoya sahip olur. Oyun tüm paket açılıncaya kadar devam eder (ç.n.).

13 Smith, *Wealth of Nations*, s. 313.

olsa da bize şahsi çekleri hatırlatır. Fakat elbette ki her kıymetli evrak özünde bir çektir: Bu Ayr senedinde olduğu gibi hepsinde bir imza ve tarih vardır. Çekle senet arasındaki asıl fark, çekte sahteciliği önleme amaçlı çok gelişmiş yöntemlerin kullanılması ve çekin belirli bir isme değil "hamiline" yazılmasıdır.

Air'de bankacılık (banking on Air).¹⁴

Bank of England gibi merkez bankaları dışındaki bankaların banknot çıkarması fikri bugün bize tuhaf görünür. 1825 yılında çıkarılan Bankacılık Kanunu'na kadar her Britanya bankası kendi banknotunu basma hakkına sahipti; birçok tehlikeye gebe bir haktı bu, zira insanlar mevduatlarını çekmek üzere bir bankaya "akın" ettiğinde, bu "akın" o bankanın çıkardığı banknotlarla işlem yapan diğer bankalara da yayılabiliyor, deneyimlerle sabit olduğu üzere, yayılıyordu da. Bu senetlerle işlem yapan herkesin hükümetçe desteklenen tek bir merkez bankasının değil yirmi ya

14 Yazar burada bir yandan görseldeki senedi düzenleyen bankaya, yani resmi adı Douglas, Heron & Co. olan Bank In Air'e (Ayr Bank) gönderme yaparken, bir yandan da bu bankacılık tarzının ayaklarının "havada" ("on Air") olduğunu, yani sağlam temellere sahip olmadığını ima ediyor (ç.n.).

da otuz bankanın güvenilirliğini ölçebileceği bir konumda olması gerekiyordu. Günümüzden baktığımızda daha da tuhaf gelen şey, bu tür pek çok kıymetli evrakta, onu çıkaran bankaya "talep hâlinde" ödeme yapmayı (yani kâğıdın üstünde yazılı olan miktarda parayı tevdi etmeyi) reddedip, bunun yerine banknotu altı aylık bir faiz getiren alacağa dönüştürme hakkı veren bir "isteğe bağlı" ibaresinin bulunmasıydı. Parlamantonun 1765'te çıkardığı bir yasayla 1 pound ve altındaki değerli kâğıtlara bu "isteğe bağlı" ibaresinin konulmasını yasaklamasıyla birlikte, nominal değeri daha yüksek kâğıtlarda kullanılmaya devam etti.

Ayr Bank'ın kendi katılımcılarına kredi verirken ve diğer bankaların borçlarını kabul ederken sergilediği cömertlik maalesef onu aynı ölçüde spekülâtif nitelik taşıyan bir dizi projeye kredi vermeye sevk ederek, boyunu aşan sularda boğulmasına neden oldu. Mesela 1769 yılı sonları itibarıyla keten piyasalarında arz bolluğu işaretleri görülmesine rağmen keten sektörü yatırım çekmeye devam ediyordu. Ayr Bank kıymetli kâğıtların bedelini ödemeye devam edebilmek için, kendisi yalnız yüzde 3 faizle kredi dağıtırken Londra'dan yüzde sekiz faizle borç almak zorunda kalıyordu. Bu cömertliği onu sahte senetleri kabul etmeye, hattâ Londra üzerinden bizzat "poliçeyi poliçeyle yenileme" işlemleri yapmaya götürdü. Taşıdığı risklerin "fiyatlanmamış", yani aslında hesaba katılmamış olduğu bir durum ortaya çıktı, zira çöküş yaşanmadan önce herkes şüpheli senetleri ve banknotları satabileceğine, bir başka ifadeyle, bir likidite tuzağına düşmeyeceklerine, bu değerli kâğıtlar için alıcı bulabileceklerine emindi. 1771 yılında Amerikan kolonilerindeki siyasi çalkantılar keten ihracatıyla iştigal eden kesimleri germeye başladı. Aslında o noktada bir çöküş kaçınılmazdı ama çöküşü tetikleyen gelişme o yılın Haziran'ında yaşandı: Neal, James, Fordyce & Down isimli Londra bankası Ayr'ı ciddi ölçüde açığa düşürecek şekilde battı.

İngilizlerin bu olup bitenlere tepkisi elbette ki kurnaz İskoçların bir tezgâh kurduğundan şüphelenmek oldu. Londra'da sahnelenen bir hiciv oyununda İskoç karakter İngiliz altınlarıyla dolu çantalarla bir süpürgeye atlayıp arkasında kaos ve yıkım bırakarak İskoçya'ya uçarken şöyle bağırıyordu: "Şeytan görsün yüzünüzü İngiliz şişko aptallar, kâğıtların altın kadar sağlam olmadığını bilmiyor muydunuz?" Gerçekte çöküş sınırın İskoçya

tarafında daha büyük bir zarara yol açmıştı. Ayr Bank “ülkenin sıkıntısını gidermek” yerine sıkıntıyı daha da büyütüp kötüleştirmekten başka bir işe yaramamıştı. Hume’un Smith’e yazdığı 27 Haziran 1772 tarihli bir mektupta da ifade ettiği gibi, sıkıntı Ayr çevresindeki bölgeyle sınırlı kalmamış, İskoçya’nın tamamına yayılarak İngiliz bankacılık sisteminin ta kendisini tehdit eder hâle gelmiş, Birleşik Krallık’ın her tarafında bankaların “durmasına” (yani kendi çıkardıkları değerli kâğıtlara altınla ödeme yapmayı durdurmalarına) sebep olup, Carron Demir Çelik Fabrikası gibi büyük endüstriyel girişimleri tehdit altına sokmuştu:

Durumumuz son derece karanlık: Ardı arkası kesilmeyen iflaslar, genel bir güven kaybı ve sonsuz bir kuşku hâli. (...) Londra’da durum biraz daha iyi (...) Bank of England bile bu kuşku hâlinden tamamen azade değil. (...) Newcastle, Norwich ve Bristol’daki bankaların durduğu söyleniyor. Thistle Bank’ın da öyle. Carron Şirketi sendeliyor ki bütün bu felaketler içinde en kötüsü de bu, zira 10 bine yakın insana istihdam sağlıyor. Bu olup bitenler senin teoriyi herhangi bir şekilde etkiliyor mu?¹⁵

Ayr Bank’ın 1772’de iflası: Şu açığöz İskoçlar değersiz kâğıtları Londra piyasasına boca edip karşılığında aldıkları haram altınlarla kaçıyor. *A View of the Deluge of Scotch Paper Currency for English Gold* [Karşılığında Altın Verilen İskoç Değerli Kâğıdı Sağanağına Bir Bakış], 1772, gravür, anonim.

15 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 162.

Forth-Clyde Kanalı inşaatı durdurulurken, otuz İskoç bankasından yirmi yedisi battı. İskoçya hükümetinin tümüyle kendine gelmesi üç yıl sürdü.

Smith'in eski işvereni için bu çöküş kişisel ve finansal açıdan son derece utanç vericiydi. Bank of England'ın Ayr tarafından çıkarılan değerli kâğıtları reddetmeye başlamasından sonra (ki daha önceden kalan 300 bin pound değerinde Ayr kâğıdına sahipti) Buccleuch ve diğer katılımcılar Ayr Bank'ın iflasını ilan etmek yerine bankaya daha büyük destek koymaya karar verdiler. Bankayı 1772 Eylül'ünde yeniden açabilmek için taşınmazlarını teminat göstererek, yüzde 15 gibi aşırı bir faiz getirisi sunan, 350 bin pound değerinde paraya çevrilebilir yıllık gelir eshamı çıkardılar. Her ne kadar bunlar 1774 yılında -Buccleuch'nun şarta bağlı mirasa konu arazilerine dayalı- gayrimenkul karşılıklı senede çevrildiyse de süreç 1804 yılına kadar uzadı ve bankanın nispeten küçük arazi sahibi aristokrat yatırımcılarını iyice köşeye sıkıştırdı. Şayet Buccleuch bunu yaparken Smith'in tavsiyesine uyuyorduyse, çok berbat bir tavsiyeymiş bu gerçekten. Bu eshamlar ve tahvillerden Buccleuch'ya rücu eden yükümlülüğün miktarı 1772 yılı itibarıyla 4.400 pounddan (bugünün parasıyla aşağı yukarı 280 bin pound), 1795 itibarıyla 79.666 pounda (bugünün parasıyla yaklaşık 2,5 milyon pound) yükseldi.¹⁶

Peki bu olup bitene dair Smith'in "teori"si neydi? Ona göre, "kendi çıkarının idrakinde ve peşinde olan" her banka, "ülkede rahatça emilip kullanılabilecek" miktardan daha fazla değerli kâğıt basmaması gerektiğini kısa sürede öğrenecekti.¹⁷ Nakit (yani geçerli ödeme aracı olarak altın ve gümüş) rezervlerinin dört katı kadar kâğıt parayı tedavüle sürmek normal olarak kabul edilebilirken, ülkenin kapasitesini aşan miktardaki her kâğıt para tedavüle sürüldükten çok kısa süre sonra altın ve gümüşle mübadele edilmek üzere geri dönecekti. Sıkı kredi politikasının sebep olduğu "sıkıntı" dan şikâyet eden "kesimlerin dilediğinin" aksine, bankacılık sektörünün işi ülkenin sermayesini artırmak değil, "ülke sermayesinin, bankacılık sektörü yokken olabileceğinden daha büyük bir kısmını etkin ve verimli kılmak"tı. İş insanlarının altın ya da gümüş formunda elinde tutmak zorunda

16 Bonnyman, *The Third Duke of Buccleuch*, s. 80-81.

17 Smith, *Wealth of Nations*, s. 302.

olduğu sermaye “ölü stok” tu ve “öyle kaldığı sürece ne sahibi ne de ülke için hiçbir şey üretmez” di. Bu altın ve gümüş üretken bir yatırım değil, bir üretken faaliyetten diğerine sermaye transfer etmenin münasip bir formuydu yalnızca. Smith altını ve gümüş parayı bir “anayol” a benzetiyordu.

Yollar tahılı piyasaya sunabilmek için gerekliydi ama ekin ekilebilecek yerleri ya da koyunlar için otlakları işgal ediyorlardı. Peki çiftçiler ürünlerini piyasaya hava yoluyla, diyelim ki balonlarla taşıyabilselerdi ne olurdu? Yollar yeniden tarlalara dönüştürülebilirdi. İşte bankalar da değerli kâğıtları kullanarak “havada bir araba yolu” yaratıyorlardı. Smith “kâğıt paranın Daidalos’un kanatlarını andıran kanatlarına güvenip ayaklarını yerden kesmiş”¹⁸ sanayi ve ticaret sektörlerinin pek de güvende olmadıklarını kabul ediyordu. Smith’in atıfta bulunduğu Daidalos, efsaneye göre kendisi ve oğlu İkarus için kanatlar yaparak Minos’un labirentinden kaçan mimar ve mucitti. Gelgelelim İkarus bu yeni uçma yeteneğine kendini kaptırıp çok yükseklere çıkmış, orada güneş ışıklarının kanatları bir arada tutan balmumunu eritmesi neticesinde denize çakılmıştı. Smith’in kanatları “İkarusvari” değilse de, yaptığı uyarı açıktır.

Değerli kâğıtlar dolaşım hızını öyle yüksek seviyelere çıkabiliyordu ki bireyler şöyle bir durup belirli bir senedin ya da kâğıdın değerini hesaplama ihtiyacı bile hissetmeyebiliyordu; bu durum bireylerin o kâğıdı uzun bir süre elinde tutma niyetinde olmamasından kaynaklanabildiği gibi, o kâğıdı satın alacak kadar cahil ya da bön “enayiler” bulabileceğine emin olmasından da kaynaklanabiliyordu. Hattâ bu müzikli sandalye oyununa katılan herkesin müziğin er ya da geç duracağını ve elden ele dolaştırdıkları bu kâğıtların kesin değerinin belli olmadığına farkında olduğu bir durum bile söz konusu olabiliyordu. Gelgelelim hiç kimse bu gerçeklerin gerektirdiği şekilde davranmıyordu. Durup dururken bu kâğıtların karşılığını ödemenin reddedilmesi, herkesin aynı anda kaçmak üzere kapıya yöneldiği bir panik dalgasına sebep olabilirdi. Bankalar açık pozisyonlarını yavaş yavaş düzeltmek zorundaydı. Bereket versin ki Ayr Bank yöneticilerinin “gerçek poliçeler ile dolaşımdaki poliçeler

18 A.g.y., s. 321.

arasında", yani gerçek poliçeler ile "poliçeyi poliçeyle yenileme" işleminin ürünü olan poliçeler arasında "neredeyse hiçbir ayırım yapmama" aptallığı, rakip bankalara, "aksi hâlde adamakıllı bir zarar, hattâ belki de belli bir itibar kaybı yaşamadan kurtulamayacakları o ölümcül döngüden zorlanmadan kurtulma fırsatını" verdi.¹⁹

Belki bu elden ele oyununu sürdürmenin makul bir sebebi de vardı; Smith bunu şöyle ifade ediyordu:

Poliçenin keşidecisi, muhatabı ve ciro edeni güvenilirlikleri kuşkulu insanlar olsa bile borcun vadesinin kısalığı poliçe sahibine bir miktar güvence sağlar. Bu insanların tamamının bir noktada iflas etmesi çok yüksek bir olasılıksa da, bunun bu kadar kısa vadede gerçekleşmesi şansa kalmış bir şeydir. "Ev yıkıldı yıkılacak gibi," demiş yorgun seyyah kendi kendine, "çok uzun süre ayakta kalmaz, ama tam bu gece yıkılması şansa kalmış, riske girip bu gece burada uyuyacağım."²⁰

2008 yılı bankacılık krizi boyunca görülen güven kaybının en rahatsız edici işaretlerinden biri de Londra bankalarının birbirine verdiği gecelik borç faizinin, yani LIBOR'un (London Interbank Offered Rate-Londra'da Uygulanan Bankalar Arası Faiz Oranı) üç katına çıkmasıydı. Güven öylesine yerlerde sürünüyordu ki Smith'in "yorgun seyyahları" "yıkıldı yıkılacak" (yani çatlaklarla, yarıklarla dolu) dedikleri bir evde tek bir gece dahi geçiremezlerdi.

Smith herhangi bir bankanın tedavüle sürdüğü değerli kâğıtların değerini ölçme noktasında piyasaya güvenilebileceğini iddia etmek bir yana, değerli kâğıtların üstüne "isteğe bağlı" ibaresinin konulmasının yasaklanmasını savunup, Bank of England dışındaki bankaların belirli bir değer altındaki değerli kâğıt tedavüle sürmesine sınırlama getirilmesini istiyordu. Bu tedavül sınırlaması, söz konusu kâğıtların dolaşımının, onları kabul etmenin taşıdığı riskler hakkında daha bilinçli büyük firmalarla ve para piyasasıyla sınırlandırılmasına katkıda bulunacaktı. Smith bu düzenlemeleri 1666'daki Büyük Yangın'ın ardından Londra'da uygulamaya konan imar kanunlarıyla karşılaştırıyordu:

19 A.g.y., s. 313, 315.

20 A.g.y., s. 309.

Bir bankanın çıkardığı küçük ya da büyük herhangi bir tutardaki bonoları satın almaya istekli bir bireyi bundan alıkoymak; bir bankacıyı, çıkaracağı bu tür değerli kâğıtları yanındaki yöresindeki herkes değerli kâğıt olarak kabule hazırlan bu kâğıtları çıkarmaktan alıkoymak, denilebilir ki, asıl görevi doğal özgürlükleri çiğnemek değil desteklemek olan hukukun bu özgürlükleri alenen ihlal etmesi demektir. Bu tür hukuksal düzenlemeler hiç kuşkusuz bazı bakımlardan bir doğal özgürlük ihlali olarak görülebilirse de, birkaç bireyin doğal özgürlüğü bu şekilde –yani bütün toplumun güvenliğini tehlikeye atacak şekilde– hayata geçirmeye çalışması, en zorba hükümetler kadar en özgürlükçü hükümetlerin de hukuk yoluyla mani olduğu, mani olması da gereken bir şeydir. Yangının yayılmasını önlemek üzere binalara ara duvarlar koyma zorunluluğu, burada önerilen bankacılık düzenlemeleriyle tam olarak aynı türden bir doğal özgürlük ihlalidir.²¹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Smith metinlerinde nadiren adalete dair genelgeçer kavramlara başvurur. Yukarıdaki alıntıda görülen “doğal özgürlük” gibi ifadeleri kullandığı zamanlarda da, bu özgürlükler ya da “insanoğlunun kutsal hakları” genellikle saldırı altındadır. Bu hak ve özgürlükler merkantilizm ya da hükümet müdahalesinin tehdidi altında olmadığı zamanlarda ise Smith sessiz kalmayı tercih eder. Smith’in burada bireysel özgürlüğe getirilen bu kısıtlamaların, “bütün topluluğun güvenliği”ne katkı yapmaları nedeniyle meşru olduğunu savunması çarpıcıdır.

Peki ama bu tür sınırlamalar nasıl hayata geçirilebilir? Büyük Londra Yangını imar düzenlemelerine olan ihtiyacı gözler önüne sermişti ve 1667 Londra İmar Yasası ve bu yasada yapılan değişiklikler detaylı kurallar getiriyordu. Beş katlı bir kâgir binanın birinci katında iki tuğla kalınlığında, çatı altında ise bir buçuk tuğla kalınlığında ara duvarları olmak zorundaydı. Çatı alanı ile altındaki evler de ara duvarla birbirinden ayrılmalıydı. Bu ara duvarlar duvarcılarının aşağı yukarı üç hafta fazladan çalışmasına ve 32 bin “fazladan” tuğlaya mal olarak ekonomi üzerinde canlandırıcı bir etki yaratsa da, Spitalfields gibi bölgelerdeki sıra sıra yeni evlerin çoğunu inşa eden vurguncu müteahhitler için ciddi bir ekstra maliyet kaynağıydı.

Ara duvarlar tam da arada olmaları nedeniyle görünmezdi ve kaçınılmaz bir şekilde kimi müteahhitler bu duvarları yapmadı;

21 A.g.y., s. 324.

1774 tarihli yeni İmar Yasasıyla daha sert cezaların ve yeni kuralların getirilmesi de bu durumu değiştirmedir. Zira yaşadıkları evde bu ara duvarların olup olmadığını çok az apartman sakininin bildiği gerçeği değişmiyordu. 1690'lı yıllardan beri yangın sigortası vardı ve Smith'in zamanında her şirket kendi yangın söndürme araçlarına sahipti; bu araçlar yalnızca ön cephesindeki tabelalarda kendi firmalarının logosu bulunan binalardaki yangınlara müdahale ediyordu. Serbest piyasa, ara duvarların olduğu binalar için daha düşük sigorta primi almak suretiyle bunların inşasını teşvik edebilirdi. Gelgelelim Smith'in bizzat ifade ettiği gibi, "Birleşik Krallık'ın tamamının ortalaması alındığında, yirmi evden on dokuzunun, hattâ belki de yüz evden doksan dokuzunun yangın sigortası yok"tu.

Şehrin yalnızca finansal kurumları değil, binaları ve insanları dâhil şehrin kendisi de felaket risklerine açık olmaya devam ediyordu. Buna rağmen çoğu evsahibi riske dair yaptıkları "ince hesaplar"a dayanarak sigortalama ya da sigortalamama kararını vermek yerine, "salt kafasızca bir gözü karalık ve riski hadsizce küçümseme" tavrını takınıp buna uygun olarak hiçbir şey yapmamayı seçtiler.²² Böylece Smith, "bütün topluluğu" korumak üzere, bireylerin özgür eylemlerinin geniş kapsamlı tahribat yaratma tehlikesinin bulunduğu yerlerde bu eylemlere sınırlamalar getiren düzenlemeleri kesinlikle gerekli görürken, seçtiği analogi de bu düzenlemelere dair ciddi uygulama sorunlarının altını çizer. Smith'in "doğal özgürlük" ile "bütün topluluğun güvenliği"nin karşı karşıya geldiği noktada önceliği "güvenliğe" vermesi her şeye rağmen çarpıcıdır.

Smith 1773 Mayıs'ında Londra'ya gitti ve elyazmalarını yayıncısına teslim ettiği 1775 sonlarına kadar *Milletlerin Zenginliği* üzerindeki çalışmalarına burada devam etti. Kirkcaldy sahillerindeki yalnız yürüyüşlerine karşılık, Smith burada, fırsattan istifade, Londra'nın sunduğu çok sayıda ve çeşitte "eğlence"nin tadını çıkarabiliyordu: İngiliz kafelerinde gazete ve broşür okuyor, tiyatroya ve kamusal konferanslara gidiyor, kulüplerde ve yemekli davetlerde felsefi ve güncel meseleleri tartışıyordu. Hem kraliyet ve hükümetin hukuk danışmanı ve başsavcı yar-

22 A.g.y., s. 126.

dımcısı (*solicitor-general*) hem de bir parlamenter olan Alexander Wedderburn'ün sürekli geçerli davetiyesi sayesinde yönetimin tam merkezinde yer alanların fikirlerini dinleyip, henüz yayımlanmamış fikirlerini politika yapımcılarla paylaşabiliyordu. Bütün bu konuşmalar hiç kuşkusuz *Milletlerin Zenginliği*'ne, bilhassa da çalışmanın sonunda, hükümetin en acil çözüm bekleyen sorununa, yani Kuzey Amerika'daki on üç kolonide yaşanan sorunlara dair yürüttüğü tartışmaya şekil verdi.

Kolonilerde yaşayanların çıkarları ile anavatanda yaşayanların çıkarları bir süredir ayrışmaya başlamış, Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) bu ayrılıkları iyice gün yüzüne çıkarmıştı. Nüfus artış hızına dair tahminler hiç kuşkusuz abartılı olsa da, sonsuz gibi görünen toprak ve doğal kaynak arzının, yüksek ücretlerle de birleşerek, Amerikan kolonilerinde bir nüfus patlamasını teşvik ettiği hususunda bir görüş birliği vardı. Bu etkenler kolonicileri kıta içinde daha da batıya doğru ilerlemeye teşvik ediyor, ilerledikçe hem Amerikan yerlileriyle hem de -genişlemeyi durdurmak için Mississippi Nehri boyunca bir dizi istihkâm inşasına girişen- Fransızlarla çatışıyorlardı. Bu hat Fransa'nın Kanada ve Louisiana'daki yerleşim birimlerini birbirine bağlıyordu. Bu arada Fransa'nın müttefiki İspanya da (ki kralı Fransa kralı gibi Bourbon hanedanındandı) Florida'da hak iddia ediyordu.

Londra'daki hükümet üyeleri, Bourbon güçleriyle bir çatışmayı engellemek amacıyla, vatandaşlarının Amerika içinde batıya doğru yayılmasını sınırlandırmaya çalışıyordu. Gelgelelim İngiltere'deki bakanlar ile Amerika'daki kolonilerin uç sınırlarında yaşayanları ayıran muazzam mesafeler bu talimatların büyük ölçüde kulak ardı edilmesine sebep oluyor, salt savunma amacıyla teşkil edilmiş koloni milisleri sık sık düşük yoğunluklu çatışmalara giriyorlardı; şayet bu işler kontrolden çıkarsa başlarının belaya girebileceğini gayet iyi bilen Londra'dakiler ise milislerin bu eylemlerini aptallık sınırını aşmış bir gözü karalık olarak görüyorlardı. Londra'daki bakanlar ve parlamenterler sık sık kendilerinin çıkarmadığı bir savaşın faturasını ödemek zorunda kalıyorlardı. İşte Amerikalıların bugün Fransız-Kızılderili savaşı olarak bildiği koloni çatışması 1750'li yıllarda tam olarak bunu yaptı: Kısa süre içinde Britanya ile Bourbon güçleri arasında dünya çapında bir çatışmayı, yani Yedi Yıl Savaşları'nı tetikledi.

Fransızların Yedi Yıl Savaşları'nda aldıkları yenilgi, Kanada'daki topraklarını Britanya'ya devredip, Mississippi boyunca yaptığı tahkimatları kaldırmalarını beraberinde getirdi. Fransızların elinde kala kala Saint Lawrence Körfezi'ndeki birkaç küçük ada, Saint Pierre ve Miquelon adaları ile Louisiana kalmıştı. Bahsi geçen adalar hâlâ Fransa tarafından yönetiliyor; Louisiana ve Mississippi'nin batısındaki Fransız toprakları ise Napolyon 1803'te ABD'ye sattı. Koloniciler kendi milis yurttaşlarının bu zaferlerdeki payını olduğundan büyük görürken, bu zaferlerin Britanya devletine olan maliyetini olduğundan küçük görüyorlardı. Savaş Britanya'nın ödemesi ya da çevirmesi gereken devlet borçları miktarını büyük ölçüde artırmıştı. Londra'daki bakanlar doğal olarak kolonicilerin Britanya'da yaşayan Britanyalı kardeşlerinin bu mali yükünü paylaşması gerektiğini düşünüyordu. Londra'nın Amerika'daki kolonileri için yürüttüğü, bu kolonilere kendilerini idare etme noktasında ciddi bir hareket alanı sağlayan iyi niyetli ihmal politikasını bir kenara bırakmanın zamanı gelmişti. Londra'nın gümrük vergilerini artırması ve diğer gelir artırıcı girişimleri kolonicilere Fransızlardan kurtulmanın bedava olmadığını öğretebilirdi. Kolonilerin "mantar" elitlerinin (böyle adlandırılmalarının sebebi, sosyal statünün büyük ölçüde doğuştan kazanıldığı Britanya toplumunda bu elitlerin bir gecede türeyivermiş gibi görünmesiydi) büyümesinin vakti gelmiş de geçiyordu bile.

1765 tarihli Damga Vergisi Kanunu bu yeni vergilerin ilki ni düzenliyordu. Bu yasaya göre bütün gazeteler ve her türlü hukuksal sözleşme, o kâğıdı basanın özel bir vergiyi ödediğini gösteren bir damgayı taşımak zorundaydı; o kâğıtların sahipleri bu ek yükümlülüğü fiyata, yani onları satın alanlara yansıtacaklardı. İtirazlar ve protestolar yükselmeye başlayınca Londra önce uzlaşmaya istekli gibi göründü, ama kısa süre sonra, uzlaşmanın kolonilere bir noktada belirli vergilere karşı direnişi tam bağımsızlık için birleşik ve eşgüdümlü bir mücadeleye evriltme cesareti verebileceği endişesine kapıldı. Yedi Yıl Savaşları'ndan önce bu on üç koloni aralarında yabancı toprakların bulunduğu adacıklar gibiydi; tarihsel nedenlerle mesela zulme uğramış Protestanlar için bir sığınak olarak görülüp, ciddi bir Alman nüfusu barındıran "eski" bir koloni olan Massachusetts ile bir ceza kolo-

nisinden tütün kolonisine dönüşmüş, çok daha “yeni” bir koloni olan Georgia arasında hem iç idari yapı bakımından hem de yönetiminin Londra’dan bağımsızlık derecesi bakımından büyük farklılıklar söz konusuydu.

Carington Bowles (yayıncı), *A New Method of Macaroni Making, as Practised at Boston in North America* [Kuzey Amerika’da, Boston’da Hayata Geçirilen Yeni Macaroni²³ Yapma Yöntemi], 1774, metal baskı. Aralarında Boston’un da olduğu kolonilerde gümrük memurları katrana bulanıp kuş tıyıyla kaplanıyordu.

23 İng. Çubuk makarna anlamına gelen bu kelime aynı zamanda 18. yüzyıl İngiltere’sinde çok gezen, moda aşırı düşkün, Kıta Avrupası’nın kültüründen aşırı etkilenmiş genç İngilizler için kullanılan küçültücü bir terimdi. Resimde boynuna idam ipi geçirilmiş İngiliz gümrük görevlisi bağlamında muhtemelen her iki anlama da gönderme yapılıyor (ç.n.).

Yedi Yıl Savaşları daha güçlü ve bağlayıcı bir Amerikalı kimliğinin oluşumuna katkıda bulunmuştu. İlginçtir, müşterek Britanyalılık geçmişi de Britanya'ya direnişi teşvik eden başka araçlar sağlıyordu. Kral I. Charles'ın kraliyet "zorbalığı"na karşı sergilenmiş yiğit direnişin damgasını vurduğu heyecan verici bir masal şeklinde anlatılan on yedinci yüzyıl Britanya tarihi, Kral III. George'un vekillerinin, yani Kral George'un kolonilerinde yeni vergiler uygulamak ve düzeni sağlamakla görevlendirilmiş Britanyalı valiler, gümrük görevlileri ve askerlerin farazi "zorbalığı"na meydan okumayı teşvik ettiği düşünülebilecek örneklerle doluydu. Smith'in Londra'ya gidişinden birkaç ay önce Hindistan çayına yeni bir vergi konulmasına karşı çıkanlar Boston limanına gelen bir yük gemisinin kargosunu denize döktüler. 1773 Boston Çay Partisi Londra'yı otoritesinin devamını sağlamak için daha kararlı adımlar atmaya iterken kolonicileri ise "temsil yoksa vergi de yok" şeklinde tamamen yeni bir itiraz geliştirip, Britanya parlamentosunun kendilerini etkileyen kararlar almayacağı şeklinde bir meydan okumaya sevk etti.

Bugün bize son derece açık görünen bu mantrayla kafası ciddi ölçüde karışan pek çok Britanyalıdan biri de muhtemelen Smith'ti. Smith'in kendisinin de oy hakkı yoktu ve bundan pek rahatsız da değildi. Belirttiğimiz gibi, hükümeti herhangi bir "sözleşme"nin ürünü olarak görmüyordu; John Locke gibi kuramcılar Britanyalıların "rıza"ya dayalı olarak yönetildiğini yazmışsa da, olsa olsa "son derece simgesel ve mecazi anlamda bir rıza"ydı bu.²⁴ Çoğu Britanyalı, parlamentonun hasbelkader Britanya'da ya da bir Britanya kolonisinde doğmuş yetişkin insan evlatlarını değil, toprak mülkiyetini, imalat sanayiini ve ticareti (yani toprak sahiplerini ve fabrikalara, gemilere vs. yatırarak kadar sermayesi olanları) temsil ettiği hissiyatındaydı. Parlamento Britanya'nın hissedar demokrasisinin kalbiydi: İmparatorluğun zenginliklerinde (toprağında, sanayisinde ve ticaretinde) büyük bir payı olanlar oy hakkına sahipti yalnızca. Bu açıdan bakıldığında, aslında Amerika'nın, Londra'da konuşlanmış parlamentoda İngiltere'nin endüstrileşmiş kuzeyinin temsil edildiğinden daha güçlü bir şekilde temsil edildiği söylenebilir. Amerikan "çıkarları", on üç kolonide büyük yatırımları bulunan

24 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 323.

ve çok eskilerden beri uygulanagelen bir yöntemle (ya bir seçim çevresindeki oyları satın almak ya da bir aristokrata para yedirip o aristokratın kontrolünde bulunan parlamenterlik koltuğu için kendilerini aday göstermesini sağlamak suretiyle) parlamenter koltuğu satın alarak parlamentoya girmiş tüccarlar ve bankerler tarafından temsil ediliyordu.

Koloniciler Britanya'yla ortak bir dile, tarihe ve kültüre sahipse de kolonicilerin 1770'li yıllarda siyasi özgürlük ve temsil hakkında benimsediği söylem, İngiliz, İskoç ve Fransız fikirlerinin bir karışımı niteliğinde ve yeniydi; ayrıca köle sahipliği tarihinin işaret ettiği gibi, bu söylemin tam olarak anlaşılması epey zaman alacaktı. *Milletlerin Zenginliği*'nin son sayfalarında yazdıkları, Smith'in, Britanya'nın Amerikan kolonilerini zor yoluyla elinde tutma çabasının zaman kaybı olduğunun farkında olduğunu gösterir. Londra'nın önündeki en iyi seçenek kolonilere bağımsızlığını vermektir. Smith'in merakla beklenen eserinin finalini bu görüşün detaylıca ortaya konulmasına ayırması, Londra'da yaşamasının kendisini zamandan ve ulusal sınırlardan münezze bir ekonomi-politik teorisi üzerine yoğunlaşmaktan uzaklaştırıp, Edinburgh Üniversitesi profesörü Hugh Blair'in ifadesiyle, kitabı "yalnızca dönemi için geçerli bir çalışma" hâline getirecek şekilde salt devlet meselelerine, gündelik meselelere yoğunlaştırmasına izin verdiğinin bir işareti olarak, kimi okurlara tuhaf gelir.²⁵ Smith, pek çok çağdaşının gerçekçi olmamakla eleştirip eksantrik bulunduğu 'tek taraflı olarak kolonilerden çekilme/vazgeçme' siyasetini savunmak suretiyle, kendi elleriyle *Milletlerin Zenginliği*'ne büyük değer kaybı yaşatmış gibi görünür. Smith çalakalem yazan bir yazar değildir, bilakis yazma sürecini yavaş ve zahmetli bir süreç olarak görüp bu sebeple bazı bölümleri bizzat yazıya geçmek yerine bir sekretere dikte ettiği anlaşılıyor. Öyleyse *Milletlerin Zenginliği*'nin finalini bu şekilde bağlama kararını nasıl açıklayabiliriz?

Smith Britanya ile kolonileri arasında çok pahalıya mal olan kanlı bir savaşın, "bir milletin refahını o ülkenin metal ve kâğıt parasına bağlayan bir sistem" olarak merkantilizmin yarattığı tehlikelerin bilhassa çarpıcı bir örneği olduğunu düşünüyor-

25 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 188.

du.²⁶ Merkantilistler uluslararası ticareti, insanların birbirlerini istedikleri şeyi elde etmeye ikna ettikleri bir araç olarak değil, sıfır toplamı bir oyun olarak görür. Merkantilist piyasa yaklaşımında satıcı kazanırken alıcı kaybeder; elinde en çok altın kalan ülke kazanan taraftır. Merkantilist görüşün etkisi altındaki bütün iş insanları kendi özel ticaret alanlarında tekelleşmenin derdine düşüp, bu hedefleri doğrultusunda, üretim üzerine (loncalar tarafından dayatılan türden) kısıtlamalar getirmesi ve kendilerini dış rekabetten koruyacak ihracat ve ihracat tarifeleri belirleyip teşvik primleri (sübvansiyonlar) dağıtması için hükümet nezdinde lobi çalışmaları yapıyorlardı.

Merkantilizm emperyalizmin önünü açıyordu çünkü aynı merkantilistler ve devlet adamları ulusal zenginliği büyötmek için gözlerini yurtdışına dikeyorlardı. Eldorado ve “Altın Şehir” efsaneleri²⁷ zenginliğin hiçbir ekonomik aktivite gerçekleştirilmeden, Orta ve Güney Amerika’da (gerçek ve içsel bir değere sahip olmayan) altın ve gümüş çalarak ya da çıkararak da biriktirilebileceğini ifade ediyordu. Aslında İspanyollar ve Portekizliler ekonomilerini Yeni Dünya’nın altınıyla doldurmanın aslında çok büyük bir hata olduğunu, bunun imalat sektörünü baltalayp enflasyona neden olduğunu daha on altıncı yüzyılda acı verici bir şekilde öğrenmişlerdi. O altını harcayacak ya da yatıracak bir iç üretim ve iç endüstri olmazsa altın hızla yurtdışına kaçıyordu ve bu yurtdışı da genellikle tarımsal yenilikçileri, imalatçıları ve tüccarları o sermayeyle işe yarar şeyler yapabilecek rakip kuzey Protestan devletleri oluyordu.

Bu “tatlı hayal” itibardan düşerken, bir tüketiciler imparatorluğu yaratma fikri o düşün yerini almaya başlamıştı. Bu sebeple Kuzey Amerika kolonilerinin Britanya’nın rakibi olan güçlerle ticaret yapmasına ve birincil mallar (kolonilerin üretmesine izin verilen bu hammaddeler ve tarımsal ürünler de “anavatan” Britanya’ya taşınıp işlendikten sonra kolonicilere geri satılacaktı) dışındaki ürünleri üretmesine sınırlamalar konuldu. Bu tekelin başka her yerle alışveriş yapmasını engellediği koloniciler ni-

26 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 388.

27 El dorado İspanyolcada “altından”, “altın kaplı” anlamına gelir; İspanya İmparatorluğu döneminde, dini ritüel olarak vücudunu altın tozuyla kaplayıp göle dalan Kolombiyalı mitset bir kabile şefini ifade etmek için kullanılmıştır. Efsane zaman içinde değişmiş, “altın kral”, “altın kent”, “altın imparatorluk” hâlini almıştır (ç.n.).

hai mallarını Britanya'dan satın almak zorundaydı ve Britanya kolonilerden gelen hammaddelere (çivit, pamuk, kereste ve pik demir) ödediği fiyat ile kolonilere sattığı nihai malların (boyalı kumaş, gemi, mobilya, çelik ayakkabı tokası) fiyatı arasında kendisi yararına büyük bir kâr payı koyuyordu. "Salt bir tüketiciler toplumu yaratmak gayesiyle koca bir imparatorluk kurmak," der Smith, "ilk bakışta ancak bir esnaf milletine yakışır bir proje gibi görülebilir" se de, aslında "bir esnaf milletine hiç uymayan, ama hükümeti esnafların etkisi altında kalmış bir millete tam uyan" bir projedir.²⁸

Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nin son paragrafında yazdığına göre, Kuzey Amerika'da yaşanan olaylar, Britanya'nın neredeyse üç yüz yıllık koloncilik faaliyetlerinden sonra merkantilist "proje"nin başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Britanya devleti "kolonilerin ticareti üzerinde tekel kurabilmek" adına bir dizi kısıtlamayı yürürlüğe koymuş ama bu kısıtlamalar kendi üretimini artırmadığı gibi, yatırım sermayesini ekonominin bir sektöründen daha az etkili bir diğer sektörüne aktarmaktan, böylece malları tüketiciler için daha pahalı hâle getirmekten başka bir işe yaramamış, üstelik aynı tüketiciler, artan vergiler üzerinden, kolonilerde görev yapan ordular ve koloni idareleri için de ödeme yapmak zorunda kalmışlardır:

Büyük Britanya'nın idarecileri bir yüzyıldan fazla süredir halkı Atlantik'in batı yakasında büyük bir imparatorluğa sahip oldukları fikriyle avutup durmuşlardır. Ne var ki bu imparatorluk bugüne kadar yalnızca hayallerde var olmuştur. Bugüne kadar sahip olduğumuz şey bir imparatorluk değil bir imparatorluk tasavvuru, bir altın madeni değil bir altın madeni tasavvuruydu; hiçbir getirisi olmadan çok büyük bedellere mal olmuş, hâlâ mal olmaya devam eden, böyle giderse de büyük ihtimalle bedel ödetmeye devam edecek bir tasavvurdur bu. (...) İdarecilerimizin halkla birlikte muhtemelen kendilerini de kaptırdıkları bu tatlı hayali ya gerçekten hayata geçirmelerinin ya da bu hayalden uyanıp halkı da uyandırmalarının zamanı kesinlikle gelmiştir. Bu tasavvur tamamına erdirilemiyorsa, artık bir kenara bırakılmak zorundadır. Britanya imparatorluğuna bağlı hiçbir ülke imparatorluğun bütünlüğünün korunmasına bir katkıda bulunamıyorsa, Büyük Britanya'nın savaş zamanlarında bu ülkeleri savunma, barış zamanlarında ise aynı ülkelerin herhangi bir

28 Smith, *Wealth of Nations*, s. 613.

sivil ya da askerî kurumunu destekleme masrafından kendini kur-
tarıp, tasarılarını ve gelecekte beklentilerini mütevazı olanaklarıyla
uyumlu hâle getirmesinin zamanı kesinlikle gelmiş demektir.²⁹

Smith bundan birkaç sayfa önce ise bağımsız bir Birleşik Dev-
letler'in Britanya'yla ticaret yapmaya devam edeceğini, bunun
iki tarafı da zenginleştireceğini yazar. Nitekim bu yeni bağımsız
devlet ile Britanya sonraki yüzyılda ve sonrasında birbirlerinin
en büyük ticaret partneri olmuşlardır. Şayet Wedderburn ve
Britanya hükümeti içindeki destekçileri Smith'in 1776 tarihli bu
tavsiyelerini dinleselerdi, Britanya devleti yalnızca kolonicilere
karşı değil, 1778'de isyancıların safında savaşa katılan dişli raki-
bi Fransa'ya karşı da verdiği, iki tarafın sırtına da büyük savaş
borçları yükleyen beş yıllık bir savaştan kurtulmuş olacaktı.

Britanya her halükârda, savaşa girmeyi seçmeseydi yararlan-
nabileceği (günün sonunda da yararlandığı) büyük bir ticaret
fırsatını tepti. Tek taraflı olarak bir imparatorluktan vazgeçmek,
kabul etmek gerekir ki, görülmemiş bir şeydi ve Britanya'nın
ulusal saygınlığını yitirmesine mal olabilirdi. Başbakan Lord
North 1779'da Kral III. George'a kolonicilerle savaşın maliyeti-
nin herhangi bir olası kazanımı fazlasıyla aştığını söylediğinde
Majestelerinin yanıtı, "bu hadiseleri, tezgâhının arkasına geçmiş
bir tüccar gibi terazide tartan" tek kişinin North olduğuydu.³⁰
Gelgelelim Britanyalıların 1781'de Yorktown'da yaşadığı nihai
mağlubiyet daha aşağı düzeyde bir aşağılanma olmayacaktı.
Profesyonel askerlerden müteşekkil kudretli bir ordunun nasıl
olup da dağlılardan müteşekkil bir ayaktakımı ordusuna ye-
nildiğini kavrayamayan Britanya güçleri Yorktown'dan uygun
adım çıkarken "Dünyanın Düzeni Altüst Oldu" nakaratını söy-
lüyordu.

Merkantilizm ve onun besleyip büyüdüğü emperyalizm tü-
rüne aşamalı insanlık tarihinde bir aşama olarak bakıldığında,
"zenginliğin gelişmesine" ciddi zarar veren bir aşama gibi gö-
rünüyordu. Lüks tüketim mallarının ortaya çıkması ve bunun
sonucunda feodalizmin çöküşe geçmesi sayesinde, sıradan in-
sanların kendilerini lordunun savaşında savaşırken bulması ya
da başka bir lordun ordusunun ailesini, mahallesini ya da işini

29 A.g.y., s. 946-947.

30 Ian Campbell Ross, *The Life of Adam Smith*, Oxford, 1995, s. 284.

yok etmesi ihtimali artmak yerine gittikçe azalıyordu. Ne yazık ki tüccarlar ve -zuhur ettiği yerlerde- tüccarların ideolojisi merkantilizm, tahakküm kurmaya ve zenginleşme beklentisiyle aptalca savaşların peşinde koşmaya en az feodaller kadar, hattâ belki onlardan da fazla istekliydiler.

Bu ve önceki yüzyılda, kralların ve bakanların değişken hırsları, Avrupa'nın huzuru açısından, tüccarların ve imalatçıların arsızca hasetleri kadar vahim sonuçlar yaratmamıştır. İnsan türünü yönetenlerin şedit ve hak tanımaz tavırları, korkarım insani ilişkilerin doğası yüzünden kolay kolay çare bulunamayan eski bir kötülüktür. Gelgelelim insan türünü yönetmeyen, yönetmemesi de gereken tüccarların bayağı açgözlülüğünü ve tekelci zihniyetini düzeltmek mümkün olamasa da, kendileri dışındaki insanların huzurunu kacırmaması kolayca engellenebilir.³¹

Smith kâr hırsını kesinlikle halkın "huzuru" için bir risk olarak görüyordu. Smith'e göre iş insanları her daim kendi faaliyet alanlarını çöküşün eşiğinde olarak tasvir ediyor, böylece, sözümona herkesin iyiliği için, ihtiyaç duydukları tekel hakkını kendilerine versin diye devlete yaptıkları baskıyı artırabilmek adına halkı rahatsız ediyorlardı.

Smith'in, iş insanlarının başarılı lobi faaliyetlerinin ürünü olan tarifelerden ve kısıtlamalardan hazzetmemesi içgüdüsel bir şeydi: "O kanunların tıpkı Drakon³² kanunları gibi baştan aşağı kanla yazıldığı söylenebilir."³³ 1762'de verdiği hukuk derslerinde ifade ettiği gibi, ülke içinde yün üretimini artırma niyetiyle yapılmış bir düzenleme, yün ihracatını ölümle cezalandırılabilir bir suç kategorisine sokuyordu.³⁴ Bu tür kanunlar doğal olarak kaçakçılığın önünü açıyordu. Smith kaçakçıları suçlu olarak tanımlamak bir yana, onları bir tekeli korumak amacıyla çıkarılmış kanunların kriminalize ettiği iyi insanlar olarak görmemizi ister. Ona göre sıradan bir kaçakçı, "ülkenin kanunları doğanın asla suç kılmadığı bir şeyi suç hâline getirmese, her bakımdan

31 Smith, *Wealth of Nations*, s. 493.

32 Antik Atina'da kanunları yazılı hâle getiren ilk kişiydi. Atina yurttaşlarının şehir devletleri için yasa yapmasını talep ettiği ilk demokratik yasa yapıcı olmakla birlikte, yaptığı yasalar Atinalıların beklentilerinin çok ötesinde sert ve acımasızdı. Bu sebeple, Drakon tarzı (Draconian) sıfatı, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Yunancada, İngilizcede ve diğer Avrupa dillerinde acımasız kuralları ve yasaları nitelemek için kullanılır olmuştur (ç.n.).

33 Smith, *Wealth of Nations*, s. 648.

34 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 105.

mükemmel bir yurttaş olurdu.”³⁵ Kanlı benzetmeler yaparken Smith’in aklında merkantilizm ile savaş arasındaki kanlı bağlantılar da vardı. Britanya ile İspanya arasında 1739’da patlak veren Jenkins’in Kulağı Savaşı’nı,³⁶ “bir tekele bahşedilmiş bir destekleme primi”, yani bir sübvansiyon olarak değerlendiriyordu. Yedi Yıl Savaşları’nı da öyle.³⁷ Bu iş insanları gerçekten de feodal lordlar kadar bencil ve zorba insanlardı. Halkın huzurunu bozmakla da kalmıyor, ticareti bir savaş hâline getirerek yurttaşlarını ölüme sürüklüyor, hayatta kalanların ise sırtına devasa savaş borçları yüklüyorlardı. İş insanları, Smith’in doğası itibarıyla uluslararası barışı ve karşılıklı anlayışı desteklediğine inandığı ticareti, Smith’in mide bulandırıcı bulduğu bir şekilde piç ediyorlardı.

Smith bu iş insanlarının söz konusu politikaların halkın çıkarına olduğuna samimiyetle inandıkları zamanlar da olduğunu kabul eder, fakat çoğu zaman onları güdüleyen şey açgözlülükleriydi. Devlet adamlarının bu retoriğe kanmasının bir sebebi de akıllıca ticaret politikası güderek refah yaratabilecekleri zehabına kapılmalarıydı. Mümtaz sosyal konumları onları kendilerinden aşağı olanlardan daha bilgili ve zeki oldukları ve o insanların paralarını nasıl kullanacaklarını buyurmanın görevleri olduğu gibi yanlış bir düşünceye sevk ediyordu. Smith’e göre en büyük yanılgıları da buydu:

Sermayelerini kullanma şekilleri hususunda bireyleri yönlendirmeye girişen bir devlet adamı ihtimam gerektiren bir işi hiç gereği yokken yüklenmiş olmakla kalmaz, değil tek bir bireye, bir kurula ya da meclise bile emanet edilemeyecek bir yetkiyi kendi kendine vermiş olur, ki bu yetkinin verilmesi en tehlikeli kişi de zaten bu yetkiyi haiz olduğunu sanacak kadar aptal ve hadsiz olan kişidir.³⁸

Artık Smith’in hükümet ve hükümetin görevleri hakkındaki görüşlerini daha derinliğine irdeleyebiliriz.

35 Smith, *Wealth of Nations*, s. 898.

36 Bu savaş, zamanında İspanyol denizcilerinin borda ettikleri bir İngiliz ticaret gemisinin kaptanı Robert Jenkins’in kulağını kesmesine atfen bu isimle anılmakla birlikte, bu olay savaşın patlak vermesinden sekiz yıl önce gerçekleşmiştir (ç.n.).

37 Smith, *Wealth of Nations*, s. 616, 615.

38 A.g.y., s. 456.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HÜKÜMET MAKİNESİ, 1776-1789

Milletlerin Zenginliği Londralı yayıncı William Strahan tarafından 9 Mart 1776'da iki cilt hâlinde basıldı. Fiyatı iki pound iki şilindi, bugünün parasıyla yaklaşık 130 pound. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın aksine, "Giriş ve Yapıtın Planı"yla, kapsamlı dipnotlarıyla ve ringa balığı endüstrisi üzerine veriler içeren bir ek bölümüyle (Smith bu verilerle, primlerin ya da devlet sübvansiyonlarının fiyatları düşürmediği, buna karşın düşüncesiz girişimcileri "balık değil, salt prim avlamak üzere"¹ denize açılmaya sevk ettiği iddiasını desteklemeyi amaçlıyordu), net olarak bilimsel bir çalışma şeklinde yapılandırılmıştı. Çalışma beş kitap şeklinde düzenlenmişti. Smith çalışmasında önce "sefalet derecesinde yoksul", "vahşi" milletlerden "ileri giden uygar milletlere" geçiş sürecinde görülen "emeğin üretici güçlerindeki gelişmenin" sebepleri üzerine eğilir; bu sürecin merkezinde emeğin uzmanlaşması vardır. İkinci Kitap bir ulusun "birikmiş sermaye"si ve bu sermayenin "faydalı ve üretken işçi" istihdamında kullanılabileceği farklı ekonomi sektörleri üzerinde yoğunlaşır. Smith "zenginliğin gelişmesi"ni analiz ettiği Üçüncü Kitap'ta daha tarihsel bir yaklaşım sergiler. Dördüncü Kitap'ta kendisinden önceki "siyasal iktisat teorileri"ne, özellikle de "merkantilist sistem"e yoğunlaşır. Son kitapta ise "egemenin ya da devletin geliri", özellikle de vergilendirme formları ve gelirin hangi amaçlara hasredileceği (devlet borçlarının ödenmesi ya da çevrilmesi, savunma ve hukuk sisteminin, keza eğitim ve kültür hizmetlerinin finansmanı) üzerine bir tartışma yürütülür.² Kitap, Britanya'nın imparatorluğundan vazgeçmesi talebiyle biter. Bu berrak düzenin bozulup konu dışına sapıldığı ya da tamamen başka bir konuya atlandığı birkaç yer de yok değildir; Smith öğ-

1 Smith, *Wealth of Nations*, s. 522, 520.

2 A.g.y., s. 10-12.

rencilerden ziyade devlet adamları ve felsefeciler için yazdığı bir eserde bunların hoşgörüyü karşılanacağını düşünmüş olsa gerektir.

John Kay, Lord Rockville, Mr Adam Smith and Commissioner Brown [Lord Rockville, Bay Adam Smith ve Gümrük İdare Heyeti üyesi Brown], 1787, oymabaskı. Smith (ortada) yargıç Lord Rockville (solda) ve Gümrük İdare Heyeti'nden bir çalışma arkadaşıyla birlikte.

Nitekim Smith'in "devlet adamlarını ya da kanun yapıcıları ilgilendiren bir bilim dalı" şeklinde tanımladığı "siyasal iktisat" alanında yayınlanmış bu ilk kalıcı eser devlet adamları ve fel-

sefeciler üzerinde beklenen etkiyi yarattı.³ İskoç tarihçi William Robertson, “siyaset biliminin en karmaşık ve önemli parçalarından birini muntazam ve tutarlı bir sisteme dönüştürmüşsünüz” diye yazıyor, daha da ileri gidip *Milletlerin Zenginliği*’nin “hem siyaset hem de mali alanlarındaki birkaç önemli meselede toptan bir değişime sebep olacağı” umudunu dillendiriyordu.⁴ Eserden aynı şekilde çok etkilenen Hume, “Londra’daki son kalışınızın muhtemelen [esere] çok yararı olduğu”nu ifade ediyor, bazı noktaları kendisiyle tartışabilmek için Smith’in İskoçya’ya dönüşünü dört gözle beklediğini söylüyordu.⁵ Maalesef yaşadığı ciddi kilo kaybı Hume’un kanserden muzdarip olduğunu gösteriyordu, nitekim 25 Ağustos 1776’da hayatını kaybetti. Rant ve para sistemine dair meseleleri yüz yüze tartışmak yerine, Hume’un yazınsal mirası hususunda son kez yazıştılar.

Hume eserlerinin yeni baskılarının yapılmasına ek olarak, otobiyografi çalışmasının (*Yaşamım*) ve daha önce yazıp 1750’den itibaren elden ele yaydığı eseri *Din Üstüne*’nin yayınlanmasını istiyordu. Bu son eseri, yaratılmışları ve yaratılıştaki tasarımın temelini oluşturuyormuş gibi görünen ilkeleri irdeleyerek yaratıcı, yani Tanrı hakkında bir fikir edinilebileceğini öngören bir disiplin olarak doğa teolojisini ağır bir eleştiriye tabi tutuyordu. Smith Hume’dan bu çalışmaları yayımlamama takdirini de kendisine bırakmasını istiyordu (aslına bakılırsa Hume bu eserlerin bir diğer kopyasını da yeğenine vermişti ve yeğeni *Din Üstüne*’yi yazarının ismini gizleyerek 1779’da Strahan’a bastırdı). Smith’in bu tavrı büyük dostuna karşı kaypakça bir tavır olarak görünebilirse de, Hume’un *Yaşamım* adlı eserinin 1777’deki baskısı içinde yayınlanan bir mektubunda Hume’un ölümü üzerine hissettiklerine dair yazdıklarının samimiyetinden kuşku duyulamaz. Smith’in burada Hume’dan bahsederken kullandığı ifadeler (“mükemmel derecede bilge ve erdemli insan idealine çok yaklaşmış, belki de insana özgü zayıflıkların izin verdiği sınırlar içinde ona ulaşmış adam”), ateistleri günahkârların en karanlığı olarak tanımlayan ve “dinle alay edenlerin” ölüm döşegindeki hâllerini çok daha karanlık bir şekilde tasvir etmeyi âdet edinmiş İskoç din adamları için hazmedilmesi güç sözlerdi.⁶

3 A.g.y., s. 428.

4 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 192.

5 A.g.y., s. 186.

6 A.g.y., s. 221.

Smith 1777'de Kirkcaldy'ye döndükten sonra, 1749 Edinburgh derslerinde ele aldığı bir konuya geri dönüp, estetik üzerine bir eser yazmaya başladı. Smith'in özellikle ilgili olduğu husus, öykünmenin müzik ve dansa oynadığı roldü. Bu eser hiçbir zaman yayımlanmayıp Smith'in ölümünden sonra yakılarak yok edilse de, Smith'in Edinburgh dersleri ve Glasgow Edebiyat Topluluğu'na sunulmuş iki yazı, müziğin aslında öykünme (yani mesela kuş şakımasına öykünüp şarkı söylemenin) sonucu olarak doğmadığı, seslerin sistematik bir düzenlenmesini içerdiği için zihinsel bir keyif yaşattığı iddiasını erken bir dönemde dillendirmesi bakımından çarpıcıdır. Müzik keyfimiz "sistem düşkünlüğü" müzün zararsız bir sonucuydu.

Bu ve Smith'in yazmayı planladığı diğer çalışmalar, şayet Smith Edinburgh Gümrük İdare Heyeti'nin beş üyesinden biri olarak hizmet ediyor olmasaydı sonuçsuz kalmayabilirdi. 1778'de gerçekleşip yılda 600 pound (günümüz parasıyla 38 bin pound) tutarında bir kazanç getiren bu atamada hiç kuşkusuz *Milletlerin Zenginliği*'nin kazandığı başarının da bir rolü olmakla birlikte, esas etken Buccleuch'nun lobi çalışmalarıydı. Smith bu göreve atandıktan sonra, karakteristik dürüstlüğüne sergileyerek Buccleuch'dan almakta olduğu maaşın sonlandırılmasını teklif etti ama Buccleuch bunu kabul etmedi. Kirkcaldy'den Edinburgh'taki Canongate'e taşındı. Kendisi dışında annesi ve kuzeninden müteşekkil ev halkı arasına, mirasçısı olarak belirlendiği dokuz yaşındaki kuzeni David Douglas da katıldı. Haftada dört gün toplanan Gümrük İdare Kurulu gümrük mevzuatıyla ilgili bir yığın meselede Smith'in uzmanlığına ihtiyaç duyuyordu. Bu mevzuat, merkantilist anlayışın bir sonucu olarak "bütün komşu ülkeleri fakirleştirir"ken İskoç ekonomisini büyütüp geliştirmek amacıyla beceriksizce düzenlenmiş tarifelerle, primlerle ve diğer başka numaralarla geçen on yılların ürünüydü.⁷

Herhangi bir türden ekonomik istatistiklere erişmenin çok güç olduğu bir çağda böyle bir kurula üyelik, siyasal iktisatla ilgilenen biri için çekici bir işti. Smith bir gümrük yetkilisi olarak her türden ekonomik faaliyeti tahkik etme noktasında çok çeşitli ve kapsamlı yetkilere sahipti. Muhtemelen bu olanakları *Milletlerin Zenginliği*'nin sonraki baskılarını daha da saflaştırıp geliştirmek

7 Smith, *Wealth of Nations*, s. 493.

için kullandı. Smith'in merkantilist düzenlemeleri uygulamakla görevli olmasının yarattığı ironik durum görevdeki daha ilk gününde kendini belli etti. Parlamento üyesi ve Ticaret Komisyonu Başkanı William Eden'a daha sonra yazdığı bir mektupta Edinburgh'da, Royal Exchange Square'de bulunan Gümrük İdaresi'ne ilk gün mesaisi için geldiğinde, gümrük teşkilatının yakalayıp yok etmekle görevli olduğu bütün kaçak malların listesinin yazılı olduğu kocaman bir pano görünce yaşadığı şaşkınlığı şöyle anlatıyordu: "Gardırobumda Büyük Britanya'da giyilmesi ya da kullanılması yasaklanmamış neredeyse hiçbir şey yok; geriye kala kala bir kravat, bir çift farbela, bir adet cep mendili kalıyor," diye ifade ediyordu şaşkınlığını Smith. "İbret olsun diye bütün o listeyi yakmak isterdim," dedikten sonra, Eden'a cüretkârca, "kendisinin ya da Bayan Eden'in kıyafetlerinin ve ev eşyalarının" tetkikinden kaçınmasını, "yoksa başının belaya girebileceğini" ekliyordu. Smith bu sözleri nükteli bir iğneleme niyetine söylese de gayriihtiyari olarak bu merkantilist yasakların istenen sonucu (yani iç üretimi destekleyip yabancı imalatçıların Britanya pazarı için üretim yapmaktan alıkonulması sonucunu) hiçbir zaman vermediğini de ifade etmiş oluyordu. Smith'in gardırobundakilerin de gösterdiği gibi, yasaklanmış mallar kaçakçıların hiçbir gümrük vergisi ödemededen ülkeye soktuğu kaçak mallar şeklinde de olsa ülkeye girmeye devam ediyordu. "Yasakların ürettiği tek sonuç, devlet maliyesinin bu ithalattan kazanç sağlamasını engellemektir."⁸ Kaçakçıları kovuşturmaya tabi tutmak bu yeni gümrükçü için özellikle nahoş bir görev olsa gerekti, zira Smith kaçakçıları, "doğal adalet"e karşı bizzat kendileri suç teşkil eden yasaların kriminalize ettiği kurbanlar olarak görüyordu.

Smith kurul toplantılarında çok, hattâ olması gerektiğinden ya da hayranlarının ondan beklediğinden de çok gayretliydi. Eski öğrencileri Smith'in zamanını kitaplar yazmaktan daha önemsiz saydıkları idari işlerde heba etmesine üzülüyordu. Smith'ten kurul üyeliği görevine, Hume'un 1752'de atandığı Edinburgh Advocates' Library'deki kütüphanecilik görevine muamele ettiği gibi, yani zamanını kafasına daha uygun entelektüel uğraşlara ayırmasına fırsat veren bir arpalık işi gibi muamele etmesini beklemişlerdi. Gelgelelim Smith'in bu mevzuda

8 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 245-246.

örnek aldığı bir kişi vardıysa da bu kişi dostu Hume değil, komşusu Lord Kames'ti. Hume Paris'e yerleşip *philosophie*'lerin arasına karışmayı düşünür, entelektüel yeteneklerini turba ve gübre gibi pis şeylere hasretmeyi hor görürken, Kames İskoçya'dan bir kez bile ayrılmamış, hukuk kariyerini İskoç felsefesine, hukukuna, edebiyatına, tarımına ve imalat sektörüne yaptığı hizmetlerle birleştirmişti. O tarih itibarıyla Kames aslında çok yaşlanmıştı. 12 Aralık 1782'de son kez İskoçya Yüksek Hukuk Mahkemesi'ne gitti. Meslektaşları yargıçlar sırtını sıvazlarken, sevgi dolu sözcüklerle veda etti onlara: "Hepiniz hoşça kalın, sizi gidi kahpeler!" Bundan on beş gün sonra öldü.

Kames'in ölümünden iki yıl sonra Smith çok daha ağır bir kayıp yaşadı: Annesi Margaret'i kaybetti. Yayıncısı William Strahan'a şöyle yazdı:

Doksan yaşındaki bir kişinin ölümü hiç kuşkusuz doğanın kanunlarına son derece uygun, dolayısıyla hazırlıklı olunan ve öngörülebilir bir olaysa da, başkalarına söylediğim şeyi sana da söylemem gerekirse, beni kesinlikle başka kimsenin sevmeyişi ve sevemeyeceği kadar çok sevmiş, benim kesinlikle başka hiçbir insanı sevip sayamayacağım kadar çok sevip saydığım birinden nihai olarak ayrılmayı şu an bile çok ağır bir darbe olarak hissediyorum. Bu dünyadaki dostlarımın sayısı çok azaldı ve yeni dostlarımın kaybettiklerimin yerini alabileceğini sanmıyorum.⁹

Smith kendisinin de bu dünyada ne kadar vaktinin kaldığını düşünmeye başlamıştı. Sonraki yıl Fransız dostu Dük de La Rochefoucauld'ya yazdığı bir mektupta, gümrük idaresindeki işi yüzünden değil ama "yaşlılığın getirdiği uyuşukluk" sebebiyle "iki yeni büyük eseri" üzerindeki çalışmalarının yavaş gittiğinden şikâyet etti. "Bu uyuşukluğa karşı şiddetle mücadele etsem de," diye yazıyordu Smith, "çok hızlı çöküyor üstüme". Ne "birbirinden tamamen farklı disiplinler olarak Edebiyatın, Felsefenin, Şiirin ve Belagatin Felsefi Tarihi" üzerine eserini, ne de "Hukukun ve Hükümetin Kuramı ve Tarihi" üzerine eserini tamamlayabileceğine dair çok umudu vardı. "Her iki çalışma için de gerekli malzeme büyük ölçüde toplanmış" olsa da onları işleyebilecek gibi görünmüyordu.¹⁰ Şu ya da bu sebeple 1780'lerde Smith'in

9 A.g.y., s. 275.

10 A.g.y., s. 286-287.

önceliği artık alelacele yeni eserleri bitirmek değil, ölmeden önce *Ahlaki Duygular Kuramı* ile *Milletlerin Zenginliği*'ne kendisi açısından en tatmin edici şekli verdiğinden emin olmaktı.

Bu amaçla yayıncılarına daha yakın olabileceği Londra'ya gitmek üzere 1782 ve 1787 yıllarında iki kez izin kullandı. İkinci seyahatinde hemoroid ya da bağırsak tıkanıklığı için seçkin cerrah Sör William Hunter tarafından ameliyat edilme fırsatını buldu. Bu Londra seyahatlerinde de William Pitt hükümetinin önde gelen mensupları da dâhil siyasi seçkinlerle vakit geçirdi. Bu insanlar Smith'in çalışmalarına hayran olup, 1786'da Fransa'yla gerçekleştirilen bir serbest ticaret anlaşmasını (William Eden'e atfen Eden Anlaşması olarak bilinir) desteklemek üzere onun kitabından alıntı bile yapsalar da, bu fırsattan istifade, güncel siyasi meselelere dair onun fikrini almakla pek ilgiliymiş gibi görünmüyorlardı.

Peki Smith "halk" ile kanun yapıcılar, yasama üyeleri arasındaki ilişkiyi ve bu bilgi alanını nasıl görüyordu? Kamusal esenliği destekleme yönlü "halkçı" arzu ile "zenginliğin [fiili olarak] gelişmesi" (bu ikisi birlikte batı Avrupa'nın feodal bağımlılıktan kurtuluşunu getirmişti) arasındaki ilişki neydi? Bu soruların yanıtlarını yalnızca *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ve *Milletlerin Zenginliği*'nde bulamayız, Smith'in "hukukun ve hükümetin kuramı ve tarihi" konulu çalışması için muhtemelen üzerinde çalışmayı planladığı malzemeyi de teşkil eden 1760'lı yıllardaki hukuk derslerine de bakmalıyız. Ne yazık ki Smith bu derslerin metinlerini yaktığından, sırasıyla iki öğrencinin notlarına dayanmak zorundayız: 1895 yılında keşfedilen altı ciltlik "1762-1763 Raporu" isimli notlar ile 1958 yılında keşfedilen, muhtemelen 1763-1764 yıllarında tutulmuş tek ciltlik "1766 Tarihli Rapor". Bu notların sahipleri muhtemelen Smith'in derslerinde steno usulüyle not tuttukten sonra bu notları derleyip yeniden yapılandırmışlardı. "1766 Tarihli Rapor" yardımcı ders kitabı olarak başka bir öğrenciye satmak umuduyla hazırlanmış olabilir. Açık ki bu notların doğruluğundan ve tamlığından emin olamıyoruz. Düşüncelerini gelecek kuşaklara taşıyacak yegâne kaynağın lisans öğrencilerinin tuttuğu notlar olması fikrinden rahatsızlık duymayacak profesör pek yoktur.

Hutcheson'ın iyilikseverlik ve ahlak duygusu üzerine tezlerinin Hutcheson okurlarını halkın yararına davranmaya sevk ettiğini düşünen Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda çok benzer başka bir etkiden bahseder:

Siyasal inceleme ve araştırmalar, yani çeşitli sivil yönetim sistemlerinin, bunların artılarının ve eksilerinin, ülkemizin nizamının, mevcut durumunun ve diğer ülkelerle bağlantılı çıkarlarının, ticaretinin, savunmasının, dezavantajlarının, karşı karşıya kalabileceği tehlikelerin, şu tehlikeden nasıl kaçınıp, şu tehlikeden kendisini nasıl koruyabileceğinin irdelenmesi kadar kamucu ruhu destekleyen hiçbir şey yoktur. Bundan dolayıdır ki bilimsel siyaset araştırmaları, şayet doğru ve akılcı bir şekilde yapılmışlarsa, kuramsal çalışmalar arasında en faydalı olanlarıdır.

Hutcheson'ın ahlak felsefesi sistemi üzerinde tefekkür etmek, erdemli bir şekilde davranma potansiyelimize dair bize iyi şeyler hissettirip gerçekten de "doğru" davranış sonucunu verebilir. Fakat bu, varsayıma dayalı bir ahlak duygusu üzerine inşa edilmiş bu sistemin neden belirli edimlere "doğru", belirli edimlere de "yanlış" dediğimize tutarlı bir açıklama getirdiği anlamına gelmez. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Smith bize Hutcheson'ın sisteminin böyle bir açıklama sunmadığını gösterir. Belirli bir "sivil hükümet sistemi"nin "bağlantıları ve eklentileri" (sözgelimi, 1787'de yazılmış ABD anayasasının ünlü "denge ve denetleme" yapısı) üstüne düşünmek kendimizi iyi hissettirip, "ülkesinin çıkarlarını umursamıyormuş gibi görünenlerin yüreğine kamusal erdem aşılayabilir."¹¹ Fakat bu durum, söz konusu "bağlantılar ve eklentiler"nin neden bazı "sivil hükümet sistemlerini" adil, bazılarını da adaletsiz olarak nitelediğimize dair tutarlı bir açıklama sunduğu anlamına gelmez.

Bu açıdan bakıldığında "siyaset bilimi" ve "siyasal iktisat" ikna araçları, önleri açıldığında insan toplumunu daha iyi kılacak gerçek "iş"ler yapacak erdemli hisler uyandırmanın araçlarıdır. "Faydalı olanın güzelliği"ne, yani estetiğe dayanan bu hisler gerçek faydaya değil, fayda görüntüsüne yöneltilmişlerdir. İyi hükümete giden dolambaçlı bir yol gibi görünür bu. Smith'in dediği gibi, "bütün hükümet sistemleri"nin "yegâne işlevi ve amacı" o sistemlerin altında yaşayanların mutluluğu" ise, neden

11 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 186.

bu mutluluğu büyütme arzusu bizi söz konusu yapı ve ilkele-ri mükemmelleştirmeye yöneltmiyor? Bunun sebebi bir "sistem merakı", "maharete ve düzeneğe duyulan bir tür sevgi"nin bizi yanlış yönlendirmesidir.

Smith'e göre, fayda görüntüsünü gerçek faydaya tercih etme eğilimimiz yönetim meseleleriyle sınırlı olmak bir yana, farklı alanlardan "bin tane örnek" verilebilecek bir gerçektir. Temizlik ve düzen konusunda aşırı titiz birisiyle aynı evi paylaşmış herkes, bu insanların mobilyaların belirli bir şekilde yerleştirilmesinde (o düzen uygun ve kullanışlı olmasa bile) ısrar ettiklerini bilir. Smith'in zamanında, bir oda ne zaman kullanım dışı kalsa, odadaki sandalyeler ve masalar genellikle oda duvarına dayandırılır, ihtiyaç olduğunda oradan alınır, sonra yeniden yerine konulurdu. Smith, tam da uygunluk görüntüsü vermek istediği için odasındaki mobilyaların yerini değiştirme zahmetine giren birini zihninde canlandırır:

Kişi odasına geldiğinde sandalyeleri öylece odanın ortasına dizilmiş bulduğunda hizmetçisine kızar ve muhtemelen bu düzensizliğe katlanmak yerine zahmete girip hepsini yerlerine, yani sırtlarını duvara verecek şekilde duvarın dibine dizer. Bu düzeni doğru ve yerinde yapan şey, zemini boş ve serbest bırakma noktasında diğer bütün düzenlerden daha üstün olmasıdır. Bu uygunluk durumuna erişebilmek adına, bu uygunluk olmadığında katlanmak zorunda kalabileceği bütün sıkıntılardan daha büyük bir sıkıntıya sokar kendini; zira o sandalyelerden birine çökmekten daha kolay hiçbir şey yoktur, ki muhtemelen giriştiği zahmetli iş bitince öyle de yapar.¹²

Smith'e göre gerçek fayda her türlü güzelliğin ve erdemin temeli olsaydı, "bir şifonyeri ne sebeple övüyorsak bir insanı da ancak o sebeple övebilirdik".¹³ İnsanın paylaşabileceğimiz (ya da paylaşamayacağımız) tutkulara sahip olduğu ama şifonyerin sahip olmadığı gerçeğinin bizi insanlar hakkında farklı şeyler hissetmeye sevk ettiği açıktı. Bu gözleminden dolayı gururlanan Smith, "bildiğim kadarıyla bugüne kadar hiç kimse [bu noktaya] işaret etmedi" diye yazar.¹⁴ Smith bir önceki sayfada üstü kapalı bir şekilde, bu noktanın Hume'un argümanlarındaki bir boşluğu yansıttığını ifade eder. Her ne kadar Hume'un adını zikretme-

12 A.g.y., s. 180.

13 A.g.y., s. 188.

14 A.g.y., s. 180.

se de, bir nesnenin faydasına hayranlık duymamızın sebebinin o faydanın "desteklemek için yaratıldığı zevke ya da rahatlığa" işaret etmesi olduğunu savunan "mahir ve makul bir filozof" tan bahsederken aklında Hume'un olduğu açıktır.

Smith'in hedefinde olan karaktere, yani "ülkesinin çıkarlarını umursamıyormuş gibi görünen" kişiye dönersek, "iyi yönetilen bir devletin uyrukları"nın faydalandığı maddi nimetleri anlatarak onu "kamusal erdem" doğrultusunda hareket geçiremeyiz. Onu bu amaçla harekete geçirmek için onun iyilikseverlik yönüne seslenmeyiz. Bunların yerine, "hükümet makinesinin çarklarının birbirini törpüleyip birbirinin hareketlerini akamete uğratmaksızın daha uyumlu ve düzgün çalışması için" neler yapılabileceğinden bahsederek onu harekete geçirmeye çalışırız.¹⁵ Onun "düzenek düşkünlüğü"ne, tıkr tıkr işleyen, iyi tasarlanmış bir makineyi izlerken aldığı zevke başvururuz. Peki neden böyle? Neden siyasal iktisadın ve siyasal yapıların sorunlarına duyduğumuz ilgi, Smith'e göre hepimizin tabiatımız gereği diğer insanların kaderlerine duyduğu ilgiden farklıdır? Neden bu tartışma bize, "diğer insanların keyif aldığını ya da acı çektiğini doğrudan hissettiğimiz ya da algıladığımız için değil de, şahane ve tıkr tıkr işleyen bir sistemi mükemmelleştirmek ve geliştirmek amacını güttüğümüz için o insanların mutluluğunu destekleme arzusu" verir?¹⁶

Bunun sebebi "insaniyet"in ve "kamucu ruh"un, birbirleriyle bağlantılı hasletler olsalar da, bizden çok farklı şeyler talep etmeleridir. İnsancıl olmak için tek yapmamız gereken, "hassas sempati hissinin [İkinci Bölüm'de tanımlandığı şekilde] kendiliğinden bizi yapmaya teşvik ettiği şeyi" yapmaktır. Buna karşın, kamucu ruhu ortaya koyabilmek için başka birinin çıkarlarını ve hislerini kendi çıkarlarımızın ve hislerimizin üstüne koymamız gerekir. Smith'e göre, "sunduğu hizmetin kalitesiyle başka birisi onu daha fazla hak ediyor" diye düşündüğümüzden işyerinde bir terfi için çabalamayı bıraktığımızda, yaptığımız şey bu diğer kişinin sevinç duygusuyla sempati ilişkisi kurmak değildir. Sempatinin bizi bu şekilde davranmaya sevk edebilmesinin yegâne yolu, bu diğer kişinin terfi almaktan duyacağı sevincin,

15 A.g.y., s. 186.

16 A.g.y., s. 185.

şayet o terfiyi biz alsaydık duyacağımız sevinçten daha büyük olacağını düşünmemizdir. Başka bir ifadeyle, kendimizi geri çekmemizin sebebi, "diğer kişiyi [kendimden] daha fazla umursamam" değildir. Zaten böyle bir şey imkânsızdır da, zira ilk vazifemiz kendimize mukayyet olmaktır ve olaydan doğrudan etkilenen kişinin hissettiği sevinci aynı "perdeden" hissetmem mümkün değildir. Hayır, bu şekilde davranırız çünkü büyük resmi görürüz: Gerçekleştirdiğim "alıcınalık girişimi", "üçüncü bir şahsın doğal olarak sahip olması gerektiğini" hissettiğim "bakış açısına" göre hareket etmemin sonucudur. Ortaya çıkan sonuç karşısında kendimizi bedbaht değil, "Tarafsız Gözlemci" tarafından onaylanmış hissederiz. Bu övgüyü gerçekten alsak da almasak da tatlı bir liyakat hissine, bir övgüye layık olma hissine kapılırız. Bu "onanma hissi, bu güzellik ve faydalılık algısından doğar," der Smith, "başka insanların hiçbir hissiyle hiçbir ilgisi yoktur".¹⁷

Sistemlerin güzelliği, usta işi bir saat gibi, "bağlantılarının ve eklentilerinin", ancak belirli bir düzende bir araya getirilirlerse işleyen farklı unsurlardan müteşekkil karmaşık bir şebeke teşkil etmesinden gelir.

Saatın çarkları hayranlık uyandıran bir şekilde hassaten saatin yapı-lış amacına, yani saati gösterme amacına göre ayarlanmıştır. Her bir parçanın her türlü hareketi bu sonucu yaratmak üzere en incelikli şekilde birbiriyle uyumlulaştırılmıştır. Öyle ki bu parçalar bu sonucu üretmeyi arzulayıp amaçlasalar ellerinden daha iyisi gelmezdi. Kaldı ki arzu ve amacı hiçbir zaman bu çarklara değil saat imalat-çısına atfeder, ayrıca biliriz ki onları hareket ettiren şey bir yaydır ve o yay da meydana getirdiği etkiyi ancak diğer parçaların kendi hareketlerini amaçladığı kadar amaçlamıştır.¹⁸

Bu tür makinelerde "müessir" sebep ile "ereksel" sebep arasında bir ayrım yapmalıyız. Gelgelelim "doğa" ve "akıl" bizi aynı yöne ittirdiğinde maalesef ilkinden (müessir sebep) ziyade ikincisine (ereksel sebep) itibar ederiz.

Doğa kanunları bizi rafine ve aydınlanmış bir aklın da bize önereceği amaçlar doğrultusunda ilerlemeye yönlendirdiğinde, "doğa kanunları"nu göz ardı edip "evrensel iyilik", "adalet ihti-

17 A.g.y., s. 191-192.

18 A.g.y., s. 87.

yacı", "faydalı olanın güzelliği" ya da "kamusal erdem"in (hattâ bunlara "demokratik ilkeler"i de ekleyebiliriz) bizi kamusal çıkarı gözetenleri takdir (gözetmeyenleri ise tekdir) etmeye yönlendirdiğini söyleriz.¹⁹ Gelgelelim Smith bunların ikincil öneme sahip zihinsel rasyonelleştirmelerden başka bir şey olmadıklarında, bizi edime yönlendiren asıl saik olan "doğa kanunlarından" çok farklı olduklarında ısrar eder. Tarihçi Knud Haakonssen'in ifade ettiği gibi, Smith'ten sonra artık "meşrulaştıran akıl, yönlendiren güdü ve sonuç olarak ortaya çıkan nizam" arasında ayırım yapmalıyız.²⁰ Önce doğal içgüdülerimiz bizi belirli bir edime yönlendirir, ancak bundan sonra neden o edimi gerçekleştirdiğimizi yukarıda saydığımız ilkeler uyarınca açıklamaya çalışırız.

On sekizinci yüzyıl Fransız malı bu akrep ve yelkovanlar, "saati göstermeyi arzulayıp amaçlasalar, ellerinden daha iyisi gelmezdi". Zaten böyle bir "arzu"ya sahip olmadıklarını da biliyoruz.

Merkantilistlerin kamusal çıkar adına müdahalede bulunmaları için devlet adamlarını mütemadiyen dürtüklediklerini söylemiştik. Radikal reformların yukarıdan aşağı uygulanması nok-

19 A.g.y., s. 87.

20 Knud Haakonssen, *The Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*, Cambridge, 1981, s. 118.

tasında gözünü devlet adamlarına diken fizyokratlar ve diğer "sistem adamları" da aynı şeyi yapıyorlardı. Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde Quesnay'yi ismen zikredip, "siyasal kurumlar"ın ancak "muayyen bir rejim altında" gelişip serpilebileceği fikrini ona mal eder. Dolayısıyla Fransa'nın gelişip serpilebilmesinin yegâne yolu, Quesnay'nin fizyokrat programının kimin nasıl etkilendiğine hiç bakmadan ve bütün "bağlantıları ve eklentileri"yle eksiksiz olarak uygulanmasıydı. Quesnay'nin programı "her insanın kendi yaşam şartlarını iyileştirmek doğrultusunda sergilediği sürekli ve doğal çaba"ya, "belli ölçüde tarafgir ve baskıcı olan bir siyasal ve ekonomik yapının olumsuz etkileri"ne rağmen siyasal kurumların gelişmesini mümkün kılan bu "korunma ilkesi"ne kör kalmıştı. "Bir ulusun tam özgürlükten ve mükemmel bir adalet sisteminden yararlanmaksızın gelişmesi mümkün olmasaydı, bu dünyada hiçbir ulus hiçbir zaman gelişemezdi."²¹ Smith başka bir yerde daha da ileri gidip, "katıksız adalet"in (yani saf adaletin) "çoğu durumda yalnızca bir negatif erdem" olduğunu, yani bize esas olarak yapmaktan imtina etmemiz gereken şeyleri söylediğini ifade eder. "Adaletin bütün kurallarını genellikle oturduğumuz yerde hiçbir şey yapmayarak uyguluyor olabiliriz."²²

Smith, fitri eğilimlerimizin toplumu korumakla kalmayıp, siyasal iktisat sistemi ya da hattâ iktidarı elinde tutanların benimsediği spesifik hükümet biçimi ne olursa olsun, topluma belirli derecede bir refah sağlayacağına olan inancını dile getirirken muhtemelen rahatlatma ve güven verme amacını güdüyordu. Devlet adamları ister hiçbir şey yapmadan yan gelip yatsınlar isterse de şu ya da bu "siyasal iktisat" sistemine uyan düzenlemeler yapsınlar, sonuç az çok aynı olacaktı: Herkese daha fazla refah. Gelgelelim bu yaklaşım günümüzde bize birkaç bakımdan yetersiz görünüyor. İlgüdülerin bizler ve kaderlerimiz üzerindeki hâkimiyetini kabul etmek, kendi kaderimizi tayin etme hakkından vazgeçmişiz gibi hissettirir. Bu hakkın tanınması hem adaletin bir gereğidir hem de kıymetli bir mirastır ve bize oy hakkı, inanç özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve diğer haklar için yürütülen tarihsel bir mücadelenin mirasçısı olduğumuz hissini

21 Smith, *Wealth of Nations*, s. 674.

22 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 82.

verir. Bu hakları el üstünde tutup devamını sağlamakta gösterilen bir acz bize sorumsuzluk ve nankörlük gibi gelir. Öyle anlaşıyor ki insan toplumunun "yazılı ve resmî kanunlar"la yönetilmek zorunda olduğunu düşünmekten kendimizi alamıyoruz; oysa insanlık tarihine şöyle bir bakmak bile Smith'in şu düşüncesinin doğruluğuna bizi ikna etmeye yetecektir: Bu tür kanunlar aslında "hükümetin (...) son dönemlere kadar asla şahit olmadığımız derecede rafinasyonu"nun sonucudur."²³ Muntazam bir "yönetim makinesi"nde yaşadığımıza ve kendi rızamızla o devletin bize dayattığı vergileri ödeyip diğer görevleri yerine getirdiğimize inanmak kesinlikle özsaygımızı büyütür.

Smith, belli edimlerin hoş duygular uyandırırken belli edimlerin nahoş duygular uyandırmasının pek tabii olarak bizi "hangi edimlerin bu duygulardan birine konu olup hangi edimlerin olmadığını belirleyen genel kurallar", yani bir ahlak sistemi yaratmaya sevk ettiğini kabul eder. Gelgelelim bu kurallar bir kez tesis edildi mi, bir de bakmışız ki bunları "hangi insan davranışının haklı, hangisinin haksız olduğunu belirleyen temel ilkeler" olarak kullanmaya başlamışız. Bu kurallar ihtiyaç olduğunda, yerindelik ilkesine dayalı bir ahlak duygusunun olmadığı koşullarda "insanların edimlerini yönlendiren yegâne ilke" işlevini görmeye kifayetli bir "vazife" standardı sağlayabilir. Bununla birlikte "disiplin, eğitim ve örnek/ibret alma yoluyla," der Smith, "her durumda kabul edilebilir edep sınırları içinde davranıp hayatı boyunca büyük bir kabahat işlemekten kaçınmasını sağlayacak kadar, genel kurallara saygı duyması sağlanamayan insanların sayısı çok azdır."²⁴ Ne var ki Smith'in bireysel ahlaki muhakeme yeteneğinin geliştirilmesine, belli kurallar yaratmaktan daha çok önem vermesi, onun kuralları ikinci en iyi seçenek olarak gördüğünü gösterir. Aynı "kural" odaklı yaklaşım toplumsal yelpazenin diğer ucundaki "son derece saygın ve seçkin kimi yazarları" yanıltıp, doğru ve yanlışla dair değerlendirmelerimizin "önce genel kuralı belirleyip, sonra da yargılama konusu olan edimin bu kuralın kapsamına girip girmediğine karar veren resmî mahkeme kararları gibi oluşturulduğu" düşüncesine sevk etmişti.²⁵ Hınc kaynaklı "saf adalet" talepleri bu kapsama so-

23 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 213.

24 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 162-163.

25 A.g.y., s. 160.

kulabilirse de iyilikseverliğe dair talepler (mesela minnettarlık) bu kapsama sokulamazdı. Hangi mahkeme bizi minnettarlık vazifemizi yerine getirmeye zorlar ya da zorlayabilirdi ki? Zoraki yapılmış hayır cömertlik değildi; iyiliğin iyilik olabilmesi için “özgür iradeyle gerçekleştirilmiş” olması gerekirdi.

“Hükümet tebaanın malını mülkünü korumak amacıyla kuruldu,” der Smith.²⁶ Vergilerimizi ödemek hem bedenlerimiz hem de mal mülklerimiz itibarıyla bize daha huzurlu ve güvenli bir hayat yaşama olanağını verir; huzur ve güvenlik iyi hükümetin getirileriydi. “Saygın ve seçkin yazarlar” bunu egemen ile tebaa arasındaki bir sözleşme bağlamına oturtmuşlardı. Bu yaygın fikre göre kanun yapıcılarımız bize huzur ve güvenlik sağlayamıyorsa onlara direnme hakkımız vardı. Smith ise itaatimizin temelinde özgür iradeye dayalı –aleni ya da zımni– bir sözleşmenin yatmadığında ısrarlıdır. Dayansaydı bile ortaya çıkan düzen adil olmazdı.

Halkın itaatinin temelinde zımni bir sözleşmenin olması hiç de adil değildir ve bundan dolayı da bu şemayı izleyen yazarların ortaya koyduğu sınırlamalardan çok azı herhangi bir ülkede gerçekten vardır. (...) Bay [John] Locke, egemenlerin halkın onayı alınmamış vergiler için halktan rıza dışı para tahsil ettiği her durumda halkın prensip olarak direnme hakkına sahip olduğu şeklinde bur kural ihdas etmiştir. Oysa bugün Fransa’da, İspanya’da ve diğer ülkelerde halkın rızasının zerre kadar dikkate alınmadığını görüyoruz; krallar keyiflerince vergi koyuyorlar. Yalnızca Britanya’da bir ölçüde halkın rızası aranır ve Tanrı biliyor ki bu rıza da son derece simgesel ve mecazi anlamda bir rızadır. İskoçya’da ise İngiltere’ye kıyasla bu daha da çok böyledir, zira çok az kişinin bu mecazi rızayı veren parlamenterleri seçme hakkı vardır. Ve bu rıza yokluğu hiçbir ülkede haklı bir isyan sebebi olarak görülmemiştir.²⁷

“Locke’u okumuş olanlar gibi çok küçük bir halk kesimi” dışında bu tür bir rızadan bahseden de yoktu.²⁸ Smith’e göre, bazılarımızın hakkında konuşmayı pek sevdiği adalet ve demokrasi “metaforik” mefhumlardır, “miş gibi” yapmaktır. Fizyokratlara yaptığı uyarının aynısını bize de yapar: Modelleri hakikatin yerine koymayın.

26 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 324.

27 A.g.y., s. 323-324.

28 A.g.y., s. 316.

Smith'te karşılaştığımız belki de en büyük sorun, siyasete yönelik bu aşikâr umursamaz ya da küçümseyici tavrıdır. Gerek bir tarihçi gerekse de davranışlarımızın ardındaki saikleri araştıran bir psikolog olarak, Smith bizim en başa koyduğumuzu en sona koyar. Onun için güvenlik ve refah adalet ve özgürlükten önce gelir. *Fiat justitia, ruat caelum* (gerekirse kıyamet kopsun ama adalet yerini bulsun). Aynı uyarıyı *libertas* (özgürlük) için de yapabiliriz. Adalet ve özgürlüğü başka bir amacın araçları ya da o amacın yan sonucu olarak değil, başlı başına amaç olarak kıymetlendirebiliriz. Smith de bundan başka bir şey söylemiş gibidir. Ona göre feodal lordların zorbalığı son buluyor, böylece kalabalık maiyetleri keyfi yönetimden ve bağımlılık ilişkilerinden kurtuluyordu. Fakat bu gelişme söz konusu maiyet mensuplarının "doğal hakları"nı öne sürmelerinin doğrudan bir sonucu olarak değil, lordların ölçsüz gösteriş düşkünlüklerini "ehemmiyetsiz bir fayda sağlayan ıvır zıvırlar"la tatmin edebildikleri nevzuhur durumun öngörülmemiş bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Bütün bunların sonucu olarak ortaya çıkan "zenginliğin gelişmesi" er ya da geç bizi (epey dolambaçlı bir rota üzerinden) "zaruri ihtiyaçlara ve rahatlıklara kolayca erişilebildiği" bir duruma getiriyordu. "Bu kolayca erişebilme hâli kadar zenginlik ismini hak edebilecek başka bir hâl daha yoktur."²⁹ Ne var ki Smith'in bu hâli ifade etmek için kullanmayı seçtiği terim (comeattibleness)³⁰ kulağa pek de tatmin edici ve kullanışlı bir terimmiş gibi gelmez.

Rızamız bir tür alışverişe dayanmıyorsa, neden otoritelere boyun eğerez? Smith'in buna yanıtı, bu tür şeylerin, üzerinde pek düşünmeden yapılan şeyler olduğudur. İtaat, düşünmeden yapılan bir şeydir. Ona göre çoğunluğun itaati "otorite ilkesi"ne dayanır; bu ilkeye göre, otoriteyi elinde tutanlara ana babalarımıza duyduğumuza benzer bir saygı besler, benzer şekilde riayet ederiz. Bu itaat ayrıca "ortak ya da genel çıkar ilkesi"ne de dayanır; burada riayet biraz daha üzerinde düşünülmüş bir şeydir ve yerleşik bir hükümete boyun eğmenin onu yıkmak-

²⁹ A.g.y., s. 343.

³⁰ Smith'in "varmak, ulaşmak, erişmek" gibi anlamlara sahip "come at"ten türetilip, toplumun en yoksul kesimlerinin bile mallara kolayca erişip ihtiyaçlarını rahatça giderebildiği bir durumu ifade etmek için kullandığı kavram (ç.n.).

tan daha makul bir şey olduğu hissine dayanır.³¹ Bu hükümet adaleti sağlamakta “öyle aman aman” bir başarı sergileyemese ve bünyesinde belli “aksaklıklar” barındırsa bile, “ortalama bir ölçülülükle ve makul düzeyde bir itidalle” hareket eden bir hükümeti “devirmeye” çalışmanın, hükümetin devrilmesini izleyecek huzursuzluk ve kargaşalık döneminde hayatlarımızı ve mal mülkümüzü kaybetme tehlikesi yaratacağını biliriz.³² Smith, iktidarın “bariz, pervasız ve somut istismarı”yla karşılaştıklarında yönetilenlerin direnme hakkına sahip olduklarını kabul etmeye hazırdır ama tam olarak hangi noktada direnişin meşru hâle geldiğini tespit etme çabasını anlamlı bulmaz. Ona göre bu tür bir sabit nokta yoktur, durumdan duruma değişir.

Hükümetin ilk görevi uyruklarını başka bir devletin saldırısından korumaktır. Savunma bazı durumlarda uyrukların özgürlüğüne ve Smith’in devlet tekeli nefretine ağır basar. İlki 1651’de yürürlüğe konan Denizcilik Yasaları, ülkenin, gemilerinde görevlendireceği çok sayıda deneyimli gemiciye her daim sahip olmasını garanti altına almak suretiyle Britanya’nın deniz güvenliğini sağlamayı hedefliyordu. Bu yasalar Britanya ile kolonileri arasında taşınacak malların yalnızca “Britanya yük ambarları”yla taşınmasını, Britanya tüccar gemilerinde yalnızca Britanyalı denizcilerin çalışmasını öngörüyordu. Smith, Britanya’nın Fransa ve diğer Avrupa ülkeleriyle sık sık savaşa tuttuğu bir dönemde yaşadı. Savaş zamanında hızla seferber olabilmek büyük önem taşıyordu. Her ne kadar Smith Denizcilik Yasalarının Britanya’yla gerçekleştirilen uluslararası ticarete yabancı ülkelerin katılımının önündeki başlıca engel olduğunu söylese de, ülkenin savunması “gemilerinin ve gemicilerinin sayısına” bağlıydı. Dolayısıyla bu yasalar “çok yerinde olarak Büyük Britanya gemicilerine ve gemilerine ülkelerinin ticareti üzerinde tekel hakkı vermeye” çalışıyordu.³³

Smith’in zamanında Britanya kara kuvvetlerinin merkezî hükümet tarafından finanse edilen (mesela Kuzey Amerika’da isyan eden kolonicilerle savaşta kullanılanlar gibi nispeten yoksul Alman devletlerinden kiralanmış paralı askerlerden müteşekkil)

31 Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 318.

32 A.g.y., s. 322.

33 Smith, *Wealth of Nations*, s. 463.

profesyonel bir ordu şeklinde mi, yoksa para için değil kendi ülkelerini savunmak için savaşan yurttaş askerlerden müteşekkil bir milis gücü şeklinde mi örgütleneceği hususu büyük bir tartışma konusuydu. Buccleuch'nun örgütlediği milisler bu türden bir gönüllü gücü örneğiydi ve Smith'in dostu Adam Ferguson³⁴ bu milislere büyük hayranlık duyuyordu. Benzer türden kendiliğinden ve özel amaçlı gönüllü güçler 1745'te Edinburgh'da, görünüşe göre Yakışıklı Prens Charlie'ye bağlı Jacobite güçlere karşı şehri savunmak amacıyla peyda oluvermiş ama hiçbir işe yaramadıkları görülmüştü. Genç Smith o dönemde Oxford'da olduğu için görememişti ama "Kırk beş" gerçekten görülesi manzaralar sunmuştu: Highland'ın mektep yüzü görmemiş, yoksul köylüleri ellerinde baltalarıyla hiçbir direnişle karşılaşmadan İskoçya'nın yoğun nüfuslu, zengin ve "gelişmiş" bölgelerinden geçerek güneye, İngiltere'ye yürüyorlardı.

Bu sorun iki bakımdan Smith'i kendisine çekiyordu. Birincisi, barutun ve ateşli silahların icadı savaşları bir insan gücü, hattâ yurtseverlik sorunundan ziyade doğrudan doğruya bir sermaye sorunu hâline getirmişti: Daha fazla sermayesi olan devlet kazanır, zira parasıyla rakibinden daha fazla silah, barut ve mermi edinebilir. Modern savaşlarda ölüm, fiziksel güce dayalı yüz yüze çarpışmalar dizisinin değil, bir grup insanın diğer bir grup insana uzaktan saldırısının sonucu olarak ortaya çıkıyordu. "[D]aha savaş doğru dürüst başlamadan bile önce her askerin kendini her an karşı karşıya hissettiği görünmez ölüm" yüzünden üst düzey eğitim, donanım ve disiplin çok daha zorunlu gereksinimlerdi artık.³⁵ Bu durum savaşı yalnızca "çok karmaşık ve çetrefil bir bilim" değil, aynı zamanda başlı başına bir "ticaret" hâline de getiriyordu.³⁶ Barutun keşfi ticaret devletlerine, daha önce savunmasız olduğu çobanlık ya da tarım devletlerinin ordularına karşı koruma sağlama şeklinde önceden öngörülmemiş bir fayda da getirmişti. Tarımsal yaşam biçiminin değişken ve mevsimsel doğası tarımsal nüfusu fiziksel olarak daha güçlü kılmakla kalmıyor, bu nüfusun tarımsal faaliyette yapacak pek

34 Adam Ferguson (1723-1816), modern sosyolojinin babası olarak nitelendirilen İskoç felsefeci ve İskoç Aydınlanması tarihçisidir. Erkekleri kendi toplumuna karşı kayıtsız, zayıf ve haysiyetsiz kıldığı gerekçesiyle ticaret toplumunu eleştirirken, cesaret ve sadakat ürettiği gerekçesiyle geleneksel toplumları yüceltmıştır (ç.n.).

35 Smith, *Wealth of Nations*, s. 699.

36 A.g.y., s. 695.

bir işin olmadığı yaz aylarında herhangi bir üretim kaybına yol açmadan askerî seferlere rahatça katılımını da mümkün kılıyordu. Bir ticaret toplumunda ise emek daha uzmanlaşmış olduğu (bu toplumda çok az işçi her işi yapmasını mümkün kılabilen bir fiziksel kapasiteye sahip olmayı sürdürebilir) gibi sürekliydi de. Çiftçi ister çiftliğinde olsun isterse de savaş meydanında, ürünler büyümeye devam ediyordu ama iğne imalatçısı orduya katıldığı anda tarım dışı üretim duruyordu.

Edward Topham'ın 1777 tarihli *A March of the Train Bands* (Britanya Ordusundaki Milis Askerlerin Uygun Adım Yürüyüşü) isimli resminin oyma imitasyonu. Bir milis gücü toplumsal aidiyet hissini güçlendirebilirdi ama modern savaşta kullanışsızdı.

İkinci olarak, Smith ihtiyat ya da milis güçlerinde haftasonu askerliğinin bir tür yurtseverlik duygudaşlığını güçlendirdiğini görebiliyordu. Birlikte talim yapan bir topluluk daha sağlıklı bir topluluk olmakla kalıyor (ki bu bile başlı başına iyi bir şeydi), daha mutlu bir topluluk hâline de geliyordu; zira farklı mesleklerden ve mevkilerden gelip bu birliklerde rasgele bir araya getirilmiş insanlar birbirleriyle sempati ilişkisi kurmak suretiyle bir "mutat şefkat hissi" geliştiriyordu. Bu insanların sempati ilişkisi kapsamında paylaştığı duygular nahoş duygular (çamurlu bir

arazide uyumanın verdiği rahatsızlık, kötü yemeklerden bezme, yalnızca görünüşte bir fayda sağlayan talimatnamelere ifrit olma vs.) bile olsa, duygu paylaşımının kendisi keyif verirdi. Smith bütün bunlara, bu askerlerin askerî bir kuvvet olarak tam zamanlı askerler kadar işe yaramadıkları gerçeğine ağır basacak ölçüde değer atfetmeye hazır gibi görünür. Smith'e göre, "[h]alktaki bu savaşçı ruhun toplumun savunmasına bir faydası yoksa da" bu talimler "kamusal esenliğe" ("publick good") büyük katkı sağlar.³⁷ Smith'in kendisinden sonra zuhur eden zorunlu askerlik sistemini destekleyeceğini varsaymak çok yanlış olmaz.

Hükümetin görevleri arasında uyruklarını eğitmek de vardı. Bir görüşe göre Smith milislere dair fikirlerinde olduğu gibi burada da emeğin uzmanlaşmasının emekçiler üzerindeki zararlı etkilerinin hükümet tarafından bu şekilde telafi edilmesini savunuyordu. İşbölümünün işçilerde "yabancılaşma" ya da "soğuma" denilen şeye neden olduğu fikri, Karl Marx'ın kapitalizm adını verdiği şeye yönelik eleştirilerinin tam merkezinde durur. Marx 1844 *El Yazmaları*'nda işçinin ürettiği şeyin sahibi olmadığını ve aslında o şeyi üretmeye "mecbur bırakıldığını", kendi emeğinin ürününün işçinin karşısına "kendisine düşman ve yabancı bir şey" olarak çıktığını söyler.³⁸ Smith bu etkiyi çok canlı bir şekilde tasvir eder:

Ömrühayatını muhtemelen hep aynı -ya da neredeyse aynı- sonucu veren birkaç basit işlemi yapmakla geçiren insan, bu aynı işi yaparken hiçbir zaman zorluklarla karşı karşıya kalmadığı için, bu zorlukları ortadan kaldıracak çareler bulmak üzere akli melekelerini kullanma ya da yaratıcılık yeteneğini uygulama fırsatını da bulamaz. Doğal olarak bu melekelerini kullanma alışkanlığını yitirip genellikle de aptallık ve cahillikte bir insan evladının ulaşabileceği en uç sınırlara ulaşır. Zihinsel dünyasındaki bu uyuşma hâli onu izan gerektiren herhangi bir sohbete katılamaz hâle getirmekle kalmayıp, herhangi bir alicenap, asil ya da incelikli bir duyarlılık geliştirmekten ve dolayısıyla özel hayatındaki çoğu sıradan vazifeye dair bile doğru bir muhakeme yürütmekten alıkoyar. (...) Durağan hayatının yeknesaklığı, doğal olarak düşünsel özgüvenini kırdığı gibi, (...) bedensel gücü ve enerjisi üzerinde bile bozucu etki yaratıp gücünü kuvvetini gayretle ve sebatla kullanma noktasında onu acze düşü-

37 A.g.y., s. 787-788.

38 Karl Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, İng. çev. Martin Mulligan, Moscow, 1959, s. 63 [1844 *El Yazmaları*, çev. Murat Belge, İstanbul: İletişim, 2016.]

rür. (...) Bu açıdan bakıldığında anlaşılıyor ki, imalathanedeki işinde kazandığı maharet, zihinsel, sosyal ve askerî meziyetlerinin fedası pahasına elde ettiği bir şeydir. [H]ükümetler bir miktar zahmete girip bunun önünü almadıkça, gelişmiş ve uygarlaşmış her toplumda yoksul emekçiler, yani halkın çok büyük bir bölümü kaçınılmaz bir şekilde bu hâle düşecektir.³⁹

Smith bu durumu ciddi fiziksel özürlerle eşitleyen bir terminoloji kullanarak, "el yatkınlığı"nın "deformasyon"la sonuçlandığını söyler. "En elzem organlarından birini kaybetmiş ya da kullanamaz hâle gelmiş bir insan bedensel olarak ne kadar sakatlanmış ve deforme olmuşsa," der Smith, "bu durumdaki işçi de zihinsel olarak o kadar sakatlanmış ve deforme olmuştur". Hattâ işçinin durumu daha kötüdür, "zira tamamen zihin dünyasında yaşanan mutluluğun ve mutsuzluğun bedenden ziyade zihnin sağlıklı ya da sağlıksız, eksik ya da tam oluşuna bağlı olduğu muhakkaktır."⁴⁰

Smith daha da ileri gidip bu durumun yarattığı siyasi risklere de değinir. Fiziksel olarak takatten kesilmeleri ve yaşadıkları zihinsel "uyuşukluk" onları hükümet için bir tehlike oluşturmaya angarya işçilerine dönüştürmez, bilakis bu işçilerin sağlıklı düşünme yetisine sahip olmaması onları demagoglar tarafından aldatılmaya yatkın insanlar hâline getirir. Eleştiri yetenekleri körelmiştir, kendilerine ütopya vadeden devrimci projelerin içyüzünü görmekten acizdirler. "[E]ğitimsiz milletler arasında sıklıkla en berbat kargaşalıklara sebep olan taassup ve hurafe kaynaklı hezeyanlara" meyilli hâle gelirler.⁴¹ Bu söylenenler aklımıza hemen siyaset "projecileri"ni getirecektir (ve Smith de muhtemelen komünist Marx'ı bunlardan biri olarak görürdü) ama bunları söylerken Smith'in aklında muhtemelen "taassup", yani bağnazlık da vardı.

Smith bu tehlikeli "uyuşukluk"la, devlet tarafından fonlanan, halkı fazla melankolik bir ruh hâline kapılmaktan alıkoyma amaçlı "eğlenceler" düzenleyerek mücadele edebileceğimizi söyler. Bunlar "hep işin olduğu ama hiç eğlencenin olmadığı" şartların "ekmek ve sirk"⁴² olarak görülebilir. Smith'in burada

39 Smith, *Wealth of Nations*, s. 781-782.

40 A.g.y., s. 787.

41 A.g.y., s. 788.

42 Roma'da halkı oyalamak ve avutmak için yönetim tarafından düzenlenen, halka ekmek de dağıtılan eğlenceler (ç.n.).

tam olarak neyi kastettiği net değildir ama devlet destekli müzikli eğlencelerden ve tiyatrodan bahsediyor olabilir. Paris'teyken hiç kuşkusuz devlet destekli bir kültürel girişim olan Fransız operasının performanslarını izlemişti. Anlaşıldığı kadarıyla kendisi dans etmese de dans hakkında kafa yorup yazmıştır; bu nedenle bahsettiği eğlencelere dansı da dâhil edebiliriz. Sanatsal faaliyetlere devlet tarafından finansman sağlanmasını israf saymadığı açıktır.

Smith, bu sorun için dillendirdiği ikinci çözüm üzerinde daha detaylıca durur: devlet destekli eğitim. Ona göre fiiliyatta bu esas olarak yoksulların eğitimidir. Bunun bir sebebi yoksulların çocuklarının eğitim masraflarını karşılayabilme ihtimalinin zenginlere göre daha zayıf olmasıysa, bir sebebi de yoksulların hane gelirlerini artırmak amacıyla çocuklarını daha erken yaşta işe koşma baskısı altında olmalarıydı. Smith'e göre eğitimde farklı standartlar söz konusuydu.

Hiçbir uygar toplumda avam tabakasından insanlara yüksek tabakadan zengin insanlara verildiği kadar iyi bir eğitim verilemezse de, eğitim müfredatının temel bileşenleri olan okuma, yazma ve hesap bilgisi o kadar küçük yaşta verilebilir ki, en aşağı mesleklere hazırlanacak olanların bile büyük bölümü, meslek hayatlarına başlatılmalarının mümkün olduğu yaştan önce bu bilgileri edinebilir. Kamu çok küçük bir masraf yaparak bu temel eğitimin alınmasını kolaylaştırıp bu eğitimi alması için halkı teşvik edebilir, hattâ zorlayabilir.

“Kamu” her kilise bölgesinde bir okul açmalı ve öğretmen maaşlarının bir kısmını (ama hepsini değil) karşılamalıydı.⁴³ Oxford yıllarındaki deneyimleri Smith'te, maaşlarının tamamı devlet ya da bağışçılar tarafından karşılanan öğretmenlerin ya da öğretim üyelerinin vazifelerine yeterli özeni göstermeyecekleri endişesi yaratmıştı. Yoksul veliler belki çok para veremeyebilirlerdi ama ödeyebildikleri kadarıyla öğretmenleri işlerini hakkıyla yapmaya teşvik etmiş olurlardı.

Smith'in devlete bedava, adil, erişilebilir ve tarafsız bir hukuk sistemi yaratma görevini yüklemesinde çarpıcı bir yön yoktur ve devletin sorumluluklarına dair anlatısını tamamlar. Smith daha sonra vergi ve diğer devlet gelirlerini ele alır. Vergilerin

43 Smith, *Wealth of Nations*, s. 785.

yükü yoksullardan ziyade zenginlere binmeli ama mahremiyet ihlaline yol açmamalıydı. Kişinin gelirinin ifşasını bir mahremiyet ihlali olarak gören Smith, ömrü vefa etse, başbakan William Pitt'in 1797'de yürürlüğe koyduğu gelir vergisine sırf bu sebeple karşı çıkardı. Smith gelirin değil tüketimin vergilendirilmesini, özellikle tüketimi tercihe kalmış lüks malların vergilendirilmesini savunuyordu. Mesela "lüks araba" kullananlar yük ya da yolcu arabası kullananlardan daha fazla yol vergisi ödemeliydi.⁴⁴ Smith'in bu tür vergileri savunması, "zenginlerin tembelliği ve gösterişçiliği"ne ket vurma gibi ahlaki gerekçelere dayanıyor olabilir.

Buna karşın Smith ihracat ve ithalata konulan vergilerin hafifletilmesini, ithalat ve ihracat primlerinin ise tümünden kaldırılmasını savunuyordu: "Yüksek vergiler, bazen vergilendirilmiş malların tüketimini azaltarak, bazen de kaçakçılığı teşvik ederek, hükümete genellikle, daha ölçülü vergilerle sağlayabileceğinden daha küçük bir kazanç getirir."⁴⁵ Aslında Smith'in prim ödemesini savunma noktasına geldiği bir mevzu da yok değildir: Nispeten kömür eksikliği olan bölgelere kömür naklinin finansmanına katkı yapacak bir primi savunur; zira "deniz kömürü"ne (kömür zengini kuzey İngiltere'den mavnalarla güneye taşınan kömür) konulan vergilerin bu kömürü olması gerekenden daha pahalı hâle getirmesini yoksullara haksızlık olarak görür.⁴⁶ Smith'in huzur ve rahatlığa yaptığı vurgu düşünülürse, verginin miktar, zaman ve usulünün herkes için açık olması gerektiğinin altını çizmesinde şaşırtıcı bir şey yoktur. Bütün milletlerin tarihi bize göstermektedir ki "en ufak bir belirsizlik" bile "çok büyük bir eşitsizlik"ten daha kötü bir şeydir.⁴⁷

44 A.g.y., s. 725.

45 A.g.y., s. 884.

46 A.g.y., s. 874.

47 A.g.y., s. 826.

SONUÇ

KAFA, YÜREK VE EL, 1790

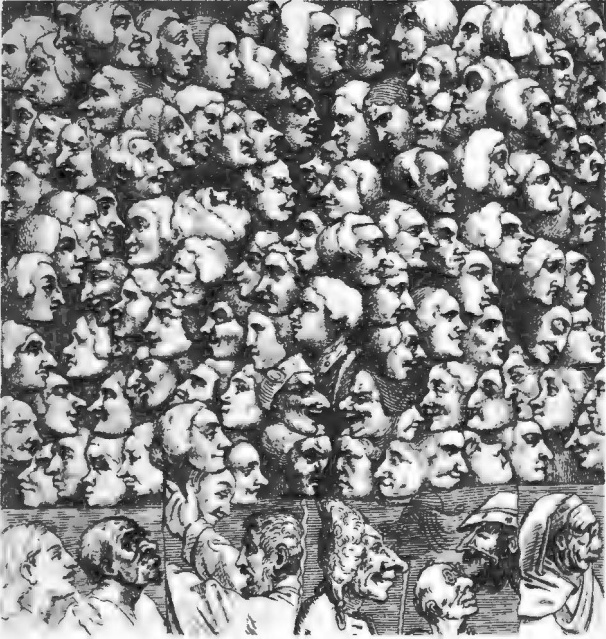
1782 ve 1787'deki Londra seyahatleri sırasında bağırsak sorunları için birinci sınıf tıbbi tedavi almasına rağmen Smith'in sağlığı düzelmedi. Bu rahatsızlık, daha önce sözünü ettiğimiz "yaşlılığın getirdiği uyuşukluk"la birlikte, onu çalışmalarını bir öncelik sırasına koymaya sevk etti. Başka yazarlar olsa önceliği yeni çalışmalarını yayımlamaya verirlerdi ama Smith hukuk ve hükümet üzerine taslak hâlindeki çalışmalarını bir kenara bırakıp bütün zamanını ve enerjisini ilk kitabının yeni baskısını gözden geçirmeye hasretti. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın İngilizce aslı 1759'daki ilk baskısından beri dört baskı daha yapmış, ayrıca bir Almanca, iki de Fransızca tercümesi yayımlanmıştı. Smith üzerinde çalıştığı altıncı baskının bizzat hazırladığı son baskı olacağını biliyordu. Smith yeni baskı için yazdığı "Yazar Notu"nda o güne kadar yaşadığı "türlü talihsizlikler" sebebiyle *Ahlaki Duygular Kuramı* üzerinde istediği titizlikte bir gözden geçirme yapamadığını açıklar. 1759'daki ilk baskıdan sonra "birkaç yerin düzeltilmesi gerektiğini fark eden" Smith, "kitaptaki öğretilere dair çok sayıda yeni örnek" de düşünmüştür.¹

Smith bu baskıda, modanın ahlaki yargılarımız üzerindeki etkilerini ele aldığı kısım (V. Kısım) ile diğer ahlak felsefesi sistemlerinin tarihsel bir irdelemesini yaptığı kısım (artık VII. Kısım) arasına yeni bir kısım (VI. Kısım) ekledi. V. Kısım'da modanın zararlı etkisine dair anlatımı güçlendiren eklemeler ve yeni eklenen VI. Kısım'da "feraset" üstüne yaptığı vurgu, Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* ile *Milletlerin Zenginliği* arasındaki çelişkileri azaltma amaçlı çeşitli yamalar yapma niyetiyle açıklanabilir. Yeni VI. Kısım, Smith'in ifadesiyle, "Erdemin Mahiyeti Üzerine başlığı altında pratik bir ahlak sistemi"ni içeriyordu.² Bu ifade hayatında-

1 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 3.

2 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 320.

ki "türlü talihsizlikler" in ve *Milletlerin Zenginliği*' ni yazmasının, beklentilerini, erdem sevgisinin güdülediği birey ve toplumdan, iş hayatındaki türden bir ferasette tatmin arayan birey ve topluma indirgemesine izin vermediğini gösterir. Göreceğimiz gibi Smith "soğuk feraset" zerine inşa edilmiş bir toplumu ciddi ölçüde müreffeh ve huzurlu bir toplum olarak görüyordu ama bu onun gözünde ikinci en iyi seçenektir. "Soğuk feraset" ten başka bir de -daha fazlasını sunma kapasitesine sahip- "yüksek feraset" vardı.

William Hogarth, *Characters and Caricatures* (Karakterler ve Karikatürler), 1743, oyma.

Ahlaki Duygular Kuramı'nın bu yeni baskısı 1790' da raflardaki yerini aldı. Smith, 1790 Ocak ayından, hattâ belki daha da erken bir tarihten beri yazmasını zorlaştıran bir el titremesi sorunundan muzdarip olduğu gibi, hastalığı onu gümrük idaresindeki işini yapmaktan ve sosyalleşmekten de alıkoyuyordu. Son mektuplarından birinde Londra'daki yayıncısı Thomas Cadell'e yeni bas-

kının satışlarının nasıl olduğunu sordu: "Hiç çekinmeden gerçeği söyleyebilirsin bana, zira övgüyü de sövgüyü de neredeyse hiç umursamayacak kadar büyüdüm."³ Smith, Yoksul Adamın Oğlu'nun aksine, Edinburgh'daki evi Panmure House'da öldüğü 17 Temmuz 1790'a kadar fiziksel olarak olmasa da zihinsel/ ruhsal bir dinginlik içinde yaşadı. Ölümünden beş gün sonra Canongate kilise mezarlığına gömüldü. Ölümü basında neredeyse hiç haber olmadı. Hume için Calton Hill'de yapılan ve hâlâ azametle ayakta duran gösterişli anıt mezar, onun bir dostu olarak Smith'i utandırmıştı. Smith'in aşağıdaki şehirde bulunan ve çok daha mütevazı bir mezar taşına sahip mezarı ise kolayca gözden kaçabiliyor. Smith, Hume'un aksine, yayımlanmamış el yazmalarının yayımlanmasını teminat altına alacak detaylı önlemler almadı. Smith'in ilk planı, vasiyetinin icracılarına, tek bir eseri, yani "History of Astronomy" ("Astronomi Tarihi") dışında her şeyin yakılması vasiyetini bırakmaktı (nitekim söz konusu kişiler bu taslakları 1790'da yayınladı). Fakat ölümüne yakın, vasiyetinin yerine getirilmeyebileceği korkusuna kapılan Smith 16 ciltlik elyazmalarını bizzat yakarak yok etti. Smith vaktini, Rousseau'nun epey hacimli *İtiraflar*'ı ya da Hume'un daha kısa *Yaşamım*'ı gibi, otobiyografik tefekkürlerini yazmaya da harcamadı.

Burada da Smith'in öğütlediği şeyi bizzat hayata geçirdiğini görüyoruz. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda şöyle der: "Bir özdeyiş der ki, herkes kendisine göre dünyanın ta kendisidir ama diğer bütün insanlar için dünyanın en ehemmiyetsiz parçasıdır."⁴ Smith'i otobiyografisini yazmaktan alıkoyan şey, okuyucuların bu tür tefekkürlere pek ilgi göstermeyeceğini düşünmesi olduğu gibi, insanların temelde eşit olduklarına inanmasıydı da. Otobiyografiler genellikle insanların başarılarını "türlü tesadüfler serisi" olarak değil bir kader olarak, fitri karakter özelliklerinin ve eşsiz bir şahsiyetin kaçınılmaz ürünü olarak sunar. Smith'e göre ise bir filozof ile bir hamal arasında doğuştan gelen hiçbir fark yoktur; farklı "kaderler"i, "alışkanlıklar, gelenekler ve eğitim"in sonucudur.⁵ Maalesef kendimizi eşi benzeri olmayan pek mühim insanlar olarak görmeye teşvik eden tüketim toplumu, piyasada satılan baş döndürücü çeşitlilikteki şeyler arasında bir

3 A.g.y., s. 324.

4 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 83.

5 Smith, *Wealth of Nations*, s. 29.

yerlerde “şahsiyetim”i yansıtan “tam benlik” bir ürün olduğu vaadinde bulunur. Sosyal medya bu “özenle tasarlanıp sunulan benlikleri” daha da pekiştirmek için yeni ve daha ileri fırsatlar sunar. Dolayısıyla kendimizi, aslında tercihlerimiz daha öngörülebilir ve sıradan bir hâl almasına rağmen, Smith’in zamanında insanların kendini hissettiğinden daha eşsiz ve büyüleyici hissetmemizde şaşırtıcı bir şey yoktur. 2005 yılında yirmi yaş altı Amerikalı gençler arasında yapılan bir araştırma, gençlerin yüzde 80’inin kendilerini “çok önemli” gördüklerini gösteriyordu. Bu rakam 1950’de yüzde 12’ydi. Aralarında “birisi benim biyografimi yazmalı”nın da olduğu bir dizi ifadeye katılıp katılmadıkları sorulan benzer grupların verdiği yanıtlar, “ortalama narsizm puanı”nın geçtiğimiz yirmi yılda yüzde otuz yükseldiğini gösteriyor.⁶ Hiçbir “benliğin” doğuştan olmayıp diğer insanlar tarafından yaratıldığını kabul eden Adam Smith gibi zeki ve ölçülü bir düşünür ya da gözlemci “en kötü deneği, yani kendimizi” muhtemelen pek de dikkate almazdı.⁷

Ahlaki Duygular Kuramı’nın VI. kısmında üç tip erdemden bahseden Smith, ilk olarak ele aldığı feraset erdemini şöyle tanımlar: “bireyin sağlığına, servetine, mevkisine ve itibarına, yani bu hayatta rahatının ve mutluluğunun ekseriyetle bağlı olduğu varsayılan her şeye özen göstermesi.”⁸ Ferasetli insan güvenliğini her şeyin başına koyar ve ancak onu sağladıktan sonra yaşam koşullarını iyileştirmeye girişir; ama bunu riskli spekülatif işlerin peşinden koşarak değil, öncelikle seçtiği meslekte “gerçek bir bilgi birikimi ve beceri” edinip sonra da o mesleği “gayretle ve sebatla” icra ederek yapar. Ferasetli insan aynı zamanda “kanaatkâr”dır ve bu da Tarafsız Gözlemci’nin tam onayını alır, zira şimdi yaşayabileceği bir parça “rahatlık ve keyfin” “daha sonra gerçekleşecek ama daha kalıcı” rahatlık için ertelenmesini içerir. Ferasetli insanın sohbeti şen şakrak olmayabilir ama gösterişçiliğe kaçmadan nazik, pervasızlığa kaçmadan dürüsttür; cana yakın olmaktan ziyade “dostluk kurmaya ehil”dir.⁹

6 Jean M. Twenge ve W. Kevin Campbell, *The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement*, New York, 2009, s. 13 [*Asrın Vebası*, çev. Özlem Yüksel, Kaknüs: İstanbul, 2010]. Ayrıca bkz. Jean M. Twenge ve Tim Kasser, “Generational Changes in Materialism and Work Centrality, 1976–2007: Associations with Temporal Changes in Societal Insecurity and Materialistic Role Modeling”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, xxxix/7 (Temmuz 2013), s. 883-897.

7 Smith, *Correspondence of Adam Smith*, s. 196.

8 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 213.

9 A.g.y., s. 214-215.

Ferasetli insanın kendi işlerine gösterdiği özen ona gerçek bir huzur verir ve o bu huzuru, hırsın Yoksul Adamın Oğlu'na sunduğu "içi boş debdebe"ye tercih eder. Yoksul Adamın Oğlu hâlihazırdaki ve gelecekteki huzurunu mutluluk araçları (gerçek mutluluk değil) için feda ederken, ferasetli insan huzurdan fedakârlık etmeden kendisini zenginleştirir. İyi bir iş insanı olsa da onu kafayı kâr etmeye takmış hâlde, yani "üç kuruş kazanmak ya da biriktirmek için tezgâh kurarken" göremezsiniz. Bu tür bir para kazanma takıntısı "sıradan bir ticaret insanını bütün komşularının gözünde iki paralık eder."¹⁰ Asla küstah değildir, hiçbir zaman kendisini diğer insanların önüne koymaz. Huzuru tercih etmesi maalesef onu, "en muazzam ve alicenap edimlerin getirdiği gerçek ve esaslı şanı" umursamamaya sevk eder. Bu sınırlılık, ferasetin hiçbir zaman "en cazip ya da yüceltici erdemlerden biri" olarak görülmemesinin de sebebidir. "Belirli düzeyde bir soğuk saygı kazandırır ama görünüşe göre sımsıcak bir sevgi ya da hayranlık üretemez."¹¹

William Hogarth'ın 1747 tarihli ve *Industry and Idleness* (Çalışkanlık ve Tembellik) isimli gravür çalışmasının ilk plakası. Makul alışkanlıklar Çalışkan Çırak'ı (ortada) ferasetli bir işveren ve Belediye Başkanı mevkisine yükseltir.

10 A.g.y., s. 173.

11 A.g.y., s. 216.

Ancak, bu ferasetli adamın ötesine geçtiğimizde Smith “bilge ve erdemli insan”dan bahsetmeye başlar. Bu ifade çarpıcıdır. Tek başına erdemin yeterli olduğu sanılabilirdi. Ama Smith bu noktada Aristoteles’in izinden giderek, erdemi olunan bir şeyden ziyade yapılan bir şey, yani bir eylem sorunu olarak görür. Bütün insanların acısını paylaştıklarını iddia eden “mızımız ve melankolik ahlakçılar”ı, insanlığa bir hayırlarının dokunup dokunamayacaklarına bakmaksızın reddedip küçümser. Ona göre iyilik yapmak, iyilik dilemekten çok daha iyi bir şeydir. Yargıda bulunmanın rolüne özel bir önem vermesi ve erdemi (en başta yerindeliğe dair) yargıda bulunma kapasitesi ve yeteneğiyle ilişkilendiren anlayışı Smith’i erdemi bilgelikle eşleştirmeye sevk eder. Erdem ve bilgeliği birbirine bağlaması, Smith’in insanın yanılabilme ihtimalini, öngörülmemiş sonuçları ve şansını (bunların her biri, erdemin telkin ettiği şeyleri her zaman uyulması gereken şeyler olmaktan çıkarır) hesaba katma gerekliliğini kabul ettiğini gösteriyor olabilir. Belki de bu nedenle Smith, bilge bir yurtseverin “halkın hoşnutsuz olduğu” zamanlarda, “eski sistemin otoritesini yeniden tesis etmenin” mi yoksa yeni bir rejim kurmaya girişmenin mi daha iyi olacağına karar verirken “en yüksek siyasi erdem”i sergilemesi gerektiğini yazmıştır.¹² Bu erdem anlaşılmayacak derecede teorik değil, pratik ve bilhassa da “politik” bir mefhumdur; fakat burada “politik” sıfatı artık nadiren kullanıldığı bir anlamda kullanılmıştır: “makul (judicious), münasip (expedient), akıllıca (sensible)”.¹³

Diğer iki erdem bireyin kendi mutluluğuyla değil, diğer insanların mutluluğuyla ilgilidir. İlki otokontrol, ya da bir başka ifadeyle alicenaplıktır (magnanimity) (kelimenin gerçek anlamıyla yüce gönüllülük). Oxford English Dictionary magnanimity terimini şöyle tanımlar: “Zorluk karşısında gönlü zenginlik ve itidal şeklinde tezahür eden, sağlam temellere dayalı bir kendine saygı”; “fikrî ve ereksel yücelik; büyük ya da asil bir gayeye, tutkuya, ruha sahip olma”.¹⁴ Jacques-Louis David’in Louvre’da sergilenen ünlü resmi *The Lictors Bring to Brutus the Bodies of his Sons*’da (Baltacı Askerler Brutus’a Oğullarının Cesetlerini Ge-

12 A.g.y., s. 231-232.

13 “politic, adj. and n.” (definition 2.a), *Oxford English Dictionary*, erişim: www.oed.com, erişim tarihi: 28 Ocak 2015.

14 A.g.y., “magnanimity, n.”

tiriyor) (1787) bir alicenaplık örneği tasvir edilir. Devlet adamı hasletlerine sahip Brutus dillere destan bir otokontrol sergileyip Roma Cumhuriyeti'nin güvenliğini kendi ailesinin önüne koyarak, darbe girişiminde bulunan kendi oğullarının ölüm emrini verir. Ferasetli insanın aksine, alicenap insan diğer insanların övgüsünü almak için aktif bir çaba içindedir ve dolayısıyla da ötekilerin ilgisini çekmek için yanıp tutuşur. Bu arzular onu soğuk değil, sıcak bir saygı kazandıran ihtişam arayışına yöneltir:

Diğer insanların saygısını ve hayranlığını kazanma arzusu, bu arzu saygı ve hayranlığın doğal ve gerçek nesneleri olan niteliklere ve yeteneklere dayandığında, gerçek bir ihtişama beslenen gerçek bir muhabbeti ifade eder. Bu, insanın sahip olabileceği en iyi tutkular-dan biri, hattâ belki de en iyisidir.

Jacques-Louis David, *The Lictors Bring to Brutus the Bodies of his Sons* (Baltacı Askerler Brutus'a Oğullarının Cesetlerini Getiriyor) eskizi, 1787, kara kayrak, kalem ve mürekkep. Brutus (önde, solda) büyük bir alicenaplıkla Cumhuriyet'in esenliğini oğullarına duyduğu sevginin önüne koyuyor.

Kişi bu saygıyı kazanmak için gerilimin çok yüksek olduğu istisnai zamanlarda alevleniveren tutkularını da (korku ve öfke), sürekli olarak insanı baştan çıkartmaya çalışan tutkularını da (zevk ve övgü düşkünlüğü) dizginlemek zorundadır. Bu otokontrol en çok kargaşa ve kaynaşma zamanlarında göze çarpar; büyük imparatorluklar ve milletler arasındaki destansı mücadeleler ve çatışmalar, hassas ve duygusal insanlara kaldıramayacakları kadar ağır gelebilen türden bir “içimizdeki savaş”ta yansımasını bulur. Bu otokontrol belirli düzeyde bir “ruhsal katılık ve dayanıklılık” gerektirir.¹⁵

Ferasetli insan, “zarar ya da risk” içermeyen ölçülü hedefine ulaşmak için “talih”e ihtiyaç duymaz.¹⁶ Smith sıkı çalışmanın ve diğer ferasetli alışkanlıkların uzun vadede mutlaka karşılığını vereceğinde ısrar eder. (Çok) kısa vadede ise temel gereksinimler kolayca erişilebilecek durumda, huzurun ve rahatlığın getirdiği gerçek zevkler hemen her zaman el altındadır. “Risk” ya da “talih” ancak “hırs” baş gösterip (yalnızca sıkı çalışmayla erişilemeyecek büyük servet ve ferasetli adamın mütevazı aile çevresinin ve gerçek arkadaşlarının sunamayacağı derecede pohpohlanma hayalleriyle) bize işkence etmeye başladığında meseleye dâhil olur. Şansın, “insan türünün ahlaki duyguları üzerinde büyük etkiye sahip” olduğunu söyler Smith. Belli bir şahsiyetin bizde “sevgi ve hayranlık” ya da “toptan bir nefret ve tiksinti” hissi uyandırması genellikle yalnızca o şahsın iş ve uğraşlarında başarı kazanıp kazanmamasına bağlıdır. Alicenaplık beraberinde “kendini fazla beğenme” riskini getirir ve başarı, bu kendini beğenmeyi gülünç noktalara vardırabilir. Smith’in bu duruma verdiği Büyük İskender örneğinde olduğu gibi, bu insanlar kendilerini tanrı olarak görmeye başlayıp, diğer insanlara budalaca bir kibir ve küstahlıkla davranabilirler.¹⁷

Hem feraset hem de alicenaplık diğer insanların duygularına bağlıdır; öyle ki kendimize biçtiğimiz değer bile diğer insanların bize beslediği sempatinin ve bize yönelttiği övgülerin türevidir. Hayırseverlik erdemi bizi, “kavrayabildiğimiz kadarıyla tam yerindelik ve mükemmellik ideali” üzerinde düşünmeye sevk

15 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 245.

16 A.g.y., s. 213.

17 A.g.y., s. 250.

eder. Bu ideal tam ifadesini Tarafsız Gözlemci’de, “içimizdeki o müthiş yarı tanrıda, o müthiş tavır-davranış yargıcı ve hake-minde” bulur. Bu Tarafsız Gözlemci’nin portresi ya da tasviri “her bir kişide az çok doğru çizilmiştir, renklendirmesi az çok doğru yapılmıştır, (...) hatları az çok tamdır”.¹⁸ “Bilge ve erdemli” insan bu inceliklere nispeten fazla zaman ayırabilen insandır. O, mükemmellik görüntüsünden kendisine gittikçe daha büyük bir övünme payı çıkarmak yerine, tavır ve davranışlarını o mükemmellik idealine tam eşitlemekteki başarısızlığına dair farkındalığını büyütür. Bu sürecin onu, kendisinden aşağı mertebede olanların algılayamayacağı mükemmellik derecelerini algılayabilir kılmasının sebebi budur. Smith şöyle yazar:

Bireysel yaratıcılığa ve yeteneğe dayalı tüm sanatlarda, sözelimi resimde, şiirde, müzikte, belagat sanatında, felsefede büyük sanatçılar her daim en iyi eserlerinin bile mükemmellikten uzak olduğu hissiyatındadırlar ve bir ölçüde feyz aldıkları, ellerinden geldikince taklit ettikleri fakat bir gün o seviyeye ulaşacaklarına dair umutlarını da yitirdikleri ideal mükemmelliğin ne kadar gerisine düştüklerinin başka herkesten daha çok farkındadırlar. Ancak alt seviye sanatçılar kendi performanslarından tam olarak tatmin olurlar.¹⁹

Görsel sanatlarla iştigal eden sanatçı okurlar, bu sözlerin kendileri için ne kadar doğru olduğunun değerlendirmesini yapabilirler.

Geri kalanlarımız ise bu sözleri Smith’in muhtemelen sanat-tan saymadığı ama çoğu okurun sanatkârlık gerektirdiğini büyük ihtimalle kendi deneyimlerinden bildiği bir faaliyet alanına, yani aşçılığa daha da kolayca teşmil edebilir. En iyi aşçıların kendi yemeklerinin ilk ve en sıkı eleştirmenleri olması neredeyse herkesin gözlemlediği bir şeydir. Enfes yemekler yemeleri bakımından talihli ama kendilerini ağırlayan aşçının yemeğinin daha da geliştirilmeye ihtiyacı olup olmadığına dair endişeli sorularıyla kafaları karışmış misafirler bunları elbette ki retorik sorular olarak görürler. Gelgelelim aşçıları motive eden şey övgü düşkünlüğü ya da birilerinin kederlerini paylaşması arzusu değil, yemeklerini tadanların muhtemelen fark edemeyeceği ince ayrıntıları tasarlamaktır. Böyle bir aşçıyı, “İçiniz rahat olsun, benim yapabileceğim bütün yemeklerden çok daha iyi bir yemek bu,” diyerek rahatlatmaya çalışmak meseleyi anlamamak demek-

18 A.g.y., s. 247.

19 A.g.y., s. 248.

tir. Aşçı konuklarıyla rekabet içinde değildir, hattâ istediği şey “ortalamanın üstünde bir yemek” ortaya koymak da değildir; o mükemmelliğe erişmenin derdindedir. İltifatta bulunmak âdetten (minnet duygusu aşılamakta işe yarayan bir âdet) olmasına karşın, övgü ve hattâ keder (mükemmelliğe erişmekteki başarısızlığın yarattığı keder) duygusunun paylaşılması ne istenen ne de hasreti çekilen bir şeydir. Burada bir kendini unutma, en azından ötekilerle ilişkiler içinde oluşmuş benliğin unutulması durumu söz konusudur. Burada benlik aşılmıştır. Çoğumuz bir akşam yemeğinde bu aşkınlık hâline erişmeyi becermiş birisini tanırız. Smith burada çok istisnai, kolay kolay olmayacak bir şeyden bahsetmiyor.

“Bilge ve erdemli insan” kendisinden daha az erdemli insanlara tepeden bakmadığı gibi, zenginlere ve muktedirlere de yaltaklanmaz. “O hiçbir zaman, gerçekten kendisinden aşağı olanları bile küstahça küçümseyecek kadar kendini beğenmez. Kendi kusurlarını o kadar güçlü hisseder, gerçek erdeme ancak belli bir ölçüde yaklaşabilirken yaşadığı güçlüklerin o kadar farkındadır ki, başka insanları kendisinininkilerden de büyük kusurları nedeniyle hor göremez.”²⁰ Dolayısıyla bu iyilik türünde, Smith’in, riskli girişimler için kendilerini ortaya atıp, göstere göstere, kendi çıkarlarını başka insanların çıkarlarına feda eden insanlarda teşhis ettiği “küstahlık” ve kibir eğilimine yer yoktur.

Bu iyilik türünde ayrıca Smith’in Stoacılar, Platon’un Diyojen’de (Diyojen Platon’un şahane halılarının üstünde tepinirken) teşhis ettiği öfke dolu saklı kibir de bulunmaz: asabi, içine kapanık, “mevki ve servet”e saygı göstermeye tenezzül etmeyen, “üstün bir varlık olduğuna kani olmuş” ama “iddialarının dayanaklarını açıklamakta” isteksiz insanın kibri.²¹ Sonuçta ortaya çıkan fikirler ne kadar asil olursa olsun, Smith’e göre Diyojen tarzı bir sosyal inziva “en önemsiz fiilî görevin bile ihmaline” gerekçe olamaz.²² Smith, şahsi düzlemde, dostu Hume’da teşhis ettiği kendini beğenmişlik eğilimi ile Rousseau’daki aşıkâr kibir eğilimi (Smith’in dostu Scot Allan Ramsay’in bu ikisinin portrelerine yansıttığı eğilimler) arasında bir orta yol bulma arayışındaydı.

20 A.g.y., s. 248.

21 A.g.y., s. 255.

22 A.g.y., s. 237.

Gördüğümüz gibi Smith'in ahlak sisteminde her türlü "iç" duygu ya da "hakiki" duygusal hayat sanki araştırma dışı bırakılmış gibidir. Bizler bir performanslar serisinden ibaretizdir ve bu performanslar, bizler diğer bireylerin çok çeşitli duygu durumlarını tahmin etmekte ustalaştıkça daha inandırıcı hâle gelecektir. Rousseau'nun ticaret toplumuna olan itirazlarının temelinde yatan da buydu: gerçek duyguların gizlenmesine (yani rol kesmeye) dayalı, "mizahın, dostluğun, erdemın ve hattâ sık sık bizzat bilgeliğin bile maskeli oyunculuktan başka bir şey olmadığı", "sürekli olarak diğerlerine biz neyiz diye sorduğumuz ama bu soruyu kendimize sormaya asla cesaret edemediğimiz" bir toplum yaratması.²³ Buna karşın Smith'in bilge ve erdemli insanı görünüşe göre bu aynalı salondan çıkıp, Diyojen gibi bir varile sığınmadan *var olabileceği* bir yer bulabilir. Ryan Patrick Hanley'ye göre feraset, alıcnaplık ve iyilikseverlik erdemleri, her biri diğerlerinin aşırılıklarını ve sınırlılıklarını telafi edip birleşik bir "diyalektik etik erdem anlatısı" sunan erdemler olarak anlaşılabilir.²⁴ Bu üç erdemın bizi bizden alıp "yukarılara", tanrısal iyiliğe yakın bir yerlere götürdüğü de düşünülebilir ama bunları bizi geri ferasete (ama bir "soğuk saygı"dan başka hiçbir şey getirmeyen ferasete değil, Smith'in ifadesiyle "yüksek feraset"e) götüren bir çember olarak görmek daha yararlı olabilir.

Smith "bilgelik ve erdem" ikilisi tercihini şöyle izah eder:

Bilgece ve sağduyulu davranış, davranış sahibinin sağlık, servet, mevki ve ününden daha büyük ve daha asil amaçlara yöneltildiği zamanlarda sıklıkla ve çok yerinde olarak feraset olarak adlandırılır. Büyük generalin, büyük devlet adamının, büyük parlamenterin ferasetinden bahsederiz. Feraset bütün bu örneklerde pek çok daha büyük ve daha fevkalade erdemle, yiğitlikle, daha büyük ve güçlü iyilikseverlikle, adalet kurallarına muazzez bir saygıyla ve kararında bir otokontrolün desteklediği her şeyle birleşmiştir. Bu yüksek feraset, en yüksek mükemmellik derecesine vardığında, zorunlu olarak her olası durumda ve şartta en uygun şekilde davranma ustalığını, yeteneğini, alışkanlığını ya da eğilimini gerektirir. En güçlü yürekle birleşmiş en güçlü kafa, en mükemmel erdemle birleşmiş en mükemmel bilgeliktir bu.²⁵

23 Rousseau, *The Social Contract and Discourses*, s. 116.

24 Ryan Patrick Hanley, *Adam Smith and the Character of Virtue*, Cambridge, 2009, s. 163.

25 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 216.

“Bilge ve erdemli insan” Tarafsız Gözlemci’ye sahip birine dönüşür.

Smith’in ölümünü takip eden iki yüzyılda, onun erdem ve adalet yaklaşımı genel kabule mazhar olamadı; önde gelen siyasal iktisatçıların *Milletlerin Zenginliği* ile *Ahlaki Duygular Kuramı* arasında bir ayrım yapmasında bu durum da rol oynamış olsa gerektir. Bir kısım ahlak bilimci Hume’un fayda odaklı çizgisini benimsedi; bu çizgi, edimleri (faydacı Jeremy Bentham’ın ifadesiyle) “en fazla sayıda insanda en büyük mutluluk” yaratma kapasitelerine göre değerlendirmesi bakımından genellikle “sonuççu” olarak nitelendirilir. Smith’in faydayı, güdülerimizden ziyade sistem düşkünlüğümüzü açığa vuran bir rasyonelleştirme olarak gördüğünü belirtmiştik. Başka bir kısım ahlak bilimci ise erdemi akıl temelli evrensel ahlak kurallarına, Immanuel Kant’ın fikirlerine dayalı bir “deontolojik”²⁶ hatta oturtuyordu. Smith ahlak kurallarının evrensel olmaktan çok uzak olduğunu, insani gelişmenin bir aşamasından diğerine değişip, âdetlerin ve hattâ modanın bile etkisi altında olduğunu biliyordu. Öyle ki konuya normatif değil betimleyici bir yaklaşım sergiliyordu. Ayrıca Smith otorite olarak “Doğa”yı belirlemesi bakımından da Kant’tan ayrılıyordu. Smith’in bahsettiği doğa “doğal haklar”ın doğası değil, belirli içgüdüler ve eğilimler (tutkuları paylaşmak, “takas, değiş tokuş ve mübadele etmek”, diğerlerini ikna çabasında olmak vs.) aşılayan doğadır. Smith, bu içgüdülerin ve eğilimlerin aklın ve faydanın akla getirebileceği içgüdüler ve eğilimlerle aynı olup olmadığını umursamaz. Buraya kadar Smith normatiftir ama âdetlerin ve modanın etkisi, normatif doğanın tam olarak nerede bitip, betimleyici tarihin (ya da belki daha doğru bir ifadeyle, sosyolojinin) tam olarak nerede başladığını söylememizi zorlaştırır.

“Doğanın intizamsızlığı”na dair bir örnek bizi sempati ve Tarafsız Gözlemci üzerinde yeniden düşünmek zorunda bırakır. Kazayla birisine çarptığınızı düşünün. İlk tepkimiz derhal “pardon!” demektir; Britanya’daysanız çarptığınız kişi de size “pardon!”

26 Deontoloji ya da deontolojik etik, bir edimin ahlaken doğru olup olmadığının, edimin sonuçlarına bakarak değil, belli bir kural grubu bakımından o edimin doğru ya da yanlış olup olmadığına bakılarak değerlendirilmesini savunan normatif bir etik teorisidir. Görev temelli veya yükümlülük temelli ya da kural temelli etik olarak tanımlandığı da olur. Bu yaklaşımda edimin kendisi sonuçlarından daha önemlidir (ç.n.).

diyebilir (elbette ki bu alışkanlık Amerikalıların gözünden kaçmaz; bunu komik bulurlar). Çarpılandan özür dilemek bize (yani çarpana) anlamsız gelir, der Smith, çünkü onlara bile isteye çarpmadığımız açıktır ve hiçbir akli başında kişi aksini iddia edemez (Smith burada çarpanın kalabalık içinde, aynı caddede yürüyen diğer insanlara saygısızlık anlamına gelecek şekilde düşüncesizce koşturmadığını varsayar). Çarpanın özgür dilemesi, "tarafsız gözlemcinin bile", "öteki kişinin [çarpılanın] -haksız yere beslediği söylenebilecek- hıncını" kabul edip onayladığını gösterir. Burada Doğa bizi mantıksız ve haksız davranışlara yöneltir.

"Doğa"nın bu aşikâr "intizamsızlığı" şu hakikatte yansıması nı bulur: "[D]ünya maksada değil, olaya bakarak hüküm verir." Kant ise daha sonra ısrarla, bir eylemin doğru ya da yanlış olduğunu belirleyecek tek şeyin "maksat" (ya da niyet) olduğunu söyleyecektir. Smith "dünya"nın maksadı öncelemekte başarısız olmasının "her devirde eleştiri konusu olup erdemün önünü kestiği"ni kabul eder.²⁷ Etkileyici sözler. Gelgelelim Smith bu görünürdeki intizamsızlığın çözüldüğünde ısrarlıdır: "Ne var ki Doğa bu intizamsızlığın tohumlarını insan doğasına nakşetmekle, bütün diğer örneklerde olduğu gibi, insan türünün mutluluğunu ve mükemmelliğini amaçlamış gibidir. (...) Duygular, fikirler ve niyetler ceza konusu hâline gelirse (...) her mahkeme tam bir engizisyon mahkemesi hâline gelecektir."²⁸ Salt düşüncelerimiz sebebiyle mahkemeyi boylamamız mümkündür. Hattâ bu "intizamsızlık" bizi iyilik sevmek yerine iyilik yapmaya sevk etmek suretiyle faydaya hizmet edip insanın "varlık sebebi eylem olan" bir tür olduğunu hatırlatır.

Bu "intizamsızlık" ayrıca insanlara "kardeşlerinin mutluluğuna saygı göstermeyi" de öğretiyordu. Smith, her insan evladının salt yaşıyor olduğu için sahip olduğu, insanlık onuru olarak adlandırabileceğimiz özel statüyü işte bu "intizamsızlığa" dayandırır. "İntizamsızlık" felsefecilerin başka durumlarda mücadele ettiği bir şeydir. İnsanların başka insanlara zarar verip onların hınc nesnesi hâline gelmekten duyduğu korku, neden yanlışlıkla çarptığımız insandan mantıksızca özür dilediğimizi açıkladığı gibi, geniş çaplı içerim, etki ve sonuçlara da sahiptir:

27 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 105.

28 A.g.y., s. 105.

Kadim pagan dininde bir tanrıya hasredilmiş kutsal alana çok ciddi bir zorunluluk olmadıkça basılamazdı; bilmediğinden ya da cahilliğinden dolayı bu kuralı çiğneyen kişi o andan uygun bir kefareti ödediği âna kadar günahkâr sayılıp, o alanın kendisine hasredildiği kudretli ve görünmez varlığın intikam eylemlerine maruz kalırdı. İşte Doğanın hikmetiyle her masum insanın mutluluğu da aynı şekilde kutsanmış, şahsa özel olarak hasredilmiş ve diğer insanlar çiğnemesin diye koruma altına alınmış bir alandır; bu alan kasten ve kötü niyetle çiğnenemeyeceği gibi, kasıtsız ihlalin büyüklüğü nispetinde belirlenecek bir cezaya katlanıp kefareтини ödemeksizin bilmeden ve istemeden de çiğnenemez.²⁹

Bu pasaj *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın ilave VI. Kısımına dâhil olmamakla birlikte, Smith'in altıncı baskı için yaptığı önemli eklemelerden birisiydi. Smith bu pişmanlığı önceki baskılarda da canlı bir şekilde tasvir etmiş, onu "insanın yüreğinde taşıyabileceği bütün duygular içinde en ürkütücü olanı" diye tanımlamıştı. Ona göre bu tutkunun gücü, toplumu ayakta tutan "ana sütun" olarak adaletin önemini yansıtıyordu. Adaletle karşılaştırıldığında hayır işleri "süs" gibi duruyordu.³⁰

Bu insanlık onuru yaklaşımı Hristiyan dininin "komşunu kendin gibi sev" buyruğuyla mı ilişkilidir? Daha önce gördüğümüz gibi, Smith o kadar "diğerkâm" bir benlik anlayışına sahiptir ki meseleyi tam tersi şekilde ele alıyor gibidir: "Komşumuzu kendimiz kadar sevmemiz Hristiyanlığın muazzam bir yasasıdır," der Smith, "kendimizi ancak komşularımızı sevdiğimiz kadar, ya da aynı anlama gelmek üzere, ancak komşumuzun bizi sevmek kapasitesi kadar sevmemiz ise doğanın muazzam kaidesidir".³¹ Hristiyanlık yaratılıştan özsevgiye sahip olduğumuzu, benzer bir sevgiyi çevremizdekilere yöneltebilmemiz için bunun bize başkaları tarafından söylenmesi gerektiğini varsayarken doğa, benliğimizin teşkilinde, ötekilere bizim adımıza öyle bir borç çıkarır ki böyle bir öncelikli özsevgi olanaksızlaşır. Smith'in bir Hristiyan anlayışına alttan alta karşı çıkıp, bu itirazı bir Hristiyan terminolojisiyle perdelediği yegâne mevzu bu değildir. Nitekim "Doğanın her şeyi bilen Yaratıcısı"nın (Tanrı) bizi diğer

29 A.g.y., s. 107.

30 A.g.y., s. 85-86.

31 A.g.y., s. 25.

insanların övgüsünü Tanrı'nın övgüsünden daha çok arzulamaya sevk ettiğinden bahseder. "Tanrı, erkeği insan türünün tabiri caizse dolaysız ve ilk yargıcı olarak yarattı; pek çok başka sebebin yanı sıra bu sebeple de onu kendi suretinde yarattı ve insanların tavır ve davranışlarına nezaret etmesi için dünyadaki vekili olarak tayin etti."³²

Smith burada erkek cinsini Tanrı'yla ilişkilendirip, erkeklerin "Tanrı'nın suretinde" yaratıldığını söyleyecek kadar gelenekçi bir insan olsa da, ilahi yargıyı tehir eder ya da daha doğrusu adaletsizliğin bizde yarattığı öfkenin bir fonksiyonu hâline getirir. Smith'e göre her dinin kendi cennetinin ve cehenneminin olması "adaletsizliğin peşini bırakmama", "tabiri caizse mezardan sonra bile" kovalamaya devam etme şeklindeki bu "hissiyatın" ispatıdır ama "söz konusu adaletsizliğin orada cezalandırılması, burada yaşayıp bu cezayı görmeyen ve bilmeyen diğer insanları aynı suçları burada işlemeye devam etmekten alıkoymaz". Smith öteki dünyaya inanmanın, Pufendorf ve pek çok çağdaşının düşündüğünün aksine, insanları bu dünyada erdemli davranmaya sevk etmediğini söylemekle de kalmayıp, sevk ettiği fikrinin "Doğa" ve (antropolojik bir yaklaşımla ele alınan) "din" tarafından bize aşılanan bir batıl inanç olduğunu da açıklar.

Smith'in fikirleri ölümünden iki yüzyıl sonra felsefecilere ve nöroiktisatçılar olarak tanımlanabilecek iktisatçılara "yerinde" fikirler olarak görünmeye başladı. Felsefeciler ve nöroiktisatçılar bir ölçüde zıt fikirlere sahiptir. Smith'in zihin felsefesine ve hınçla ya da alınganlıkla hareket ettiğimiz (ve dolayısıyla da diğerlerini "cezalandırdığımız" ve "ödüllendirdiğimiz") açıkça mantıksız ya da faydasız tutum ve davranışlara ilgisi, ayna nöronların işlevini araştıranlar da dâhil olmak üzere nörologların çalışmalarına büyük ilgi gösteren iktisatçıları cezbeder. Bu noktada Smith'in "doğa"yı ve "tür"ü ele alış şekli engel yaratmadığı gibi, Smith'in insan toplumunun gelişimine olan ilgisi, insan davranışlarını insanın evriminin bir ürünü olarak görmek isteyenleri cezbeder. Felsefeciler bu gelişmeleri pek hoş karşılamadılar; bu felsefecilerin çoğu, fMRI (fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme) taramalarından elde edilen görüntüler

32 Ag.y., s. 130.

hakkında ileri geri konuşup, “memler”i (memes)³³ dile dolamanın, Raymond Tallis’in “Neuromania” [“nöromanyaklık”]³⁴ ve “Darwinit”³⁵ adını verdiği bir bilimperestlik biçiminin pek çok aşırılığını sergilemek anlamına gelmesinden çekinir.³⁶ İnsan bilincinin ve insan kültürünün (Matthew Arnold’a göre bugüne kadar “düşünülmüş ve ifade edilmişlerin en iyileri” dir bunlar) bu görüntülerle ve memlerle açıklanamayacağı itirazını yükselten felsefecilere göre bunların sınırsız potansiyelimizi sınırlamasına izin verilmemelidir.

Felsefeciler arasındaki nevezuhur Smith ilgisi, etiğe yönelik üçüncü bir yaklaşımın, yani erdem etiği olarak bilinen yaklaşımın yeniden canlanmasıyla ilişkilidir: yarardan ya da akıldan ziyade ahlaki mizaca ve davranış tarzına bakan etik görüşü. Smith’in ahlaki mutlaklar yerine insanın –yerindelik, erdem vs. üzerine kabul edilmiş normlar uyarınca– yargıda bulunma yeteneklerine odaklanması, keza bu yaklaşımın öncüsü sayılan Aristo’ya olan hayranlığı onu net bir şekilde bu gelenek içine konumlandırır. Erdem etiği Alasdair MacIntyre’in *After Virtue* (1981) (Erdemden Sonra) isimli eserinden sonra yeniden ilgi görmeye başlamış, bu süreç Nobel ödüllü iktisatçı ve felsefeci Amartya Sen’in eserleriyle devam etmiştir.

Sen *The Idea of Justice* (Adalet Fikri) (2009) isimli kitabında Smith’in Tarafsız Gözlemci’si üzerine kurulu bir adalet yaklaşımı ortaya koyup, bu yaklaşımını John Rawls’in büyük etki yaratmış modelinin karşısına koyar. Rawls adil edimi, kaynağı “bir cehalet örtüsü”nün arkasına gizlenmiş “orijinal konum” olan “doğruluk” yargılarına dayandırır. Bu varsayımsal senaryoda Rawls toplumun sosyoekonomik yapısını belirlemek üzere bir araya gelmiş bir grup insan tahayyül eder; bu insanlar kendi yaş-

33 Richard Dawkins tarafından geliştirilmiş kavram, biyolojideki genlerin kültürdeki karşılığı olarak tanımlanabilir. Kelimenin kökeni antik Yunancada “taklit şey” anlamına gelen *mimēma*’dan gelir. Biyolojik içeriğin genler aracılığıyla nesilden nesile aktarılması gibi, kültürel fikirler, semboller ve pratikler de memler aracılığıyla nesilden nesile aktarılır. Memlere örnek olarak ezgiler, fikirler, sloganlar, moda, mimari verilebilir (ç.n.).

34 Tallis’in noronların ya da nörolojinin insana dair her şeyi açıkladığını savunan görüşler için kullandığı eleştirel bir ifade (ç.n.).

35 Tallis’in Darwin’in fikirlerinin aslında geçerli olmadığı alanlara teşmil edilip böylece (rinit ya da apantisit gibi) bir yangıya/iltihaba dönüştürülmesi için kullandığı eleştirel bir ifade (ç.n.).

36 Raymond Tallis, *Aping Mankind: Neuromania, Darwinitis and the Misrepresentation of Humanity*, Londra, 2011.

larından, cinsiyetlerinden, yeteneklerinden, zekâlarından, dinlerinden, ırklarından ve zenginlik durumlarından tamamen bihaberdirler. Bu insanlar kendilerini içinde buldukları bu durumda ne tür bir toplum kurardı ya da spesifik bir meselede ne karar verirlerdi? Rawls *Bir Adalet Teorisi* isimli çok önemli eserinde Smith'e atıfta bulunsa da, Sen, Rawls'ın "örtü"sü ile Smith'in Tarafsız Gözlemci'si arasında işleyişleri bakımından önemli farklar olduğunu belirtip, bizi daha adil bir dünya düzenine götürecek kararların alınması noktasında Tarafsız Gözlemci'nin daha güçlü bir temel sunduğunu savunur. Sen Rawls'ı, geçmişi Hobbes, Locke, Rousseau ve Kant'a kadar giden bir "aşkın kurumsalcılık" geleneğine yerleştirir; tam adaletin nasıl bir şey olacağını teşhis etmeye odaklı bu gelenek "er geç zuhur edecek özgün toplumlar" üzerine kafa yormak yerine "kurumları düzeltmek" derdindedir.

Sen'e göre Smith "gerçekleşme odaklı mukayese" yaklaşımını benimsemişti ve bu tercihe uygun olarak dikkatini "fiilî kurumlara, fiilî davranışlara ve diğer etkilere" yönlendirip, var olan ya da var olması mümkün olan farklı toplum tiplerini mukayese etmenin cazibesine kapılmıştı.³⁷ Sen, Smith'in izinden giderek, "adalet davası"na en iyi nasıl hizmet edilebileceğine dair bazı savlar ortaya atar: Hangi düzenlemenin adaleti güçlendireceğine karar vermek için bir tam adalet konseptine sahip olmak zorunlu değildir; doğruluk tasavvurları, insanların geliştirebileceği her türlü adalet ilkesini önceler; Smith'in ortaya koyduğu "açık" tarafsızlık ("Tarafsız Gözlemci ille de tartışan grubun bir parçası olmak zorunda değildir), küresel sorunların çözümünde, Rawls'ın ortaya koyduğu "kapalı" tarafsızlıktan daha işlevlidir.³⁸

Burası Sen ile Rawls arasında hakemlik yapmanın yeri değil. Buna karşın şurası açık ki Smith'in toplumsal sözleşme terminolojisini kullanmaktan kaçınması ve ana hatlarıyla bir ideal kurumlar grubu ortaya koymakta isteksiz davranması şimdilerde onun zayıf yönleri olarak değil güçlü yönleri olarak görülüyor.³⁹ Rawls'ın cehalet örtüsü entelektüel bakımdan ince işlenmiş bir

37 Amartya Sen, *The Idea of Justice*, Londra, 2009, s. 6-7.

38 A.g.y., s. ix, 81, 123.

39 Farklı bir yaklaşım için bkz. D. D. Raphael, *The Impartial Spectator: Adam Smith's Moral Philosophy*, Oxford, 2007, s. 31, 48.

yaklaşım olabilir ama insan olarak tecrübelerimizle hiç örtüşmeyen bir yaklaşımdır da. Kendimizi nasıl aynı anda hem tartışma hâlindeki bedensiz insanlar olarak tasavvur edip hem de henüz kurulmamış bir ideal toplumun eşit ölçüde sanal üyeleri olarak konumlandırabiliriz? Kabul etmek gerekir ki Smith'in Tarafsız Gözlemci'si epey ürkütücü bir mefkûreyi temsil eder. Fakat Smith bize, kısmen içsel dürtülerimizin kısmen de erdemli bir kendini yetiştirme sürecinin yönlendirmesiyle, ona nasıl ulaşabileceğimizi gösterir. Rawls'ın bizden talep ettiği fantastik sıçramanın aksine, çarpıcı hayal gücü sıçramaları söz konusu değildir Smith'te.

Peki ya şu bedensiz uzuv, ünlü "görünmez el"? Emma Rothschild'ın şu yaklaşımı meseleyi anlamamıza yardımcı olabilir: Görünmez el, "her şeyi düzenleyen bir ilahi lütfun varlığını ima etmesi bakımından (...) ironiktir" ama "bir tasarım söz konusu olmasa bile düzenin sağlanabileceğini, bir toplumun her şeyi gören/bilen bir egemen tarafından idare edilmeden de müreffeh olabileceğini ima etmesi bakımından hiç de ironik değildir". Smith'in pek zarif faydalı sistemleri gibi, görünmez el de hem son derece ikna edici bir aygıt hem de Rothschild'ın ifadesiyle, "değersiz bir uydurma"dır.⁴⁰ Ona göre "görünmez el izahatı"nı benimsemenin riski, buradaki asıl espriyi iskalayıp, o büyük insanlık ailesinin tek tek parçalarında etkili olan bireysel motivasyonları küçümseme tavrını (ki Smith tam da bu tavrı hicvetmek niyetindeydi) yeniden üretmektir. Şayet serbest piyasa ekonomisi dünyada refah artışına neden olup bireyleri ezici bağımlılık ilişkilerinden kurtarıyorsa, bu, Smith'in iç içe geçmiş içgüdüler ve arzular ağıyla (ki "görünmez el" bu ağı tamamen zapt edemez) açıkladığı "zenginliğin dünya çapında gelişmesi"ne isnat edilmelidir.

Gelgelelim zenginliğin gelişmesi sınırsız değildir. Her ülke "mümkün olan zenginliğin tümü"ne ulaştığı bir noktaya gelir. Smith bu noktanın ülkeden ülkeye değiştiğini söyler. Bir ülkenin massedip yararlı bir şekilde kullanabileceği sermayenin miktarı, o ülkenin "yasalarına ve kurumlarına" bağlıdır. Hiçbir ekonomik mesele, daha genel toplumsal yapı (buna kılık kıyafeti

40 Emma Rothschild, *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*, Cambridge, Massachusetts, 2001, s. 135 (gülünç), 137 (uyduruk süs).

bile dâhildir) dikkate alınmadan ele alınamaz. Smith bu hususu açıklamak için iki çok farklı ülkeyi birbiriyle karşılaştırır: Sürekli olarak deniz tarafından yutulma tehdidi nedeniyle huzur yüzü görmeyen, buna karşın dünyayı baştanbaşa dolanan gemilere sahip bir cumhuriyet olan Hollanda ile mutlu ve huzurlu bir ülke olduğunda genel bir uzlaşmanın hâkim olduğu (Fransız *philosophe*'lar Konfüçyüs'e büyük hayranlık duyuyordu) dev tarım imparatorluğu Çin.

Hollanda'nın aksine Çin, "dış ticareti ihmal eden ya da küçümseyen bir ülke"ydi. Çin ayrıca, "zenginler veya büyük sermaye sahipleri"nden çok daha az güvende olan "yoksulların ya da küçük sermaye sahiplerinin" mandarinler tarafından "adalet bahanesiyle soyulup yağmalandığı bir ülke"ydi de.⁴¹ Zenginler bu "zulüm" sayesinde, olduğu kadarıyla ticareti tekelleri altına alıp, sermayeleri için yüzde 12 gibi çok yüksek bir faiz alabiliyorlardı. Bu yüksek faiz oranı Smith'i Çin'in, "yasalarının ve kurumlarının mümkün kıldığı zenginliğin tümüne" erişmiş olduğu sonucuna götürdü.⁴² Günümüzde en küçük bir "adalet bahanesi" bile öne sürmeden Çin'in yoksullarını "soyup yağmalayanlar", müşterek arazilere el koyup üzerinde yaşayanları kovduktan sonra kendi çıkarlarına göre inşaat projelerine girişenler ise Komünist Parti mandarinleridir.

Smith'e göre Hollanda, "yasaları ve kurumları" büyük miktarda sermayeyi massedebilmesini mümkün kılan bir toplum olmanın avantajlarını örnekler. Bu ülkedeki faiz oranı Çin'dekinden çok daha düşüktür (yüzde 3); bu oran o kadar düşüktür ki kimse parasını borç vererek elde ettiği faiz geliriyle yaşamını idame ettiremez.

Mümkün olan zenginliğin tümüne ulaşmış, her bir iş kolunda o kolda kullanabilecek en büyük sermayenin bulunduğu bir ülkede mutaat net kâr oranı çok küçük olacağından, o kâr oranının karşılayabileceği mutaat piyasa faiz oranı da çok zengin olanlar dışında kimse'nin parasından elde ettiği faiz geliriyle yaşamını idame ettiremeyeceği kadar küçük olacaktır. Böyle bir ülkede küçük ya da ortalama bir servete sahip herkes kendi birikimlerini bizzat kendisi değerlendirmek, neredeyse herkes bir iş erbabı olup belli bir işle iştigal etmek

41 Smith, *Wealth of Nations*, s. 112-113.

42 A.g.y., s. 111-112.

zorunda kalacaktır. Hollanda bu hâle yaklaşmış görünüyor. Orada bir iş erbabı olmamak demode olmak demektir. Gereklilik herkes için iş erbabı olmayı olağanlaştırıyor; her yerde modayı belirleyen şey geleneklerdir. Diğer insanlar gibi giyinmemek nasıl gülünç bir şeyse, diğer insanlar gibi bir işle iştigal etmemek de bir ölçüde öyledir. Askeri bir kampta ya da garnizonda sivil meslek erbabı nasıl tuhaf karşılanıyor, hattâ aşağılanma riski yaşıyorsa, iş erbaplarının arasındaki işsiz güçsüz bir adam da öyle karşılanır ve o riski yaşar.⁴³

Smith'e göre Hollanda'da sermayesi olmayanların bile durumu daha iyiydi, zira Hollanda'da ücretler İngiltere'den daha yüksekti. Kuşkusuz pek az Hollandalı tüccar ticarette bir patlama yaşandığını tasdik ederdi; zira iş insanları, her zaman yaptıkları gibi, ekonomide işlerin ne kadar zor olduğunu dinlemeye hazır her devlet adamına sızlanmakla meşgullerdi: "Tüccarlar kârların düştüğü zamanlarda ticaret bozuluyor diye yakınmayı pek sever. Oysa kârlardaki düşüş ticaretin gelişmesinin doğal sonucudur." Bütün bu "belirtiler" aynı şeye işaret etmekteydi: "[T] optan bir çöküş" söz konusu değildir.⁴⁴ Marx kapitalizmin, geniş emekçi yığınlarıyla küçük bir rantiyer sınıfı arasında bölündüğü bir toplum sonucunu vereceğini iddia ederken, Smith "yasaların ve kurumların" izin verdiği yerlerde hiç kimsenin işsiz güçsüz olmasına izin verilmeyeceğini öne sürer. Hattâ öyle bir yerde hiç kimse işsiz güçsüz görünmek bile istemeyecektir.

Sermayeler arası rekabetin bugüne kadar neden böyle bir durum yaratamadığı sorusu, Smith'in bizi tam olarak tatmin edebilecek bir yanıt vermekte zorlanacağı bir soru olurdu. Anonim ortaklıkların "özel şirketler" (şahsi ortaklıklar) üzerinde hâkimiyet kurduğunu görmek onu hayal kırıklığına uğrattı. "Sınırlı bir miktar dışında sıkıntıdan ve riskten tam muafiyet," diyor Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde, "kendi işlerini kurmaya asla cesaret edemeyen" pek çok kişiye anonim ortaklıklara katılma cesaretini veriyor".⁴⁵ Haklı ve meşru olarak büyük miktarda sermaye talep edip, "Teamül adı verilen şeye indirgenmesi mümkün olan" bankacılık, sigorta, altyapı ve kamu hizmetleri sektörleri dışında, Smith anonim şirketlere karşıdır.⁴⁶ Britanya'da 18. yüzyılda kurulmuş Güney Denizi Şirketi ve Doğu Hindistan Şirketi gibi kötü ünlü

43 A.g.y., s. 113.

44 A.g.y., s. 108.

45 A.g.y., s. 741.

46 A.g.y., s. 756.

anonim şirketlerin sıkıntılı faaliyetleri pek de güven aşılamıyordu. Buna karşın günümüzde dünya ekonomisi, bireysel yatırımcıların aldığı riski azaltan -Victoria dönemi icadı- sınırlı sorumluluk kurumu sayesinde, bu tür şirketlerin tahakkümü altında.

Smith yaşasa, küreselleşme üzerine bütün o ateşli tartışmalara karşın, "ticaret serbestliği"nin günümüz dünyasında pek çok bakımdan hayata geçirilmekten çok uzak olduğuna işaret ederdi. Zaten kendi vatanında bile ticaret serbestliğinin tesis edildiğini görme umudu pek yoktu. "Gerçekten de Büyük Britanya'da bir gün ticaret serbestliğinin tam olarak tesis edileceğini beklemek," diyordu *Milletlerin Zenginliği*'nde, "Büyük Britanya'da bir Oceana'nın⁴⁷ ya da Ütopya ülkesinin kurulmasını beklemek kadar absürt bir şeydir".⁴⁸ Hükümet nezdinde merkantilizm eksensli lobi faaliyetleri yapmak, hem Avrupa Birliği'nde hem (ve bilhassa da) ABD'de tarım sektörünün ve diğer imtiyazlı sektörlerin yararlandığı muazzam "primler"e ince ayar çekmek başlı başına bir meslek hâline gelmiştir ve bu meslek bütün bir siyasi sistemi yozlaştırmıştır. Brezilya'dan Rusya'ya, Çin'e kadar diğer ülkelerde melez bir devlet kapitalizmi formu yeni bir mandarinler sınıfı yaratmıştır; bu sınıf sıkı dokunmuş parti ağlarının ya da odağında devlet başkanının bulunduğu himaye/iltimas ilişkilerinin dışında kalanlar üzerinde tahakküm kurup bu insanları daha ferasetli girişimler yoluyla zenginleştirebilmeleri için gerekli olan güvenlikten mahrum bırakıyor.

İktisatçı Thomas Piketty, Fransızca ilk baskısı 2013'te yapılan çığır açıcı kitabı *Yirmini Birinci Yüzyılda Kapital*'de sermayeler arası rekabetin kâr oranlarını düşüreceğini kabul ediyor ama bunun ancak kişinin sermayesini yatırılabileceği hiçbir yerin kalmadığı çok uzun vadede gerçekleşeceğini yazıyordu. Piketty'nin analizi yüzyılları kapsayan şu gözleme dayanıyordu: "[S]ermayenin kârlılık oranı, üretimdeki (ve gelirdeki) büyüme oranından her zaman en az 10 ila 20 kat daha büyük olmuştur."⁴⁹ Birinci ve ikin-

47 İngiliz siyasetçi ve denemeci James Harrington'ın 1656 yılında yayınlanan, ideal bir anayasaya sahip ütöpik bir cumhuriyetin anlatıldığı *The Commonwealth of Oceana* [Oceana Cumhuriyeti] eserine gönderme yapıyor (ç.n.).

48 Smith, *Wealth of Nations*, s. 471.

49 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-first Century*, İng. çev. Arthur Goldhammer, Cambridge, Massachusetts, 2014, s. 353 (alıntı), 366 [*Yirmini Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Koçak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018].

ci dünya savaşlarının yarattığı kırılmalar ve savaş sonrası enflasyon ortamları, enflasyonun ve "insani sermaye"nin rantıye sınıfını yok ettiği yeni bir kapitalizm çağını başlatmak yerine, temelde yatan bu ve diğer sabitleri maskeleymişti; söz konusu sabitler, Jane Austen'ın romanlarından aşına olduğumuz, kişinin zenginlik durumunu belirleyen faktörler olarak miras ve evliliğin vasıf ve girişimciliğe ağır bastığı on dokuzuncu yüzyıl başı normlarına bir geri dönüşe işaret ediyordu. On dokuzuncu yüzyıl başındaki o dünyada tepedeki yüzde 10 tüm zenginliğin yüzde 80'ine, en tepedeki yüzde 1 ise tüm zenginliğin yüzde 55'ine sahipti.

Gordon Gekko karakteri, o karakteristik kıvrak zekâsıyla işlerin nereye gittiğini 1987 yılında şöyle ifade etmişti:

Bu ülkedeki en zengin yüzde bir, sahip olduğumuz toplam zenginliğin yarısına sahip. Söz konusu yüzde birin bu servetinin üçte biri sıkı çalışmaktan gelirken, üçte ikisi mirastan, dullarla gerizekâli oğullar için birikip duran faizden ve faizin faizinden, ayrıca benim de yaptığım işten, yani borsa ve emlak spekülasyonundan gelir. Saçmalık bu. Yüzde 90'ı ya hiç net varlığı olmayan ya da çok az olan bir Amerikan halkıyla karşı karşıyasınız. Hiçbir şey üretmiyorum ama sahibim.

Daha ötesi, Gekko'nun sermaye yoğunlaşmasına dair tahminleri Piketty'nin sunduğu rakamların yanında çok ılımlı kalır. 1977 yılından sonra ABD ekonomisinde yaşanan büyüme herkesi mutlu etti ama bazılarını çok daha fazla mutlu etti. Millî gelirdeki büyümenin yüzde altmışı en zengin yüzde bire gidip inanılmaz büyüklükte servetler yarattı; dipteki yüzde 90'da büyümeden pay aldı, ama yılda yüzde yarımdan küçük bir gelir artışı şeklinde.⁵⁰ Tepedeki yüzde biri teşkil eden rantiyeler, "Modigliani üçgeni" modelinin öngördüğü gibi emekliliklerinde harcamak üzere orta yaşlarda birikim yapmaya başlayıp, neredeyse hiçbir şeye sahip olmadan ölmek bir yana, sermaye gelirlerinin küçük bir kısmıyla şahane bir hayat sürüp kalan gelirlerini mirasçıları için yeni yatırımlara yönlendirebiliyor.

Büyük sermaye sahipleri vergi cennetleri ve dört dörtlük yatırım danışmanlığı hizmeti almaları sayesinde diğer herkesten çok daha az vergi verip yatırımlarından çok daha büyük gelir

50 A.g.y., s. 344 (fig. 10.3), 297.

elde eder. Daha büyük sermaye, daha yüksek sermaye kârlılık oranı getirir. Piketty bu hususu açmak için Amerikan üniversitelerini örnek verir (bu kurumlar, süper zenginlerin aksine, bağış fonlarını aleni kılmak zorundadır): Geçtiğimiz otuz yılda en büyük üç üniversitenin bağış fonları yıllık ortalama 10,2 gibi fantastik bir oranda gelir elde ederken, 100 milyon dolardan az bağış fonuna sahip 498 üniversite yalnızca yüzde 6,2 oranında gelir elde edebildi.⁵¹ Bu satırların yazarının çalıştığı banka ise mudilerine bu satırlar yazılırken yüzde 1,3 gibi "cezbedici" bir faiz oranı öneriyordu.

Piketty'nin endişesi odur ki eğer önü alınmazsa bu gelir eşitsizlikleri, toplumun çöktüğü ya da hükümetlerin korumacı siyaseti yeniden yürürlüğe koymak üzere sermaye kontrollerini ve diğer araçları kullanmak durumunda kalacakları bir noktaya varabilir. "Eşitsizlik tek başına ille de kötü bir şey olmak zorunda değildir," diyor Piketty, "asıl önemli olan şey eşitsizliğin meşru olup olmadığı, haklı gerekçelere dayanıp dayanmadığıdır".⁵² Piketty bu sorunları çözmek için atabileceğimiz bazı pratik adımlar önermekle birlikte, münhasıran paraya ve mülkiyete odaklanmak kaçınılmaz olarak daha az ölçülebilir diğer faktörlerin çoğunu ihmaline sebep olur; oysa bu ihmal edilen diğer faktörler eşitsizliği nerede ve nasıl algıladığımız, onun hakkında ne hissettiğimiz ve bu hislerin bizi nasıl belirli şekillerde davranmaya ya da oy vermeye sevk edebildiği gibi meselelerde muhtemelen para ve mülkiyet kadar büyük etkiye sahiptir. Bir bilimsel disiplin olarak "iktisat" açısından ise Piketty, düşünsel istikametini Smith'in yolunu gösterdiğinin yeni bir işaretidir. Nitekim Piketty "eski usul siyasal iktisat" isimlendirmesini kullanmayı tercih eder; ona göre bu isim "iktisadı diğer sosyal bilimlerden ayıran yegâne şeyi ifade ediyor: iktisadın siyasal, normatif ve ahlaki amacını."⁵³ Smith yalnızca diğer sosyal bilimlerden bilim adamlarını değil ama felsefecileri ve nörologları da içine alan disiplinlerarası bir tartışma için bolca malzeme sunar. Smith'in eserleri böyle bir tartışmanın hangi yönlerde ilerleyebileceğine dair bir dizi istikamete işaret ederken, demir gibi kesinlikler öneren her-kese kuşkuyla yaklaşmamız gerektiğini de hatırlatır.

51 A.g.y., s. 448 (tablo 12.2).

52 A.g.y., s. 19.

53 A.g.y., s. 574.

Nitekim "zenginliğin gelişmesi" ve insan toplumunun ilerlemesi süreçlerini, bırakalım kontrol etmeyi, tam olarak algılayıp anlamaktan bile uzağız. Smith bunu endişe verici bir durum olarak değil, insan türünün başlıca hasletlerinden birinin de esneklik olduğunun kanıtı olarak görür. Ona göre insan toplumu, parçalara ayrılıp kaosa sürüklenmeksizin, çok farklı zamanlarda, çok farklı yerlerde çok farklı biçimler almıştır.

Bundan dolayıdır ki doğa, yalnızca toplum içinde varlığını sürdürebilecek bir tür olan insanı yaratılış amacı olan bu toplumsallığa uygun hâle getirmiştir. İnsan toplumunun her bir üyesi diğer üyelerin yardımına muhtaç olduğu gibi, diğer üyelerin verebileceği zararlara da açıktır. Bir toplumda bu zorunlu yardımlaşmanın kaynağı karşılıklı sevgi, minnettarlık, dostluk ve saygıysa, o toplum gelişip zenginleşir ve mutlu olur. Böyle bir toplumun birbirine sevgi ve muhabbet bağıyla bağlı her bir üyesi, karşılıklı iyi niyetin damgasını vurduğu yegâne müşterek merkeze adeta çekilir. Fakat bu yardımlaşma yüce gönüllü bir çıkar gözetmeme tutumunun sonucu olmasa ve toplumun farklı üyeleri arasında karşılıklı sevgi ve muhabbet bulunmasa bile o toplum, daha az mutlu ve daha az makbul bir toplum olmakla birlikte, ille de çözülecek diye bir şey yoktur. Farklı insanlardan, keza farklı tüccarlardan müteşekkil bir toplum, karşılıklı sevgi ya da muhabbet olmasa da, faydalı olduğu hissiyatının bir sonucu olarak varlığını sürdürebilir. O toplumdaki hiçbir insanın bir diğerine karşı hiçbir yükümlülüğü ve minnet borcu olmasa da, toplum, üzerinde mutabık kalınmış bir değer sistemi uyarınca, karşılıklı menfaat temelli iyi niyet edimleriyle ayakta tutulabilir.⁵⁴

Smith'in ölümünden sonra onun eserleriyle bu "karşılıklı menfaat" temelini teşvik etmeye çalışıldığı düşünüldü. Gerek *Ahlaki Duygular Kuramı*'na yönelik ilginin yeniden canlanması, gerekse de nörobilim, iktisat ve felsefe alanındaki son çalışmalar sayesinde, aslında Smith'in bu rasyonel dünyayı ikinci en iyi seçenek olarak gördüğünü artık biliyoruz. Smith'in kafası, yüreği ve eliyle biz de yüzümüzü bu "yegâne müşterek merkez"e çevirebiliriz.

54 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 85-86.

OKUMA ÖNERİLERİ

The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith'in [Adam Smith'in Eserleri ve Yazışmaları-Glasgow Baskısı] tamamı, orijinal notları, ekleri ve mükemmel sunuş yazısıyla birlikte, Liberty Fund Press tarafından uygun fiyatlı kâğıt baskı olarak yayımlanmıştır. Editörlüğünü Henry C. Clark'ın üstlendiği *Commerce, Culture and Liberty: Readings on Capitalism before Adam Smith* [Ticaret, Kültür ve Özgürlük: Adam Smith Öncesi Kapitalizm Üzerine Okumalar] (Indianapolis, İndiana, 2003) merkantilizm, lüks, ticaret ve bunlarla bağlantılı konular hakkında on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Fransa'da, Hollanda'da ve İngiltere'de yazılmış metinlerden faydalı bir seçki niteliğinde. Hutcheson'ın, Hume'un ve hattâ Kames'in eserlerinin yine Liberty Fund Press tarafından yapılmış uygun fiyatlı ama akademik titizliğe sahip baskıları da okurların erişimine açık.

E. G. West'in *Adam Smith: The Man and His Works*'u [Adam Smith: Şahsiyeti ve Eserleri] (Indianapolis, Indiana, 1976) ile Ian Simpson Ross'ın *The Life of Adam Smith*'i [Adam Smith'in Hayatı] (Oxford, 1995) hâlâ keyifle okunup istifade edilebilir çalışmalar olsa da Smith'in günümüzdeki en mükemmel biyografisi, Nicholas Phillipson'ın *Adam Smith: An Enlightened Life*'dir [Adam Smith: Aydınlanmış Bir Yaşam] (Londra, 2010). Smith'in Buccleuch Dükü ve İskoç tarım ıslahatıyla ilişkisiyle ilgilenenler Brian Bonnyman'ın *The Third Duke of Buccleuch and Adam Smith* [Üçüncü Buccleuch Dükü ve Adam Smith] (Edinburgh, 2014) isimli eserini ilginç bulacaktır. Smith'in günümüzde olup bitenlere ne tepki vereceğine dair spekülasyonlarda bulunma hevesi ve kurntusunu olanlarımız ise Jonathan B. Wight'ın kahramanımızın günümüz dünyasına muhayyel ikinci gelişini anlatan zihin açıcı kitabı *Saving Adam Smith: A Tale of Wealth, Transformation and Virtue*'yu [Adam Smith'i Kurtarmak: Bir Zenginlik, Dönüşüm ve Erdem Masalı] (Londra, 2002) seveceklerdir.

Biyografileri bırakıp yorumlama amaçlı eserlere geçerse, editörlüğünü Knud Haakonssen'in üstlendiği *The Cambridge Companion to Adam Smith* [Cambridge'in Adam Smith'i Anlama Kitabı] (Cambridge, 2006) Smith'in fikriyatının –Smith'in retorik, estetik ve epistemolojisi de dâhil– her veçhesine dair anlaşılır girizgâhlar sunuyor. Gelgelelim *Wealth and Virtue: the Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment* [Zenginlik ve Erdem: Siyasal İktisadın İskoç Aydınlanma Süreci İçinde Şekillenmesi] (Cambridge, 1983) kitabında yayınlanan István Hont ve Michael Ignatieff'in –*Milletlerin Zenginliği*'nde ihtiyaçların ve adaletin ele alınış şekli üzerine– denemesi ile İskoç ekonomisi ve İskoç akademi kültürü üzerine yazılmış diğer denemeler bugüne kadar aşılmış değil. Konuyla ilişkili mevcut ikincil literatüre dair tavsiyelerde bulunmanın biraz kişisel ve taraflı bir iş olduğu kaydını düştükten sonra, Jerry Evensky'nin *Adam Smith's Moral Philosophy: A Historical and Contemporary Perspective on Markets, Law, Ethics and Culture* [Adam Smith'in Ahlak Felsefesi: Piyasalar, Hukuk, Etik ve Kültür Üzerine Tarihsel ve Çağdaş bir Perspektif] (Cambridge, 2005) isimli eserini, *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Milletlerin Zenginliği* hakkında, Smith'i Marx, Mill ve Chicago Okulu iktisatçıları gibi daha aşına oldukları iktisat ilahlarıyla ilişkilendiren detaylı ama anlaşılır ve kapsamlı bir incelemeye ihtiyaç duyan iktisat öğrencilerine şiddetle öneririm. Charles L. Griswold Jr.'ın *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment* [Adam Smith ve Aydınlanmanın Erdemi] (Cambridge, 1999) ve Ryan Patrick Hanley'in *Adam Smith and the Character of Virtue* [Adam Smith ve Erdemin Mahiyeti] (Cambridge, 2009) ise muhtemelen daha çok felsefe öğrencilerinin ilgisini çekecektir; bu sonuncusunda *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın kritik önemdeki VI. Kısım'ına dair izahatları özellikle aydınlatıcı buluyorum. D. D. Raphael'in *The Impartial Spectator: Adam Smith's Moral Philosophy* [Tarafsız Gözlemci: Adam Smith'in Ahlak Felsefesi] (Oxford, 2007) isimli çalışması nispeten zor okunan bir kitap olmakla birlikte, Smith'in gözlemci teorisindeki kusurları hasıraltı etmeye meyledebileceklerle yönelik yararlı uyarılar içeriyor.

Peter N. Miller'in *Defining the Common Good: Empire, Religion and Philosophy in Eighteenth-century Britain* [Kamu Yararını Tanımlamak: On Sekizinci Yüzyıl Britanya'sında İmparatorluk,

Din ve Felsefe] (Cambridge, 1994) isimli eseri, yalnızca birkaç yerinde Smith'e atıfta bulunulsa da, Smith'in fikriyatının erdem etiğine odaklandığımızda ihmal edilme riski bulunan veçheleri olarak dinsel hoşgörü ve imparatorluk üzerine fikirlerinin anlaşılabilmesi için gerekli ortam ve bağlam bilgilerini sunar. Donald Winch'in *Adam Smith's Politics: An Essay in Historiographical Revision* [Adam Smith'in Siyaseti: Tarihyazımında Bir Revizyon Denemesi] (Cambridge, 1978) isimli çalışmasının ikinci ve üçüncü bölümleri yararlı olmakla birlikte, konu Smith'i çağdaşlarının Britanya'nın "karma hükümet yapısı" üzerine yürüttüğü tartışmada bir yere yerleştirmeye geldiğinde bir şeyler boşlukta kalır. Maxine Berg *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* [On Sekizinci Yüzyıl Britanya'sında Lüks ve Zevk] (Oxford, 2005) isimli çalışmasında Smith'in "ehemmiyetsiz bir fayda sağlayan ıvır zıvırlar" şeklinde ifade ettiği bednam malların yarattığı maddi kültürü; Georgian dönemi imalatına ve sanayileşmesine dair iyi bilinen anlatılar ile "populuxe" mallar üzerinde inşa edilen nevezuhur tüketici kültürüne dair daha az bilinen ama ikna edici anlatıyı birbirine bağlamakta kullanır.

Smith ile Hume'un, keza Smith ile Rousseau'nun fikriyatları arasındaki ilişki için Haakonssen'in *The Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*'ine [Bir Yasa Koyucu Bilimi: David Hume ve Adam Smith'in Doğal Hukuku] (Cambridge, 1981) ve Dennis C. Rasmussen'in *The Problems of Commercial Society: Adam Smith's Response to Rousseau*'suna [Ticaret Toplumunun Sorunları: Adam Smith'in Rousseau'ya Yanıtı] (Philadelphia, Pennsylvania, 2008) bakılabilir. Smith'in antik dönemdeki düşünsel paydaşları için ise Gloria Vivenza'nın, *Adam Smith and the Classics: The Classical Heritage in Adam Smith's Thought* [Adam Smith ve Klasikler: Adam Smith'in Fikriyatındaki Klasik Miras] (Oxford, 2001) isimli eseri önerilebilir.

TEŞEKKÜR

Smith'in fikirleriyle ilk kez Cambridge'de doktora öğrencisiyken yakından ilgilenmeye başladım ve bunun başlıca sebebi dostum Ulrich Adam'la tartışmalarımızdı; düşünsel açıdan ona çok şey borçluyum. Bununla birlikte elinizdeki kitabın temellendiği çalışma, Peter Berealey adlı bir öğrencinin yardımıyla geliştirdiğim bir fikirdi: lisans düzeyindeki tarih öğrencileri için Adam Smith'in eserlerine kısa girizgâh niteliğinde bir kitap. O çalışmayı bir biyografiye dönüştürmek baştan sona bir yeniden yazımı gerektiriyordu, velhasıl sonuçta ortaya çıkan eser kaçınılmaz olarak Peter'la ilk tartıştığımız forma yaklaştı, kendisine içten teşekkürlerimi sunuyorum. Southampton Üniversitesi'nde verdiğim, Adam Smith'in dünyasına bir [eğitim] yıllık tur niteliğindeki hist3142 ve hist3146 (daha bilinen ismiyle "Tutkular ve Kazançlar") derslerine katılan öğrencilerden Chingun Anderson, Tim Goodhew, Paul Hipwell, Paulina Jacobek, George Legg, Scott McCaw, Curtis McGlinchey, Doug Mackie, Leo Shipp ve Alice Trickey'ye teşekkür etmek istiyorum; bu gençlerin katılımı seminerlerimizi bütün öğretmenlik kariyerim boyunca deneyimlediğim en tatmin edici seminerler hâline getirdi.

Bir Fransız işletme fakültesinde Smith üzerine ders vermek farklı ama farklı olduğu kadar da unutulmaz bir deneyim oldu. École Supérieure des Sciences Commerciales d'Angers'de [Angers Ticari Bilimler Okulu] İktisat Teorisi ve Küreselleşme dersi kapsamında yedi yıl boyunca verdiğim bu seminerler daha sıkıştırılmış ve daha az tarihsel olsa da, bana Angers ve Paris'te Smith'i öğretme fırsatını verdiği için bu okuldan Thomas Hoerber'e teşekkür ederim. Son olarak, beni "Critical Lives" (Hayatlar) dizisine katkı vermeye davet ettiği ve benden aslında Darwin üzerine bir kitap istediği hâlde seri için Smith'i yazmamı kabul etme cesaretini gösterdiği için Ben Hayes'e teşekkür ederim.

FOTOĞRAFLAR İÇİN TEŞEKKÜR

Yazar ve yayıncı, görsel malzemeleri kullanmamıza ve/veya bu malzemeleri çoğaltmamıza izin veren aşağıdaki kurum ve kişilere teşekkürlerini sunar.

British Museum Mütevelli Heyeti, Londra: s. 25, 31, 38, 44, 57, 64, 73, 76, 83, 90, 101, 104, 108, 111, 136, 144, 171; Los Angeles County Museum of Art, erişim: www.lacma.org: s. 16; Metropolitan Museum, New York: s. 12, 21, 29, 80, 116, 120, 154, 164, 178, 181, 183; İskoçya Millî Kütüphanesi, Edinburgh: s. 51; Ulusal Portre Galerisi, Londra: s. 40; İskoçya Kraliyet Bankası Arşivleri: s. 134.

ADAM SMITH

JONATHAN CONLIN

Dünyanın dört bir yanında kapitalizmin atası olarak bilinen İskoçyalı düşünür Adam Smith, en çok "görünmez el" kavramıyla tanınmıştır. Bu "el" kavramı, devlet düzenlemesi ortadan kalkınca bireylerin uzmanlaşmak için özgürleşebilmesini ve böylece herkesin yararına olacak şekilde kendi çıkarlarının peşine düşebilmesini açıklamak için ortaya atılmıştı. Ne var ki dizginsiz kapitalizm savunucuları, Smith'in bütüncül bir ahlak felsefesine dayanan kavramsal çerçevesini adeta cımbızla parça parça çekerek kullanmayı tercih ettiler.

Yakın dönem Britanya kültür tarihçisi Jonathan Conlin, işte bu çarpık imgeyi bir kenara bırakabilmek için Smith'in kişisel dünyasını ve içinde yaşadığı sosyal ortamı mercek altına alıyor. Bunu yaparken de Smith'in duygudaşlık üzerine kurulu ahlaki bakış açısını anlatısının merkezine yerleştiriyor. Gerek iktisat disiplini içindeki gerekse etik kapsamındaki tartışmaları tarihsel açıdan daha sağlam bir zemine oturtabilmek için, Smith'in yaşam öyküsünü yaşadığı dönemin gelenekleri ve düşünce yapısı içerisinde, dönemin diğer önemli isimleriyle de ilişkilendirerek sunan Jonathan Conlin, tutarlı bir biyografi sunuyor.

"Kıymetli ve gayet güzel yazılmış bir kitap. Conlin tebriği hak ediyor."

BBC History dergisi

"Conlin, Adam Smith'i hem tarihsel bir figür hem de gözlerimizin önündeki dünyaya bakmak için başvurulabilecek bir kılavuz olarak sunuyor."

Journal of Adam Smith Institute

**RUNIK
KITAP**

ISBN 978-625-7757-82-9

